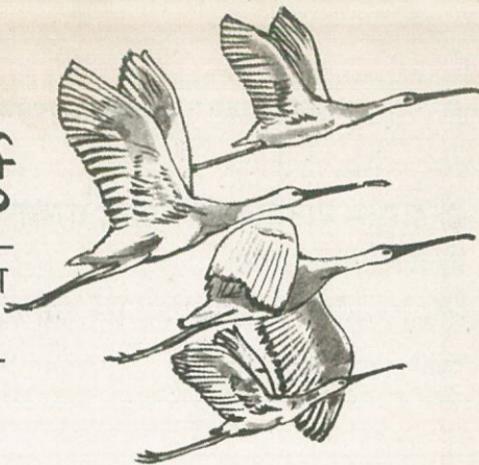

मुऱ्हींग फॉरवर्ड

मतिमंद मुलांच्या पालकांकरिता
माहिती देणारी मार्गदर्शिका

लेखक
रीटा पेशावरीया
डी.के. मेनन
राहूल गांगुली
सुमित रॉय
राजम पी. आर. एस. पिल्ले
आशा गुप्ता
आर. के. होरा

अनुवादक
आशुतोष पंडित
पंडितराव टापरे

राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान
(कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार)
मनोविकास नगर, सिंधुदुर्ग ५०० ००९, आंध्रप्रदेश, भारत

© राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान
सिंकंदराबाद १९९६
मुख्यपृष्ठावरील रेखाटनासहित सर्व हक्क स्वाधीन
ISBN : 81-86594-05-1

चित्रकारिता :
एन. करुणाकर

मुख्यपृष्ठावरील रेखाटन :
या पुस्तकाचे लेखक

मुद्रक
जि.ए. ग्राफिक्स

11-6-872/ए, बेग आईलैंड, लकडी-का-पूल, हैदराबाद - 500 004,
दूरभाष : 312202, 226681

स्ट्रेंगॅदनींग फॅमिलीज प्रकल्प चमू

डॉ. रीटा पेशावरीया	: प्रमुख संशोधक
डॉ. डी.के. मेनन	: सल्लागार
डॉ. राजम पी. आर. एस. पिल्ले	: सह-संशोधक
श्रीमती आशा गुप्ता	: सह-संशोधक
श्री. सुमित रौय	: सह-संशोधक
श्री. राहूल गांगुली	: सह-संशोधक
श्री. विनोद कुमार	: संशोधन सहाय्यक (२१-११-९३ ते ३०-५-९४)
श्री. राधे श्याम गिरी	: संशोधन सहाय्यक (२३-११-९३ ते १०-१-९४)
कु. लामत अयुब	: संशोधन सहाय्यक (२१-१-९४ ते ३१-३-९४)

अनुक्रमणिका

पुरस्कार

प्रस्तावना (मूळ इंग्रजीचा अनुवाद)	VII
त्रट्टनिर्देश (मूळ इंग्रजीचा अनुवाद)	XI
प्रस्तावना व त्रट्टनिर्देश (मराठी आवृत्तीकरिता)	XIII

विभाग

१.	सर्वसाधारण माहिती	1
२.	कुटुंबावरील आधात	23
३.	शीघ्र उपचार	39
४.	शालेय शिक्षण	51
५.	वर्तणुकीच्या समस्या	67
६.	संभाषण	81
७.	दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार	99
८.	शिक्षणविषयक	117
९.	स्वयंरंजन	131
१०.	रोजगार	143
११.	लैंगिकता	165
१२.	विवाह	177
१३.	पालकांना आधार	187
१४.	सामाजिक आधार	199
१५.	वस्तिगृह	209
१६.	आर्थिक नियोजन	221
१७.	कायदेशीर बाबी	229
१८.	पालकत्व	237
१९.	फायदे / सवलती	245

परिशिष्टे

१. निवडक पुस्तकांची यादी	259
२. राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानची प्रकाशने	265
३. नोंदणीप्राप्त पालक संघटना	267
४. व्यवसाय पुनर्वसन केंद्र	271
५. लेखकांबद्दल माहिती.	273
६. अनुवादकांबद्दल माहिती	281
७. प्रतिसादाकरिता विहित नमुना	अ

पुरस्कार

आपण आपल्या समाजाचे लोकशाहीप्रधान कल्याणकारी समाज म्हणून समर्थन करतो. ज्यावेळी लोक पूर्वग्रह न बाळगता राहतात, समानता आणि मुक्तता असलेले जीवन जगतात, लोकशाही मूळ्ये मार्गदर्शक ध्येयवाद म्हणून प्रस्थापित होतात त्यावेळी, समाज काही तरी.देत असतो आणि मानवतावाद आणि विवेकवाद हे आपल्या जीवनपटात गुंफलेले असतात.

आपल्याला सोप्या, पुनर्नूतन केलेल्या आणि प्रगत अशा ज्ञानाची, कल्पनांची व कार्यपद्धतीची गरज असते. या गोष्टी मतिमंद व्यक्तींना आपण देत असलेल्या सेवांची प्रत वाढवितात आणि त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत करतात. हे घडते ते विशेष शिक्षण, व्यवसाय शिक्षण, वैद्यकीय सेवा, सामाजिक चळवळ, जनजागृती आणि कुटुंबाचा सहभाग या क्षेत्रातील आपल्या संशोधनाचे उपयोजन व अनुभव यांच्या परिणामांच्या आदान-प्रदानातून इतर अपांगांच्या तुलनेने विशेष गरजा असणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींकडे समाजाचे कमी लक्ष गेलेले आहे. याचे एक कारण म्हणजे आजच्या अतिशय तंत्र-प्रधान जगात अकार्यक्षमतेला महत्व नाही. या दृष्टिकोनातून विचार करताना आपण लक्षात घ्यावयास हवे की, जरी बौद्धिक क्षमता आणि समाजजीवन या दोन्ही मर्यादित असल्या तरी मतिमंद व्यक्ती आपल्या समाजासाठी आवश्यक आहेत. मानवी समानतेचे मूळ्य जपण्यासाठी त्यांना देखील पुरेशी संधी द्यावयास हवी. ही संधी शिक्षण घेण्याची, ही संधी वैद्यकीय सेवा मिळण्याची, ही संधी कौटुंबिक जीवनाचा आनंद लुटण्याची आणि ही संधी सामाजिक जीवनात सहभागी होण्याची.

शैक्षणिक धोरण आखणे, त्याची ध्येये, कार्यक्रम व पद्धती ठरविणे या गोष्टी वैयक्तिक गरजांवर आधारित शैक्षणिक कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणण्यासाठी अत्यंत महत्वाच्या आहेत. या गोष्टींमुळे प्रत्येक मतिमंद व्यक्तीच्या क्षमतांचा पूर्णपणे

विकास होऊ शकेल. मानसशास्त्रच अध्ययनाची तत्वे पुरवीत असल्याने शिक्षणप्रक्रिया ही अधिकात अधिक मानसशास्त्रावर आधारीत असते. हे सर्व शक्य तितके परिणामकारक होण्यासाठी शैक्षणिक साधनसामुग्री कार्यान्वित करण्याची अत्यंत निकड आहे.

लक्षणीय ठरलेल्या सामाजिक, आर्थिक तसेच वैद्यकीय सुधारणांमुळे मतिमंदत्वाच्या क्षेत्रात बरीच प्रगती झालेली आहे; तथापि अजूनही अनेक समस्यांच्या संदर्भात आपण काम करण्याची आवश्यकता आहे. त्यामध्ये मतिमंद व्यक्तींच्या गरजांबाबत समाजामध्ये असलेला संवेदनशीलतेचा अभाव याचाही समावेश करावयास हवा.

सामान्यपणे मतिमंद व्यक्तींचे पालक हे अनेक शंका आणि प्रश्न यांमुळे चिंताग्रस्त असतात. स्वतःच्या मतिमंद मुलाच्या गरजा समजता यात्यात यासाठी ते सतत माहितीच्या शोधात असतात. आपल्या मुलांना कशाप्रकारे अधिक चांगली मदत करू शकता येईल याचा त्यांनी ध्यास घेललेला असतो. त्यांना अनेक प्रश्न व चिंता भेडसावत असतात. उदाहरणार्थ, ‘आपली मुले सामान्य मुलां-सारखी होतील का?’ जर नाही तर, ‘त्यांना कमी परावलंबी जीवन जगण्यासाठी कोणत्या प्रकारची मदत करता येईल?’ ‘त्यांची कोण काळजी घेईल?’ आणि ‘आपल्यानंतर त्यांचे कसे होईल?’ ‘ती काम करू शकतील का?’ ‘त्यांचे लग्न होऊ शकेल का?’ ‘कामाच्या ठिकाणी मोबदल्याच्या तुलनेने त्यांच्याकडून अधिक श्रम करून घेतले जातील का?’ इत्यादी.

पालकांच्या मनातील या प्रश्नांना उत्तरे देणे आवश्यकच आहे कारण हे प्रश्न त्यांच्या मनावर दीर्घकालीन दडपण आणणारे घटक ठरतात. हे घटक मुलाला कमीत कमी परावलंबी बनण्यामध्ये जो रचनात्मक सहभाग असतो त्यामध्ये अडथळा निर्माण करतात. शिवाय आता आपल्या मतिमंद मुलाला वा मुलीला जो प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम दिला जात आहे त्याची गुणवत्ता वा कार्यक्षमता

याबाबत अधिक जागरूक राहणारी एक दुर्दम्य शक्ती म्हणून पालक पुढे येत आहेत. या शक्तीस परिणामकारकपणे व परस्पर अशा पूरक पद्धतीने सामावून घेणे आवश्यक आहे. व्यावसायिकांमधील “मला काय त्याचे” व मला “सर्व काही येते”, या वृत्तीचा समूळ नायनाट करून पालकांचा उपरोक्त विचारप्रवाह सामावून घेवून व्यावसायिकांनी सकारात्मक पद्धतीने काम करणे आवश्यक ठरते.

ज्ञान ही शक्ती आहे आणि पालकांना ज्या ज्ञानाची आवश्यकता आहे ते पुरेसे ज्ञान देऊन आपण पालकांना सामर्थ्यशाली बनवले पाहिजे. पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेतील अज्ञान, चुकीच्या भावना व उदासीनता हे अनुलूळंघनीय अडथळे आहेत. त्यातून पालकांना बाहेर काढण्यासाठी त्यांना ज्ञानाचे सामर्थ्य देणे यावर आपला भर हवा.

अपुरी माहिती असणारा पालक हा त्याच्या मुलाच्या वा मुलीच्या दृष्टीने इतरांपेक्षा अधिक धोकादायक ठरू शकतो. आजच्या पालकांचे सतत वाढणारे प्रश्न आणि चिंता यांचा विचार केल्यास कोणतेही ठराविक एक काम पुरेसे नाही. हे पालक भिन्न भिन्न पातळींवरचे असतात; सुशिक्षित, अशिक्षित, दूरवरच्या ग्रामीण आणि आदिवासी भागात राहणारे आणि शहरात राहणारे. चिंता व्यक्त करण्याच्या पद्धती जरी वेगळ्या दिसल्या तरी त्यांच्या शंका मात्र सारख्याच असतात. या पालकांबरोबर त्यांच्या चिंतांनुसार बोलले पाहिजे. आणि त्यांना चिंतांमधून मुक्त होण्याची क्षमता प्राप्त करून दिली पाहिजे. ती क्षमता प्राप्त करून देण्याकरिता आपण त्यांना जाणीव निर्माण करून देणारे साहित्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९८२ ते १९९२ हे दशक “अपंगांचे दशक” म्हणून जाहीर केल्यापासून सबंध जगभर याबाबत मोठ्या प्रमाणात जागृती झाली. त्यापासून खूप फायदे मिळाले. थोड्या उशीराने का होईना ठाकूर हरिप्रसाद इनस्टिट्यूट ऑफ रीसर्च रिहॅबीलिटेशन फॉर द मेंटली हॅण्डीकॅप्ड या संस्थेने पुढाकार घेवून

दिनांक २ ते ५ फेब्रुवरी १९८७ दरम्यान मतिमंद असलेल्यां व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय धोरण या विषयावर एक राष्ट्रीय पातळीवरचा सेमिनार आयोजित केला. खरोखरच तो एक ऐतिहासिक सोहळा होता. कारण त्या सेमिनारमध्ये या प्रश्नांमुळे पीडित झालेल्या व्यक्तींनी, उदाहरणार्थ, पालक, शास्त्रज्ञ, व्यावसायिक, या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अशासकीय संस्था, नियोजन मंडळासहित धोरणात्मक नियोजन करणारे तसेच कल्याण मंत्रालय आणि इतर मंत्रालये व राज्यसरकारचे संबंधित प्रतिनिधी, यांनी भाग घेतला होता.

मी व माझ्या मुख्य समितीच्या सभासदांनी राष्ट्रीय धोरणांसंबंधित अहवाल १८ जानेवरी १९८८ रोजी तत्कालीन पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांना सादर करण्याची घटना ही मतिमंद व्यक्तींच्या आयुष्यातील खरोखरच एक ऐतिहासिक घटना होती. त्यानंतर थोड्याच दिवसात पंतप्रधानांनी न्यायमूर्ती बहरूल इस्लाम समिती स्थापन केली. या राष्ट्रीय धोरणाचा सर्वसमावेशक अभ्यास करून एक दस्तऐवज बनविणे, कायद्यासाठी शिफारस करणे या दिशेने या कमेटीस काम करण्यास सांगितले होते. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत प्रथमच अपंगांसाठी शिफारसी करणारी निवडक तज्जांची समिती काम करू लागली. एका ठरवून दिलेल्या काळात अपंगांच्या विविध प्रश्नांवर देखरेख करणारी आंतर-मंत्रालय पातळीवरील समिती स्थापन करण्यात आली. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे मेडिकल कौन्सिलच्या धर्तीवर रिहॉबिलिटेशन कौन्सिल ऑफ इंडियाची स्थापन करण्यात आली. मनुष्यबळ विकासासाठी अभ्यासक्रमाच्या विकासाचे सार्वत्रीकरण करणे व त्यास एक दर्जा प्रदान करणे यावर देखरेख ठेवणे हे या कौन्सिलचे प्रमुख प्रयोजन बनविण्यात आले. हा खरोखर एक शुभशकूनच होता. “आपल्यानंतर आपल्या मतिमंद मुलांचे काय होणार” या मतिमंद व्यक्तींच्या चिंताग्रस्त पालकांच्या प्रश्नाला मतिमंदांच्या कल्याणासाठी राष्ट्रीय न्यासाची स्थापना हे एक उत्तर ठरले. हा राष्ट्रीय न्यास व येत्या पावसाळी अधिवेशनापूर्वी संमत होण्याची शक्यता असणारा सर्वसमावेशक अपंग कायदा

या दोन्ही गोष्टी योग्य दिशेने जाणाच्या आंहेत आणि भारतातील विकलांगत्वाच्या इतिहासात या गोष्टी मैलाचे दगड खचितच ठरतील.

गेल्या दहा वर्षांपासून आम्ही अपंगांसाठी विविध कल्याणकारी योजना विकसित केल्या आणि प्रत्यक्षात आणल्या. त्याचे एक कारण म्हणजे अपंगांचे कल्याण हा प्रत्येकाच्या जिव्हाळळ्याचा प्रश्न बनत गेला. विद्यमान कायदा. आणि सध्याची जी व्यवस्था आहे ती अधिक बळकट कशी करता येईल यासाठी आपण आपले प्रयत्न वाढविले पाहिजेत तसेच अपंगांच्या जीवनाला सरळपणे स्पर्श करतील अशा काही गोष्टी आपण प्रत्यक्षात करावयास हव्यात.

एखादा देश वा त्या देशातील लोक यांच्या संबंधातला मतिमंदत्व हा प्रश्न नाही; तर हा सर्व मानवतेला ग्रासणारा प्रश्न आहे. मला असे वाटते की, दुसऱ्या कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा शिक्षण, वैद्यक आणि कल्याण आणि यासारख्याच क्षेत्रात संबंधित स्वयंसेवी संस्था व देश यांच्यात सहकाराची आवश्यकता आहे.

ज्या समाजात मतिमंद व्यक्ती आपल्या इतर बांधवांबरोबर पूर्णतः सामावून आणि त्यांचा पूर्णतः आधार घेऊन गुण्यागोविंदाने राहतात, तो समाज आपणाला हवा आहे. असा समाज असणार याविषयी मी आशावादी आहे.

‘मुव्हांग फॉरवर्ड’ या पुस्तकाच्या लेखिका डॉ. रीटा पेशावरिया व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मतिमंद मुलांच्या पालकांना माहितीपर मार्गदर्शन पुरवून योग्य तो पुढाकर घेतला आहे याचा मला आनंद वाटतो. मला खात्री वाटते की, या मार्गदर्शकाद्वारा या विषयातील ज्ञानाची दरी भरून येईल आणि पालकांच्या गरजांची पूर्तताही होईल. तसेच अनेक चुकीच्या कल्पना, दंतकथा आणि अज्ञानावर आधारलेली माहिती यांचाही निरास होईल.

हे पुस्तक ज्या हेतूने लिहिण्यात आले तो हेतू सफल होईल या शुभेच्छा पुनश्च

एकदा मी लेखकांना देतो.

पालक आणि पुनर्वसनप्रक्रियेतील व्यावसायिक यांच्यातील दरी हे पुस्तक पूल बनून मिटवून तर टाकेलच, पण त्यांच्यातील भागीदारी ही वृद्धिंगत करेल अशी मला आशा वाटते.

डॉ. ठाकूर व्ही. हरिप्रसाद

प्रस्तावना

(मूळ इंग्रजी प्रस्तावनेचा अनुवाद)

सिकंदराबाद येथील राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानने १९९३-९४ साली देशात कार्यरत असणाऱ्या तीन अन्य अशासकीय संस्थांच्या सहयोगाने “स्ट्रेंग्डनींग फॅमिलीज” (कुटुंबांना बळकट करणे) हा बहुकेंद्रित प्रकल्प हाती घेतला, त्याचे एक फलित म्हणजे हे पुस्तक “मुव्हिंग फॉरवर्ड : ॲण्ड इन्फरमेशन गाईड फॉर पेरेन्ट्स् ॲफ चिल्ड्रेन वीथ मेंटल रिटार्डेशन.” या प्रकल्पांतर्गत जे इतर योगदान झाले त्यात पुढील दोन साहित्यांचा अंतर्भाव आहे. (अ) “नीझ्स ॲफ इंडियन फॅमिलीज हॅविंग चिल्ड्रेन वीथ मेंटल रिटार्डेशन” (मतिमंद मुले असणाऱ्या भारतीय कुटुंबांच्या गरजा) हे व्यावसायिकांकरिता असणारे पुस्तक. (ब) ३० मिनिटे कालावधीची, इंग्रजी शीर्षक असणारी, “मंझील की ओर” ही मतिमंद मुलांच्या पालकांकरिता असणारी हिंदी व्हिडिओ फिल्म. मतिमंदत्वाच्या क्षेत्रात मी सुमारे २० वर्षे काम करीत आहे आणि अजून देखील पुढील शेरेबाजी कानावर येतच असते. ‘पालक म्हणजे सहकार्याच्या नावाने शून्य’, ‘नव्या नव्या उपचारांच्या मागे जाण्याची पालकांना सवयच असते’, ‘पालक उगीचच अस्वस्थ असतात आणि फारच काळजी करतात’, ‘त्यांना उपचारासाठी फक्त केवळ औषधेच हवी असतात’, ‘त्यांना वाटते की, अमुक एका देवळात गेल्याने मदत होईल’, ‘पालकांना आपल्या मुलाला निव्वळ कुठे तरी टाकून द्यायचे असते’; ही सगळी शेरेबाजी अत्यंत करुणाजनक आहे. अशी शेरेबाजी ही आपण व्यावसायिक म्हणून शिकलेल्या कौशल्यांचा योग्य वापर करण्यास किती कमी पडतो त्याची दर्शक आहे. खेरे तर मतिमंदत्व असणाऱ्या मुलाचे पालकत्व अपघाताने लादले गेल्यावर पालकांना वस्तुस्थितीची समज येण्यास, आकलन होण्यास व ती परिस्थिती स्वीकारण्यास मदत करणे याकरिताच आपली व्यावसायिक कौशल्ये वापरणे अगत्याचे आहे.

या प्रकल्पाखाली आम्ही सिंकंदराबाद, भोपाळ, तिरुवनंतपूर व दिल्लीतील १४० कुटुंबांच्या मुलाखती घेतल्या. या मुलाखतीत आई, वडील, भाऊ, बहीण, आजी, आजोबा यांचा समावेश होता. त्यांच्या मुलाखतीच्या पृथःकरणाचे अवलोकन केल्यानंतर तसेच आजवरच्या आमच्या व्यावसायिक अनुभवांवरून आम्हांस तीव्रतेने जाणवते की, मतिमंद मुलांच्या पालकांची एक महत्त्वाची गरज म्हणजे त्यांना आपल्या मुलाच्या अवस्थेविषयी योग्य माहिती, योग्य वेळी व योग्य मार्गाने मिळणे ही होय. याचाच अर्थ त्यांना अचूक माहिती लवकर आणि योग्य वेळी परंतु अनुभूतीपूर्वक व संवेदनशीलतेने दिली पाहिजे. पालकांचा पहिला संपर्क कुणा व्यावसायिकाबरोबर होतो म्हणून तो निर्णायिक स्वरूपाचा असतो. मग तो व्यावसायिक डॉक्टर असो, मानसशास्त्रज्ञ असो, शिक्षक असो किंवा सोशल वर्कर असो, हे व्यावसायिक या प्रसंगी पालकांना कशाप्रकारे हाताळतात, त्याचा अनेक महत्त्वाच्या बाबींवर खोलवर परिणाम होतो. सामान्य मूल न झाल्याच्या दुःखाबरोबर कसे जुळवून घ्यायचे त्याची प्रत व पद्धत निश्चित करणे तसेच आपल्या मतिमंद मुलाकडे व त्याच्या निमित्ताने एकूणातच निर्माण झालेल्या परिस्थितीबाबत आपला दृष्टिकोण निश्चित करणे या त्या महत्त्वाच्या बाबी होत. असे प्रकषणे निर्दर्शनास आले आहे की, एकदा का पालकांचे व्यावसायिकांबरोबर भावबंध जुळले की, पालकांना खूप काही विचारायचे असते आणि खूप काही स्पष्टीकरण हवे असते आणि पालकांच्या या गरजा भागविणे अगत्याचे आहे.

प्रत्येक मुलाच्या तसेच प्रत्येक कुटुंबाच्या गरजा अनन्य असतात. परंतु या अनन्यतेतही काही समान चिंता असतात. ज्या मतिमंदत्वः असणाऱ्या मुलांचे पालक स्वतःच्या आणि मुलाच्या आयुष्यातील वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये निश्चितपणे अनुभवतात. अशा प्रकारच्या समान शंका, चौकशा, प्रश्न की जे पालक वारंवार विचारतात ते एका प्रश्नपेढीत एकत्र केले. गेल्या १० वर्षांत

राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानमध्ये तसेच देशभर आयोजित करण्यात आलेल्या पालकांच्या सामूहिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांद्वारा अशा प्रश्नांचा एक विश्वासार्ह संचय प्रस्थापित करण्याची सुरेख संधी मिळाली. त्याशिवाय आपल्या व्यापक व्यावसायिक अनुभवांच्या आधारे या पुस्तकाच्या लेखकांनी काही प्रश्नांची भर घातली आणि पालकांकडून जास्तीत जास्त वारंवार विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांचे स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत केली. त्यानंतर हे प्रश्न मतिमंदत्वाविषयी सर्वसाधारण माहिती, कुटुंबातील आघात, शीघ्र उपचार, शाळा, शिक्षणविषयक, दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार, संभाषण, वर्तन, रोजगार, स्वयंरंजन, लैंगिकता, विवाह, पालकांचा आधार, सामाजिक आधार, आर्थिक नियोजन, कायदेशीर सामाजिक सुरक्षितता, वसतिगृह, सरकारी फायदे व सवलती या विभागात विभागण्यात आले.

या प्रश्नांची उत्तरे देताना आणि स्पष्टीकरण देताना भारतीय संदर्भ मुद्दाम लक्षात ठेवण्यात आले. या प्रश्नांना उत्तरे देणे हे काम काही सोपे नव्हते. कारण बन्याच क्षेत्रांमध्ये पुढे जाण्याकरिता भारतात आपण अजूनही धडपडत आहोत. विशेषतः जेव्हा आपण मतिमंद मुलांकरिता एकातिमक शिक्षण, रोजगाराच्या संधी, कायदेशीर सामाजिक सुरक्षितता इत्यादींबाबत विचार करतो तेव्हा. असे असले तरी या क्षेत्रात आपण बरीच मजल मारली आहे आणि अजून बरीच वाटचाल करावयाची आहे. आपल्याकडे असणारी माहिती पालकांपुढे स्पष्टपणे सादर करण्याचा एक प्रामाणिक प्रयत्न लेखकांनी केला आहे.

हे पुस्तक पालकांसाठी इंग्रजी भाषेमध्ये लिहिलेले आहे आणि त्याचा हिंदी अनुवादही केलेला आहे. त्याची भाषा मुद्दाम खूपच सोपी ठेवण्यात आली असून शक्यतो तंत्रजड भाषेपासून मुक्त ठेवण्यात आलेली आहे. तथापि काही सर्वसामान्य तांत्रिक सर्वसामान्य संज्ञा तशाच ठेवण्यात आल्या आहेत. कारण पालकही त्यांच्याशी परिचित व्हावेत आणि व्यावसायिकांबोर त्यांना अधिक

चांगले संभाषण करता यावे.

पालकांच्या हितासाठी परिशिष्टात निवडक ग्रंथांची यादी, मतिमंद व्यक्तींच्या कल्याणासाठी काम करणाऱ्या नोंदणीकृत विविध पालक संघटनांचे पत्ते आणि व्यावसायिक पुनर्वसन केंद्रांची यादी जोडली आहे.

आमची प्रगाढ श्रद्धा आहे की, उत्तम माहिती असणारा पालक हा अधिक शाहाणपणाने, अधिक चांगले निर्णय घेऊ शकतो की, जे त्याच्या / तिच्या मुलाला व कुटुंबाला मदत करू शकेल. हे पुस्तक याच हेतुने लिहिले आहे आणि आशा आहे की, ‘पुढे जाण्या’ साठी हे पुस्तक त्यांना चांगली ‘मुरुवात’ वाटेल आणि विविध ठिकाणांहून त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिगत गरजा भागविण्यासाठी ते अधिक माहिती मिळवतील.

मतिमंदत्व असणाऱ्या मुलांच्या पालकांना विनंती की, त्यांनी आपला प्रामाणिक अभिप्राय आम्हांला पाठवावा. त्यासाठी पुस्तकाच्या शेवटी परिशिष्टात जोडलेला फिडबॅक फॉर्म वापरावा. तसेच पालकांना ज्या प्रश्नांची उत्तरे हवी आहेत असे अधिकचे प्रश्न विचारावेत की, ज्यांचा या पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तीत नव्याने समावेश करता येईल.

रीता पेशावरीया
डॉ. रीता पेशावरिया
मुख संशोधक

ऋणनिर्देश

(मूळ इंग्रेजी ऋणनिर्देशाचा अनुवाद)

ज्या मतिमंद मुलांच्या पालकांनी आणि कुटुंबियांनी त्यांच्या चिंतांचे आकलन करण्यात आम्हांस मदत केली, त्यांचे आम्ही अत्यंत नप्रतेने आणि कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतो. त्यांनी आमच्यावर दाखवलेला विश्वास आणि दिलेली माहिती या दोन्ही गोष्टी नसत्या तर या पुस्तकाचे केंद्रस्थान काय राहिले असते हे आम्हांस कधीच कळले नसते.

या प्रकल्पासारखा, बहुकेंद्रित आणि इतर अशासकीय संस्थांच्या सहयोगाने चालविलेला असा प्रकल्प राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानने प्रथमच हाती घेतलेला होता. यासारखा व मतिमंदत्व असणाऱ्या मुलांच्या कुटुंबियांना बळकट करण्याचा हेतू असलेल्या संशोधन प्रकल्पास सुरुवात करण्यासाठी प्रोत्साहन दिल्याबद्दल मी डॉ. डी. के. मेनन, संचालक, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान यांच्या प्रती कृतज्ञतापूर्व आभार व्यक्त करते. याखेरीज त्यांचे विशेषज्ञतापूर्वक मार्गदर्शन आणि प्रकल्पादरम्यान त्यांनी निरंतरपणे दिलेला आधार हे मोठेच प्रोत्साहन होते.

या प्रकल्पाच्या विविध संघटकांच्या चमूमध्ये एकत्रपणे काम करण्याचा आणि अनुभवांची देवाणघेवाण करण्याचा अनुभव हा फारच संपन्न करणारा होता. हे संघटक होते डॉ. राजम पी. आर. पिल्ले, संचालिका, बालविकास इन्स्टिट्यूट, तिरुवनंतपूरम, श्रीमती आशा गुप्ता, संचालिका, नवज्योती सेंटर, दिल्ली आणि श्री. सुमित रॉय, कार्यकारी संचालक, दिंदर्शिका इन्स्टिट्यूट ऑफ रिहॅबिलिटेशन अॅण्ड रिसर्च, भोपाल.

श्री. राहूल गांगुली, संशोधन अधिकारी, यांची विशेष नोंद करणे आवश्यक आहेच. ते या प्रकल्पाची एक मोठी ठेव होते. माझे विद्यार्थी या अवस्थेमधून

माझे सहकारी या अवस्थेमध्ये जाण्याइतकी त्यांच्यात होत गेलेली वाढ पाहताना मला अभिमान वाटला. त्यांचा या प्रकल्पातील यथार्थ आणि संपूर्ण सहभाग तसेच लक्षणीय योगदान यांचा मुद्दाम उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

“पेरेन्ट असोसियेशन फॉर द वेल्फेअर ऑफ मेंटली हॅण्डीकॅप्ड परसन” हैदराबादच्या पालक सभासदांकरिता आम्ही विशेष आभार व्यक्त करू इच्छितो. या पुस्तकाचे अवलोकन करण्याच्या आमच्या विनंतीला त्यांनी तत्परतेने प्रतिसाद दिला आणि अत्यंत उपयुक्त तसेच उत्तेजन देणारी टिपणे दिली.

स्वतःचे विचार व्यक्त करणे हे कोणत्याही चित्रकाराकरिता सोपे असते; परंतु कुणा दुसऱ्याचे विचार चित्राद्वारे व्यक्त करणे हे मोठे आव्हानात्मक असते. हे आव्हान श्री. करुणाकर यांनी लीलया पेलले. या पुस्तकाकरिता केलेली चित्रकारिता आणि रेखाटने फारच चांगली झाली आहेत.

श्री. वी. शंकर कुमार, स्टेनोग्राफर, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, यांनी हस्तलिखिताचे हवे तसे टंकलेखन करून खूपच मदत केली. त्यांच्या या योगदानाकरिता आम्ही त्यांचे आभारी आहेत.

या प्रकल्पातील सर्वजण श्री. एल. गोविंद राव उपसंचालक (प्रशासन) राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान आणि प्रशासन तसेच लेखा विभागातील कार्यकर्त्यांचा समर्पित चमू यांचे आम्ही आभार मानू इच्छितो. त्यांनी प्रकल्पादरम्यान सकारात्मक भूमिकेतून सतत साहाय्य केले.

या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद करण्याकरिता डॉ. आशतोष पंडित आणि डॉ. पंडितराव टापेरे यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल मी त्या दोघांचे मनःपूर्वक आभार मानते.

रीटा पेशावरीया
डॉ. रीटा पेशावरिया
प्रमुख सशोधक

प्रस्तावना व ऋणनिर्देश

(मराठी आवृत्तीकरिता)

‘मुळींग फॉरवर्ड’ ची मराठी आवृत्ती आपणासमोर सादर करताना आम्हाला अतिशय आनंद होतो आहे. यावेळी रत्नागिरीपासून गडचिरोलीपर्यंतचा सारा मराठी भाषिक प्रदेश, बेळगाव, कारवार, बिदर हा सीमावर्ती प्रदेश, गोवा राज्य तसेच समस्त मराठी भाषिकजन समोर येतात. या मराठीप्रदेशातील शहरी तशाच ग्रामीण प्रदेशात राहणाऱ्या मतिमंद मुलांच्या पालकांना जे विविध प्रश्न पडले असतील, त्यांच्या चेहन्यावर हे भाषांतर वाचल्यावर शंकानिरसनाचे समाधान नक्कीच झळकेल असा आम्हाला विश्वास वाटतो.

या ग्रंथांच्या लेखिका श्रीमती रीटा पेशावरीया व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अथक परिश्रम करून हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे. आपल्या खंडप्राय देशातील विविध ठिकाणांच्या पालकांशी संपर्क साधून, तसेच आपल्या प्रदीर्घ व्यावसायिक अनुभवाच्या चिंतनातून त्यांनी ही रचना केलेली आहे. पालकांच्या प्रत्येक प्रश्नाचे विविध घटक लक्षात घेऊन वस्तुनिष्ठपणे पण जिव्हाळच्याने त्यांनी मांडणी केलेली आहे. त्यास दिलेली चित्राची जोड ही त्या त्या संकल्पना, ती ती माहिती ठळकपणे अधोरेखित करते.

आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्तर यांतील भिन्नता, त्याचप्रमाणे शिक्षण, सभोवतालचे वातावरण यामळेव मुख्य म्हणजे जीवनाकडे पाहण्याच्या आशावादी / निराशावादी दृष्टिकोणामुळे येणारे भिन्नत्व यामुळे मतिमंद मुलांच्या पालकात कमालीचे वैविध्य आढळते. त्यांच्यात विविध स्तर असतात; पण त्यांचे अनेक प्रश्न समान असतात, हे त्यांना जोडणारे सूत्र आहे.

आपणाकडे पालक, समाजातील विविध धटक, संस्था यांच्यात सापेक्षतः जागृती अधिक आहे. स्वयंसेवी संस्थाही अधिक आहेत; पण जे साहित्य आहे, ते कमी आहे. व जे आहे ते पालकांना शास्त्रीय पातळीवर मार्गदर्शन करणारे आहे असे नाही.

खेरे तर पालकांनी एकत्र येऊन संघटना स्थापन करावयास हवी. आपल्या महाराष्ट्रात राज्य स्तरावर व जिल्हा स्तरावर काही काम झालेले आहे. तालुका पातळीवर संघटना स्थापन व्हावयास हत्यात. आणि काळाची गरज म्हणून नजीकच्या भविष्यकाळात अशा संघटना खचितच आकारास येतील. या पालक संघटनांनी या पुस्तकातील एकेका प्रकरणावर एकेक व्याख्यान अशी जर व्याख्यानमाला आयोजित केली तर अशिक्षित आणि या क्षेत्राशी नव्याने परिचित झालेल्या सुशिक्षित पालकांना देखील त्याचा फायदा होईल.

मतिमंद मुलाचे पालक प्रथम उपचारासाठी डॉक्टरांकडे जातात. डॉक्टरांना ही सर्व माहिती देताना परिभाषेची अडचण येते. या पुस्तकाच्या आधारे त्यांची ही अडचण दूर हाईझे. सोपे कसे सांगावे व नेमके काय सांगावे हे डॉक्टरांना कळेल.

डॉक्टर व पालक संघटनांकदून जशी आपण अपेक्षा करता, तशीच विविध महाविद्यालयातील राष्ट्रीय सेवा योजनेकदूनही अपेक्षा करावयास हवी. कारण आता महाविद्यालयाचे केंद्र तालुका पातळीवरून तालुक्यातील मोठ्या गावाकडे सरकले आहे आणि मतिमंदांची एकूण लोकसंरख्येतील दोन टक्के लोकसंरख्या लक्षात घेतली तर या (तालुका व तालुक्यातील मोठे गाव येथील) महाविद्यालयातील राष्ट्रीय सेवा योजनेपुढे कार्याचे मोठे आव्हान आहे. या पुस्तकातील प्रश्न व त्याची उत्तरे याच्या आधारे ग्रामीण भागात या प्रश्नाविषयीची जाणीव हच्या योजनेतील विद्यार्थी नक्कीच वाढवू शकतील.

हे जसे ग्रामीण भागाविषयी झाले, तसेच शहरातील महाविद्यालयातील राष्ट्रीय

सेवा योजना व शहरातील विविध स्वयंसेवी संस्था यांनाही हे पुस्तक उपयुक्त ठावे; विशेषतः झोपडपट्टीतील मतिमंद मुलांच्या पालकांना याआधारे खचितच मार्गदर्शन करता येईल.

पालकसंघटना, राष्ट्रीय सेवा योजनेचे विद्यार्थी कार्यकर्ते, त्याचप्रमाणे अंगणवाडी व बालवाडी शिक्षिका यांच्याकडे येणाऱ्या मतिमंद मुलांच्या पालकांना मार्गदर्शन करण्याचे प्रश्न या मराठी भाषांतरामुळे सुटू शकतील.

या मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न अग्रक्रमाने सुटावयास हवा. आपणाकडे मनुष्यबळ भरपूर आहे; पण त्या मनुष्यबळाचा खन्या अर्थी विकास व्हावयास हवा व मतिमंदांच्या शिक्षणासारख्या प्रश्नाशी त्याचा अनुबंध जुळायला हवा. हा विचार करणात्या कार्यकर्त्यालाही हे पुस्तक प्रोत्साहित करेल.

या पुस्तकाचे भाषांतर करताना विशेष साहाय्य आमच्या संस्थेच्या शिक्षिका कु. साधना मधुकर सुर्वे यांचे झाले. त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोत.

शेवटी वाचकांना एकच विनंती की, त्यांनी या पुस्तकाचे बारकाईने वाचन करावे व मुख्य लेखिकेने सुचविल्याप्रमाणे फिडबकॅ फॉर्म भरून पाठवावा. हे पुस्तक वाचकांना आवडेल व उपयोगी ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे.

आशुतोष पंडित
पंडित राव टापरे.

सर्वसाधारण माहिती

आपल्या मुलाला 'मतिमंदत्व' आहे हे ऐकल्यावर पालक पूर्णपणे गोंधळून जातात. या संदर्भातील तांत्रिक परिभाषेमुळे मतिमंदत्व म्हणजे काय, ते कशामुळे आले, त्यावर काही उपाय आहेत का, किंवा त्यांचे मूल इतर सर्वसामान्य मुलांसारखे होईल अथवा नाही या सर्व मुद्द्यांबाबत पालकांना नीट अर्थबोध होत नाही. मुलामध्ये मतिमंदत्वाखेरीज इतर काही संबंधित समस्या- उदाहरणार्थ, फिट येणे, दृष्टि-दोष, श्रवणदोष, ऑटिझम इत्यादी- असतील तर परिस्थितीचे आकलन करणे पालकांकरिता अधिकच कठीण बनते. परिणामतः त्यांना आपल्या मुलाच्या अवस्थेबद्दलची नेमकी आणि अचूकं माहिती मिळविणे निकडीचे होते. आपल्या मुलामधील उणिवेबद्दल अचूक आणि प्रामाणिक माहिती मिळविणे ही पालकांची सर्वप्रथम गरज असल्याचे आढळून आले आहे. पालकांच्या प्रतिक्रिया, मुलांबरोबर जुळवून घेण्याचे त्यांचे प्रयत्न, त्यांची अभिवृत्ती / विचार करण्याचा कल आणि मुलाच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमातील त्यांचा सहभाग या सर्व बाबी पालकांना संबंधित माहिती किती प्रभावीपणे, परिणामकारकपणे आणि संवेदनशीलपणे दिली गेली आहे यावर अवलंबून असतात. मतिमंदत्व ही अवस्था, तिची कारणे व या मुलांचा सांभाळ या संदर्भात पालक सर्वसाधारणपणे जे प्रश्न विचारतात त्यांच्या उत्तरांचा अंतर्भाव या विभागात करण्यात आला आहे.

१. मूल मतिमंद आहे हे समजेल अशी काही विशिष्ट लक्षणे आहेत काय?

मतिमंदत्व असलेल्या सर्व मुलांमध्ये समान अशी लक्षणे नसतात. एखाद्या व्यक्तीमधील मतिमंदत्व पाहणाऱ्याला कसे समजेल / जाणवेल हे मुलातील मतिमंदत्वाच्या स्वरूपावर, तीव्रतेवर आणि स्वतःच्या समस्यावर मात करण्याबाबत मुलामध्ये असणाऱ्या क्षमतेवर अवलंबून असते. तरीदेखील, काही विशिष्ट खुणा व लक्षणे आहेत ज्यांच्या साहाय्याने मुलामधील वैकासिक मागासलेपणा ओळखता येतो (जागतिक आरोग्य संघटना, १९८९). इतर व्यक्ती जितक्या सहजपणे नवीन उपक्रम शिकतात तितक्या सहजपणे मतिमंद व्यक्ती ते शिकू शकत नाहीत.

- मतिमंद मुलास बसणे, स्वतःच्या हातांचा वापर करणे किंवा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणापर्यंत चलन-वलन (उदा.-रांगणे, कुल्ल्यावर सरकणे, चालणे, इत्यादी) करणे या कृतीमध्ये अडचणी जाणवतात.
- इतरांनी काही म्हटल्यास / विचारल्यास त्यांना, किंवा स्वतःभोवती घडणाऱ्या घटनांना प्रतिसाद देणे या कृतीमध्ये मतिमंद व्यक्ती हळू / सावकाश असते.
- इतर व्यक्ती जे काही पाहतात, ऐकतात, स्पर्श करतात, ज्याचा गंध घेतात किंवा ज्याची चव घेतात आणि त्याचे जितके आकलन करतात तितकेच आकलन मतिमंद व्यक्ती करू शकत नाही.
- इतरांना समजेल अशा पद्धतीने मतिमंद व्यक्ती आपल्या गरजा किंवा भावना व्यक्त करू शकत नाही.
- मतिमंद व्यक्ती सुस्पष्टपणे विचार करू शकत नाही. उदाहरणार्थ, मतिमंद व्यक्ती दोन व्यक्तींची किंवा वस्तूंची तुलना करू शकत नाही. इथे व तिथे, आता व नंतर, अधिक व कमी यांमधील फरक ती कदाचित समजू शकत नाही. कोठे, कधी, काय, किती व का यांचा अर्थ ती कदाचित समजू

शकत नाही.

- मतिमंद व्यक्तीला जे सांगितले गेले असेल (सूचना / निरोप) किंवा नजिकच्या भूतकाळात तिच्या सभोवती जे घडले असेल त्याची आठवण तिला फार कमी कालावधीसाठी राहते. काही वेळेला आठवण अजिबात राहत नाही.
  - मतिमंद व्यक्ती एखाद्या व्यक्तीकडे किंवा एखाद्या उपक्रमामध्ये जास्त वेळ लक्ष देऊ शकत नाही.
  - स्वतःच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवणे मतिमंद व्यक्तीला कठीण जाते.
  - मतिमंद व्यक्तीला निर्णय घेणे अवघड बनते. काय करायचे, काय बोलायचे, कोणता पोषाख घालायचा, इत्यादी सर्व बाबतीत तिला निश्चित असे काही ठरविता येत नाही.
२. मूल मतिमंद आहे हे निश्चितपणे किती लहानपणी / लहान व्यात सांगता येते?

मतिमंदत्वाचे शीघ्र निदान तीव्रता आणि स्वरूप यावर अवलंबून असते.

- अनेक जैविक / जीवसूत्रांसंबंधित अपसामान्य अवस्था मुलाच्या जन्माच्या अगोदरच ओळखता येतात. याकरिता नेहमीच्या काही शोधपद्धती / कार्यपद्धती अशा; गर्भजलपरीक्षा (ॲम्ब्रीयोसेन्टसीस), फिटोस्कोपी, कोरियॉनीक विलस सॅम्पलिंग , सोनोग्राफी आणि इत्यादी.
- डाउन सिन्ड्रोम किंवा मायक्रोसेफाली (डोक्याचा घेर कमी असणे) या अवस्था जन्म झाल्यावर लगेच ओळखता येतात.
- जन्मानंतर जर वाढ व विकास मागासलेले राहिले आणि मुलामध्ये मज्जासंस्थेतील दोषांमुळे निर्माण होणारी लक्षणे दिसू लगली, तर जन्मानंतर पहिल्या वर्षातीच मतिमंदत्वाचे निदान पुरेशा खात्रीने करता येते.
- ज्या मुलांमध्ये वैकासिक मागासलेपणा सौम्य्यच असेल त्यांचे निदान करण्याकरिता त्यांच्या बौद्धिक कार्यक्षमतेची चाचणी करणे आवश्यक

ठरते. अशी चाचणी मुलाचे वय ३ ते ५ वर्षांचे असेल तेव्हा खात्रीलायकपणे करता येते.

३. आपल्या देशामध्ये मतिमंदत्व या अवस्थेचे प्राबल्य / आधिक्य किती आहे?

आपल्या देशातील सर्वसाधारण लोकसंख्येपैकी साधारणतः २% लोक मतिमंदत्व ही अवस्था असलेले आहेत. त्या हिशोबाने सुमारे १६८ लाख मतिमंद लोक आपल्या देशात असावेत. ही अवस्था समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांमध्ये आढळते.

४. सर्व मतिमंद मुलांना सारख्याच समस्या असतात का?

मतिमंदत्व असलेली सर्व मुले एकसारखी नसतात. अवस्थेची तीव्रता आणि समस्यांबरोबर सामना करायची मुलामधील क्षमता यांच्यामुळे प्रत्येक मतिमंद मुलाच्या स्वतःच्याच विशिष्ट समस्या असतात. तरीसुद्धा मतिमंद मुलांमध्ये पुढील बाबतीत समस्या वरचेवर आढळून येतात:

- कारक कृती / हलन-चलन कौशल्य यामधील समायोजन
- उत्सर्जन-विधी, स्नान इत्यार्दीं सारखे दैनंदिन उपक्रम स्वतंत्रपणे हाताळणे
- वाचन, लेखन व गणित
- संभाषण
- वर्तणूक, आणि
- समाजात मिसळणे

काही मतिमंद मुलांमध्ये दृष्टिदोष, बहिरेपणा हे संवेदना-दोष आढळतात; तर काहींमध्ये फिट येणे इत्यादी समस्यादेखील आढळतात.

५. मेंदूचा विकास आणि मतिमंदत्व यांच्यात काही संबंध असतो का?

मेंदू शरीराच्या विविध कार्याचे समायोजन आणि नियंत्रण करीत असतो. त्याचा प्रत्येक विभाग व्यक्तीच्या वर्तणुकीच्या कोणत्या ना कोणत्या अवस्थेचे नियंत्रण करतो. तसेच व्यक्ती आपल्या भोवती घडणाऱ्या घटनांचे आकलन कशी करते याच्यावरसुद्धा मेंदूचा प्रभाव असतो. हृदय किंवा किडनी इत्यादी अवयवांच्या, ज्यांचे नियंत्रण इच्छाशक्तीच्या कक्षेबाहेरचे असते, कार्यावर मेंदू देखरेख ठेवतो. तसेच तो चालणे, धावणे किंवा विचार करणे, तर्क करणे, कार्यकारणभाव ओळखणे व स्मृती यांसारख्या उच्च श्रेणीच्या कार्याना चालना देतो. म्हणूनच मेंदूच्या एखाद्या विभागाचा विकास जर अपसामान्यपणे झाला तर त्यामुळे व्यक्ती आपल्या सभोवतालच्या परिसराबरोबर जुळवून घेण्यात कमी पडते आणि त्यातून विविध उणिवा निर्माण होतात. मतिमंदत्व ही अशीच एक उणीव आहे.

६. मेंदूला झालेल्या इजेवर उपाय म्हणून एखादे औषध उपलब्ध आहे काय?

मतिमंदत्व ही अवस्था अपरिवर्तनीय अशी आहे. ही अवस्था कधीही दूर होत नाही. मेंदूला झालेली इजा कायमस्वरूपी असते. मतिमंदत्वाचा उपचार व त्याचा सांभाळ या संदर्भात उपलब्ध असलेल्या ज्ञानसंचयाच्या अभ्यासावरूप असे आढळते की, मेंदूला झालेली इजा दुरुस्त करण्याकरिता कोणतेही औषध सापडलेले नाही.

७. नात्यात लग्न केले असता मूल मतिमंद निपजण्याचा संभव किती असतो?

देशातल्या विविध केंद्रांमधून मिळालेल्या माहितीवरूप असे आढळते की, मतिमंद म्हणून निदान झालेल्यांपैकी ६०% व्यक्तींमध्ये मतिमंदत्वाचे कारण जीवसूत्रांतील दोष हे आहे. नात्यातील लग्नामध्ये, म्हणजे काका-पुतणी, भाचा-मावशी किंवा आत्या, चुलत अथवा मावस भावंडे, आते-मासे भावंडे आणि दूरच्या नात्यातील भावंडे अशा संबंधांमध्ये, जीवसूत्रांचे दोष असणारी मुले,

ज्यात मतिमंदसुद्धा सामील होतात, निपजण्याची शक्यता खूप अधिक असते. जर एक मूल मतिमंद असेल तर पुढच्या मुलाकरिता प्रयत्न करण्याअगोदर पालकांनी जीवसूत्रांच्या संदर्भात समुपदेशन (कौन्सिलिंग) करून घेणे अगत्याचे आहे.

८. हे खरे आहे का की गर्भधारणेच्या वेळचे आईचे किंवा वडिलांचे किंवा दोघांचे वय यावर त्यांचे मूल सर्वसाधारण असेल की मतिमंद असेल हे ठरते?

मूल सुदृढ व सर्वसाधारण निपजण्यासाठी आईचे वय महत्त्वाचे असतेच. ३४ वर्षाहून जास्त वय असलेल्या आईच्या बाबतीत पुढील धोके अधिक असतात:

- रंगसूत्रांतील अपसामान्यत्व
- पूर्ण महिने भरण्याअगोदर प्रसूती होणे
- गरोदरपणातील त्रास
- मुलामध्ये जन्मजात रचनात्मक (शारीरिक) दोष आणि उणिवा

प्रजनन संस्था अपरिपक असल्याने आणि शरीराची वाढ होणे अद्याप पूर्ण झाले नसल्याने, १५ वर्षाहून कमी वयाच्या आईला अपसामान्य मूल होण्याची खूप शक्यता असते. २० वर्षे वयाअगोदर तीन मुलांना जन्म दिलेली आई असल्यास तसेच ३५ वर्षाहून अधिक वयाच्या आईची पहिली गर्भधारणा असल्यास मूल मतिमंद होण्याचा धोका सर्वाधिक असतो. आईच्या वयानुसार जीवसूत्रातील दोष उद्भवण्याची शक्यता वाढत जाते. उदाहरणार्थ, २० वर्षे वयाच्या आयांमध्ये डाऊन सिन्ड्रोम असणारे मूल होण्याचे प्रमाण दर २००० प्रसूतीमागे १ असे आहे ; तर ४५ वर्षे वयाच्या आयांमध्ये हे प्रमाण दर ५० प्रसूतीमागे १ एवढे आहे.

वडिलांच्या वयाच्या संदर्भात सांगायचे झाले तर एवढेच म्हणता येईल की, वडिलांचे वय ५० हून अधिक वर्षे असेल तर त्यांचे मूल मतिमंद होण्याची

शक्यता अधिक असते.

९. जन्माअगोदर मुलामध्ये मतिमंदत्व आणणारे घटक कोणते?

जन्माअगोदर मुलामध्ये मतिमंदत्व आणणारे काही महत्वाचे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत :

- रंगसूत्रांतील अपसामान्यत्व
- जीवसूत्रांतील दोष
- गरोदरपणाच्या पहिल्या तीन महिन्यांत आईला झालेल्या रोगाचा संसर्ग गर्भाशयात विकसित होत जाणाऱ्या मेंदूवर परिणाम करणारी काही नेहमीची संक्रामणे आहेत- जर्मन गोवर (रूबेला), नागीण (हरपीस), उपदंश (सिफीलीस), सी.एम.व्ही. आणि टॉक्सोप्लास्मोसीस
- आईला असणारे मधुमेह (डायबिटीस मेलीटस), उच्च रक्तदाब (हाय ब्लड प्रेशर) आवटु-उणीव अवस्था (हायपोथायरॉयडीइम) व आवटु-आधिक्य अवस्था (हायपरथायरॉयडीइम) सारखे रोग.
- कुपोषण
- गरोदरपणाच्या सुरुवातीच्या महिन्यात क्ष-किरणांना सामोरे जाणे किंवा घातक औषध द्रव्यांचा वापर करणे
- आई व गर्भ यांच्या रक्तातील असंयोज्यता / भिन्नता.
- आईने दारू पिणे, मादक द्रव्याचे सेवन करणे आणि धूम्रपान करणे

१०. बाळामध्ये काही दोष आहेत की नाही हे गरोदरपणीच शोधून काढता येते का?

न जन्मलेल्या बाळामध्ये अपसामान्यत्व आहे किंवा नाही याबद्दल गरोदर आईला माहिती प्राप्त करून द्यायच्या अनेक पद्धती सध्या वापरात आहेत. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे :

नाव	वर्णन	कशाचे निदान होते	सुरक्षितता
१) गर्भजल परीक्षा (आम्नीयो सेन्टसीस)	जरूर तेवढया भागापुरती भूल देऊन व अल्ट्रासोनोग्राफीच्या मदवीने गर्भाभोवतीचे जल थोड्या प्रमाणात काढून त्याचे विश्लेषण करणे. योग्य वेळ : गरोदरपणाचा १२-१६ वा आठवडा	०गर्भाचे लिंग ०ट्रायसोमी प्रकारचा जीवसूत्र-दोष असलली मुले ०चयापचयाचे जन्मजात दोष ०एक्स-लिंक्डू जीवसूत्र-दोष	गर्भपाताचा धोका (ॲबॉरशनचा) ४-१.५% पुऱ्हा गर्भजलपरीक्षा केल्यास गर्भपाताचा धोका ९%
२) अल्ट्रा सोनोग्राफी	अल्ट्रा साऊण्ड लहरीच्या प्रतिध्वनीद्वारे गर्भाची तपासणी करणे. योग्य वेळ : गरोदरपणाचा ८-१५ वा आठवडा	(अनेनसेफाली) डोके आकाराने लहान असणे (मायक्रोसेफाली) ०जन्मजात असणारा हृदयरोग गर्भातर्गत वाढीतील मागासलेपण ०पाठीचा कणा दुभंगलेला राहणे (स्पायना बाय-फीडा)	कोणताही धोका नाही
३) कोरियॉनिक विलसं सम्पलिंग	एका नळीयुक्त साधनाने कोरियानिक उतीचा छोटा हिस्सा काढून त्याचे विश्लेषण करणे. योग्य वेळ: गरोदरपणाचा ८-१० वा आठवडा	०ट्रायसोमी प्रकारचा जीवसूत्र दोष-असणारी मुले ०एक्सलिंक्डू जीवसूत्र-दोष	गर्भप्रावाचा (मिसकॉरेज) धोका १० / १०००
४) फिटोस्कोपी	गर्भभोवतीच्या पोकळीमध्ये फिटोस्कोप नामक सूक्ष्मदर्शक साधन घालून	०परिशिष्ट (हात, पाय) चेहरा, पाठीचा कणा व जनन-इंद्रियांचे रचनात्मक दोष	गर्भपाताचा धोका ५-१०%

नाव	वर्णन	कशाचे निदान होते	सुरक्षितता
५) गर्भाच्या रक्ताची तपासणी	गर्भाची डोळ्यांनी तपासणी करणे. योग्य वेळ : गरोदरपणाचा १८-२२ वा आठवडा	नालेच्या मुलामधून बाळाचे थोडे रक्त ओढून घेऊन त्याचे विश्लेषण करणे. योग्य वेळ : गरोदरपणाचा १८ वा आठवडा	००५लासिमिया, सीकल सेल प्रकारचे रोग
			गर्भपाताचा धोका १०% पर्यंत

११. गरोदरपणात स्त्रीला अपयश, निराशा, वैफल्य आदी मानसिक त्रास झाला तर तिला होणारे बाळ मतिमंद निपजण्याची शक्यता किती?

अपयश, निराशा किंवा वैफल्य इत्यादींचा बाळ मतिमंद निपजण्याशी थेट संबंध नाही; पण या घटकांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव असतो. उदाहरणार्थ, जर एखादी गरोदर आई दुःख झाल्यामुळे नीट जेवत नसेल तर बाळाच्या गर्भंशियांतर्गत वाढीवर त्याचा परिणाम होऊ शकतो.

१२. गरोदरपणात कोणतीही समस्या उद्भवली नाही तरी प्रसूतीच्या वेळी मूल मतिमंद होऊ शकते का?

मतिमंदत्व पुढील कारणांमुळे देखील होऊ शकते :

- पूर्ण महिने भरण्याअगोदर झालेली प्रसूती
- बाळाला दीर्घकालपर्यंत पुरेशा प्रमाणात प्राणवायू न मिळणे
- जन्माच्या वेळी बाळाचे वजन कमी असणे
- नवजात बालकाच्या डोक्यावर झालेला आघात
- दीर्घकाळ चाललेली प्रसूती
- गर्भाच्या मानेभोवती नाळ अनावश्यक इतकी गुंडाळळी गेली असणे

- गर्भाशयात गर्भ अपसामान्य स्थितीमध्ये असणे
- वेगवेगळ्या कारणांमुळे नवजात बालकाला झालेली कावीळ

१३. जे बाळ जन्मसमयी सर्वसाधारण असते ते त्यानंतरच्या काळात मतिमंद होऊ शकते का?

मतिमंदत्वाची सर्व लक्षणे जन्मानंतर बच्याच काळानंतर देखील दिसू लागतात. १८ वर्षे वयापर्यंत मेंदूचा विकास घडत असतो. या काळात मेंदूला केव्हाही इजा झाली तरी मतिमंदत्वाची लक्षणे दिसू लागतात. मेंदूला पुढील कारणांमुळे इजा पोहोचू शकते :

- जन्मापासून दुसऱ्या वर्षापर्यंत झालेले तीव्र कुपोषण
- मेनीनजायटीस किंवा एन्सेफेलायटीस (मेंदूचा ताप) यांची लागण
- वारंवार येणारे एपिलेप्सीचे झटके
- पडल्यामुळे अथवा अपघातामुळे मेंदूला झालेली इजा / झालेला आघात
- गुदमरणे, दाट धुराचे श्वसन किंवा पाण्यात बुडणे
- (अपघाती) विषबाधा

१४. लसीकरणामुळे मुलाला मतिमंदत्व येऊ शकते?

अगदीच कचित प्रसंगी त्रिगुणी लसींपैकी डांग्या-खोकल्या संबंधित घटकांमुळे मेंदूला रोग-लागण होऊन त्यातून मतिमंदत्व उद्भवू शकते. पण याची शक्यता फारच कमी असते. म्हणूनच यामुळे पालकांनी मुलाला लस टोचून घेण्यापासून परावृत होऊ नये. लस ही अनेक घातकी रोगांपासून बाळाचे रक्षण करते.

१५. जर मतिमंदत्वाचा मूलभूत अर्थ हाच की सरासरीपेक्षा कमी बौद्धिक कार्यक्षमता, तर व्यक्तीची बुद्धिमत्ता वाढविणारे एखादे औषध नाही का?

खन्या अर्थने बुद्धिमत्ता वाढविण्याचा दावा करणारी व शास्त्रशुद्ध पडताळणीत

असा दावा खरा ठरविणारी औषधे उपलब्ध असल्याचे सिद्ध झालेले नाही. असे जर असते तर जगात सध्या आहेत तेवढ्या मतिमंद व्यक्ती अस्तित्वात नसत्या. बुद्धिमत्ता वाढविण्यासाठी जर एखादे औषध उपलब्ध झाले असते तर हे जग फार वेगळे झाले असते; सगळीकडे फक्त बुद्धिमान माणसांचा वावर झाला असता.

१६. बदाम, दूध, तूप, लोणी यांनी युक्त विशेष आहार दिल्याने मानसिक क्षमतेमध्ये काही सुधारणा होऊ शकतात का?

प्रथिने, कार्बोहायड्रेट्स, चरबी, क्षार व व्हिटामिन्स यांचा अंतर्भाव असलेला संतुलित व पोषक आहार बाळाच्या पहिल्या दोन वर्षांच्या काळात आवश्यक आहे. मानसिक व त्याचप्रमाणे शारीरिक वाढीवर आहाराचा चांगला प्रभाव पडतो. परंतु केवळ बदाम, तूप, लोणी अथवा दूध यांवरच जास्त भर दिला जाऊ नये. त्यामुळे मुलाला अपायही होऊ शकतो.

१७. मतिमंदत्व असलेल्या व्यक्तीमधील मतिमंदत्व पूर्णपणे बरे करता येते का?

मतिमंदत्व या अवस्थेवर औषधोपचार असा नाही. ही अवस्था कायमस्वरूपी असल्याचे मानण्यात येते; कारण मेंदूला एकदा इजा झाली की ती अवस्था अपरिवर्तनीय अशी असते. परंतु मतिमंदत्वाच्या काही प्रकारांत प्रतिबंध करता येतो. फिनाईल केटोन्युरीया (पी.के.यू.) मुळे होणाऱ्या मतिमंदत्वामध्ये फिनाईल ॲलानीन कमी प्रमाणात असेल असा विशेष आहार द्यावा लागतो. आवटु-ग्रंथीच्या (थायरॉइड ग्रंथीच्या) कमतरतेमुळे होणारे मतिमंदत्व वैद्यकीय औषधोपचारांनी टाळता येते. तर मस्तिष्क-जल (हायड्रोसेफली) याकरिता शस्त्रक्रिया करून शन्ट बसवून मेंदूवर पडणारा भौतिक दबाव कमी करता येतो.

१८. मतिमंदत्वावर जर कोणताही उपाय नाही तर अशा मुलाचे करायचे तरी काय?

जर अशा मुलास अध्ययनाची / शिकण्याची संधी लवकरात लवकर उपलब्ध करून दिली तर त्याच्या मतिमंदत्वाच्या मर्यादित राहून देखील हे मूळ परिसराबरोबर शक्य तितके जुळवून घेते शक्य तेवढी कुशलता आत्मसात करून घेत असते. पालकांचे सहकार्य मिळवीत सर्व व्यावसायिक / तज्ज्ञ, मतिमंद व्यक्तींना कार्यात्मक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवून वास्तव अशी जीवन-लक्ष्ये गाठण्यास साहाय्य करण्याचाच प्रयत्न करीत असतात. त्यामुळे पालकांनी लवकरात लवकर सेवा उपलब्ध करून घेण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला पाहिजे.

१९. मतिमंद व्यक्तीचे आयुष्यमान किती असते?

मतिमंद व्यक्तीचे आयुष्यमान त्याला झालेल्या मतिमंदत्वाच्या कारणांवर व त्याच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. मतिमंदत्वाबरोबरच मुलाला जर संबंधित अशी एखादी वैद्यकीय समस्या असेल, जिच्यामुळे त्याच्या जिवाला धोका निर्माण होत असेल, तर ते मूळ फार काळ जिवंत राहत नाही. तरीसुद्धा, सध्याच्या काळात सुधारित वैद्यकीय कार्यपद्धतीमुळे मतिमंद व्यक्तीचे आयुष्यमान वाढून ते जवळजवळ सर्वसाधारण मनुष्याच्या आयुष्यमानाइतकेच झाले आहे.

२०. मतिमंद व्यक्ती वेडी असते का?

मतिमंदत्व असलेली व्यक्ती वेडी नसते. मतिमंदत्व ही अशी एक अवस्था आहे जिच्यामुळे मानसिक अपंगत्व येते. पण वेड किंवा मानसिक आजार हा एक रोग असतो. मतिमंद मुले अध्ययनात / शिकण्यात व विकासात सावकाश असतात. त्यांचे मानसिक वय त्यांच्या शारीरिक वयापेक्षा कमी असते. उदाहरणार्थ, एखादे सात वर्षे वयाचे मतिमंद मूळ तीन वर्षे वयाच्या सर्वसाधारण मुलाप्रमाणे वागेल किंवा बोलेल. म्हणजेच तो चार वर्षांचा वैकासिक विलंब

दर्शवील. याउलट, मानसिक आजारी असलेल्या म्हणजेच वेडया व्यक्ती कोणताही वैकासिक विलंब दर्शवीत नाहीत. वर्तणुकीत त्या क्षुब्धता दाखवितात, फार लहरीपणे वागतात किंवा विथडऱ्हॉन असतात. प्रत्यक्षातं समोर वस्तू नसल्या तरी त्यांना दिसतात. तसेच आवाज ऐकू येतात, त्यांची झोप कमी होते. अर्थात एखाद्या मतिमंद व्यक्तीलादेखील मानसिक आजार होऊ शकतो. त्याकरिता मनोविकारचिकित्सेद्वारे उपचार करून घेणे आवश्यक असते.

२१. बहिन्या मुलाला तसेच मतिमंद मुलालाही बोलण्याच्या अडचणी/ समस्या असतात. तर या दोन्ही अवस्था सारख्याच आहेत काय?

जरी बहिन्या मुलात तसेच मतिमंद मुलात बोलण्याची अडचण / समस्या असली तरी या दोन अवस्था सारख्या नाहीत. बहिन्या मुलामध्ये केवळ भाषा आणि संभाषण यात उशीर दिसून येईल. पण मतिमंद मुलामध्ये हा असा उशीर कारक कौशल्य, वैचारिक क्षमता, सामाजिक कौशल्य, भाषाकौशल्य, इत्यादी सर्वच वैकासिक क्षेत्रांमध्ये दिसून येतो.

२२. मतिमंद मुलाला शारीरिक अपंगत्व, बघण्याच्या किंवा ऐकण्याच्या समस्या असू शकतात का ?

मतिमंद मुलाला मतिमंदत्वाबोवरच शारीरिक, दृष्टिसंबंधित आणि श्रवण-संबंधित समस्या असू शकतात. मतिमंदत्वामध्ये मेंदूला पोहोचलेली हानी जितकी व्यापक तितकीच संबंधित विविध दोष असण्याची शक्यता अधिक असते.

२३. सेरेब्रल पाल्सी म्हणजे काय?

सेरेब्रल पाल्सी (सी.पी.) म्हणजे 'मेंदूचा पक्षाघात'. ही एक वाढत न जाणारी अवस्था आहे जी मेंदूला पहिल्या तीन वर्षात पोहोचलेल्या हानीमुळे होते व जिच्यात स्नायूंचे समायोजन न होणे व स्नायूंचा दुबळेपणा यामुळे शारीरिक

सिन्डेला बेकरी

मतिमंद मुलांमध्ये इतर संबंधित अवस्थादेखील असू शकतात.

उणीव निर्माण होते. ‘सेरेब्रल’ म्हणजे मेंदूसंबंधित आणि ‘पाल्सी’ म्हणजे हलनचलन आणि शारीरिक ठेवण यांच्यातील दोष. सेरेब्रल पाल्सीमध्ये ढोबळ आणि सूक्ष्म कारक कौशल्यासंबंधी वेगवेगळ्या प्रकारचे दोष असतात. नेहमी आढळणारे सेरेब्रल पाल्सीचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत :

- **स्पास्टिक.** (सर्वाधिक आधिक्य, पन्नास टके सी.पी. मुलांमध्ये हा प्रकार आढळतो.). यामध्ये स्नायूवर ऐच्छिक नियंत्रण राहात नाही किंवा अवघड होते. स्नायूमध्ये आलेलां ताठरपणा (स्पास्टीसिटी) हे याचे प्रमुख लक्षण. मेंदूच्या प्रमस्तिष्क (सेरेब्रम) या भागाला पोहोचलेल्या हानीमुळे हा ताठरपणा निर्माण होतो.
- **अटॅक्सिक.** यामध्ये स्नायूवर ऐच्छिक नियंत्रण असते; परंतु त्याच्या हालचालीमध्ये सुसूनता आणि समायोजन राहत नाही. स्नायू मऊ / पिळपिळीत असणे हे याचे प्रमुख लक्षण. मेंदूच्या अनुमस्तिष्क (सेरेबेलम) या भागाला पोहोचलेल्या हानीमुळे हा मऊपणा /. पिळपिळीतपणा निर्माण होतो.
- **कोरियो-अॅथेटॉर्झिड.** यामध्ये आकस्मिक अशा अनैच्छिक (ऐच्छिक नियंत्रणाबाहेर असणाऱ्या) हालचाली होतात. त्यामुळे हालचालींवर नियंत्रण राखणे आणि शरीराची ठेवण कायम राखणे कठीण होते. मेंदूच्या अधोमस्तिष्क गुच्छिक (बेसल गॅंग्लिया) या भागाला पोहोचलेल्या हानीमुळे ही अवस्था होते.
- **मिश्र (मिक्स्ड).** नाव दर्शविते त्याप्रमाणे या प्रकारच्या सेरेब्रल पाल्सीमध्ये स्पास्टिक, अटॅक्सिक व अॅथेटॉर्झिड या तीनही प्रकारची लक्षणे एकत्रितपणे आढळतात. उदाहरणार्थ, मिश्र प्रकारच्या सेरेब्रल पाल्सीमध्ये बाहूंचा व पायाचा ताठरपणा यांच्यात सारखेपणा / समतोलपणा नसतो किंवा मूळ एरवी जरी मऊ स्नायूचे असले तरी त्यामध्ये आकस्मिक हालचाली होऊ शकतात.

२४. सेरेब्रल पाल्सी असलेल्या मुलाला मतिमंदत्व असू शकते काय?

मेंदूच्या ज्या हानीमुळे सेरेब्रल पाल्सी ही अवस्था होऊ शकते त्यामुळेच मतिमंदत्व, फिट्स, दृष्टि-दोष किंवा श्रवण-दोष यांसारख्या अवस्था निर्माण होऊ शकतात. मेंदूला झालेल्या इजेची व्याप्ती जेवढी अधिक तेवढी मुलाला मतिमंदत्व होण्याची शक्यता अधिक. अर्थात हे मुद्दाम लक्षात ठेवायला हवे की सेरेब्रल पाल्सी असलेले प्रत्येक मूल काही मतिमंद नसते. सेरेब्रल पाल्सी असूनदेखील सर्वसामान्य बुद्धिमत्ता असलेल्या व्यक्ती अनेक आहेत. जर मेंदूला पोहोचलेली हानी जास्त प्रमाणात असेल तरच मतिमंदत्व येऊ शकते.

२५. सेरेब्रल पाल्सी असलेल्या मतिमंद मुलाला काही विशेष प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते काय?

सेरेब्रल पाल्सी असलेल्या मतिमंद मुलाच्या समस्या दोन / दुहेरी स्वरूपाच्या असतात. त्यांना इतर मतिमंद मुलांप्रमाणे स्वावलंबन कौशल्ये, भाषा व संभाषण कौशल्ये, सामाजिक कौशल्ये, कार्यकंद्रित शालेय शिक्षण आणि वैचारिक कौशल्ये या क्षेत्रांमध्ये प्रशिक्षण द्यावे लागते. याशिवाय, समायोजित ऐच्छिक हालचाली व शरीराच्या ठेवणीचे नियंत्रण याकरिता त्यांना भौतिकोपचार (फिजियोथेरपी) आणि व्यवसायोपचार (ऑक्युपेशनल थेरपी) या सेवा द्याव्या लागतात.

२६. डाऊन सिन्ड्रोम म्हणजे काय?

डाऊन सिन्ड्रोम ही रंगसूत्रांतील दोषांमुळे उद्भवणारी अवस्था आहे. यात जीवसूत्रांच्या एकविसाब्या जोडीमध्ये एका अतिरिक्त रंगसूत्राची उपस्थिती आढळते. सर्वसामान्य लोकसंख्येमध्ये या अवस्थेचा प्रादुर्भाव दर ८०० सजीव / जिवंत प्रसूतीमागे ९ असा आहे; परंतु आईचे वय जितके अधिक असेल त्यानुसार प्रमाण वाढत जाते. (४५ वर्षे व्याहून अधिक वय असणाऱ्या आयांच्या

संदर्भात हे प्रमाण दर ५० प्रसूर्तीमागे १ एवढे आहे.) या अवस्थेने ग्रासलेल्या मुलांच्या डोळ्यांची ठेवण बाहेरील दिशेकडे उतरलेली अशी(स्लांटिंग) असते, त्यांची नाके चपटी / नकटी असतात व त्यांच्या जिभा आकाराने मोठ्या असतात. खूप वेळा त्यांच्यात जन्मजात हृदय-दोष तसेच पचनसंस्थेमधील अवयवांचे रचनात्मक दोष आढळतात. डाऊन सिन्ड्रोम असलेल्या मुलांमध्ये बहुतेक वेळा सौम्य ते मध्यम तीव्रतेचे मतिमंदत्व आढळते.

२७. ऑटिझम म्हणजे काय?

ऑटिझम ही एक अत्यंत दुर्मिळ अशी अवस्था आहे, जी दर १०,००० मुलांपैकी ४ मुलांमध्ये आढळते. ऑटिझममध्ये मुलाची विचार करण्याची पद्धत, भाषा आणि वर्तणूक या तीनही बाबींवर परिणाम होतो. पुरुषांमध्ये (मुलांमध्ये) ही अवस्था स्त्रियांपेक्षा (मुलींपेक्षा) दोन ते चार पटींनी जास्त प्रमाणात आढळते. सर्वसाधारणपणे ऑटिझम असलेल्या मुलांमध्ये पुढील गुणविशेष दिसतात :

- भाषेचे दोष - भाषा विकासामध्ये विलंबही होतो व तो नेहमीपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने देखील होतो.
- विलक्षण वर्तन- हाताचे विशिष्ट पद्धतीने केलेले चाळे किंवा वारंवार एकच वर्तन करणे.
- सामाजिक वर्तन-त्यांना कुणी हातात धरलेले किंवा जवळ घेतलेले आवडत नाही, इतराच्या भावनांविषयी ते काही प्रतिसाद देत नाहीत किंवा गुणग्रहण करीत नाहीत.

यांपैकी काहीकडे एखादे विशेष कौशल्य असते. उदाहरणार्थ, विशिष्ट अशी कोडी सोडविणे, कॅलक्युलेटरच्या गतीने गुणाकार करणे, अभिनिवेशाने वर्तमानपत्र वाचता येणे; मात्र वाचलेल्या मजकुराचा अर्थ न समजणे.

२८. मतिमंद मुलांमध्ये ऑटिझममधील गुणविशेष असू शकतात का?

चारजणांपासून दूर राहणे, एकलकोंडेपणा, कर्मकांडसदृश वर्तणूक, सावकाश तसेच वेगळ्या पद्धतीची भाषा हे ऑटिझमचे गुणविशेष काही मतिमंद मुलांमध्ये दिसतात. वर्तणुकीतील बदल हे सामाजिक परिसरापासून दूर राहण्यापासून ते थोडे एकलकोंडेपणा अशा स्वरूपात आढळतात. अत्यंत टोकाच्या अवस्थेमध्ये त्यांच्या वर्तणुकीचे “सामाजिक दृष्ट्या अयोग्य वर्तन” असे वर्गीकरण केले जाते.

२९. अपस्मार (एपिलेप्सी) / आकडी (फिटस) म्हणजे काय असते?

एपिलेप्सी हा काही रोग नाही. मेंदूमधील अपसामान्य विद्युत भाराचे मेंदूभर प्रसरण झाले की एपिलेप्सीचे झटके निर्माण होतात. यामध्ये २ ते ३ मिनिटे कालावधीसाठी शरीराच्या व परिशिष्टांच्या (हाता-पायांच्या) झटके देत अनैच्छिकपणे हालचाली होत राहतात. यानंतर ती व्यक्ती २० ते ३० मिनिटे बेशुद्धावस्थेमध्ये राहते. या प्रकाराला ग्रॅण्ड माल एपिलेप्सी असे म्हटले जाते. झटका येऊन गेल्यानंतर व्यक्तीला झटक्यादरम्यान काय घडून गेले ते आठवत नाही. जर व्यक्ती चालत असेल, वाहन चालवत असेल अथवा स्वयंपाक करीत असेल तर झटक्याची सुरुवात ती व्यक्ती खाली पडण्याच्या स्वरूपात होते. यामुळे व्यक्ती कोणत्या ठिकाणी होती आणि तिच्या हातात काय काम होते यावर तिला कोणती इजा होऊ शकेल ते ठरते. आणखी एका प्रकारच्या एपिलेप्सीला पेतीत माल असे संबोधले जाते. यामध्ये काही सेकंदांपासून जास्तीत जास्त २० सेकंदांपर्यंतच्या कालावधीपुरती शुद्ध हरपते. हा झटका पूर्ण झाल्यावर व्यक्ती आपले हातातले काम पूर्ववत सुरू करते.

३०. सर्व मतिमंद व्यक्तींना फिट्स येतात का?

सुमारे १०% मतिमंद मुलांना एपिलेप्सी असते. मतिमंदत्वाची तीव्रता जेवढी अधिक तेवढी एपिलेप्सी असण्याची शक्यता जास्त. हे झटके अगदी जन्मापासून सुरु होतात किंवा ते नंतर विकसित होतात. जर फिट्सचे व्यवस्थित नियंत्रण केले नाही तर झटक्यांमुळे मतिमंद व्यक्तीचे पुढीलप्रमाणे नुकसान होते :

- वारंवार आलेल्या फिट्समुळे मेंदूला अधिक हानी पोहोचून मतिमंदत्व अधिक वाढते.
- स्मृति-दोष निर्माण होतो आणि अध्ययनाच्या / शिकण्याच्या प्रक्रियेत अडथळा येतो.

३१. फिट्सवर नियंत्रण येऊ शकते काय?

फिट्स नियंत्रणाखाली आणण्याकरिता वैद्यकीय उपचार घेणे आवश्यक आहे. याशिवाय उपचारांचे इतर मार्ग म्हणजे केटोजेनिक आहार नावाचा एक विशेष आहार आणि शल्य-चिकित्सा. नेहमी वापरली जाणारी औषधे पुढील प्रमाणे :

- फिनायटीयॉन सोडियम / एपटॉईन
- फिनोबार्बीटाल
- प्रायमीडोन
- कारबामेझापार्ईन (टेग्रेटोल)
- सोडियम वाल्पोरेट (वालपारीन)
- क्लोनाज्पेपाम

फिट्सवर नियंत्रण आणण्याकरिता पालकांनी डॉक्टरांचा सळ्हा घेणे आवश्यक आहे. औषधाचे नेमके प्रमाण आणि संगती (कॉम्बिनेशन) डॉक्टरांनी नेमून दिल्याप्रमाणे ठेवून नियामितपणे औषध घेंतले पाहिजे. उपचार दीर्घकालीन असतात आणि झटके येण्याचे थांबल्यानंतर देखील ३-४ वर्षांपर्यंत ते उपचार चालू ठेवावे लागतात.

३२. असे का होते की मूल दीर्घकाळ औषधे घेत असले तरी फिट्स येणे कायम राहते?

औषधोपचार चालू असतानादेखील फिट्स येत राहण्याची संभाव्य कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- मतिमंदत्वाची तीव्रता इतकी अधिक असावी की त्यामुळे मेंदूला पोहोचलेली हानी फारच व्यापक असावी आणि परिणामतः औषधे फिट्सवर नियंत्रण आणू शकत नसावीत.
- नेमून दिल्यापेक्षा कमी प्रमाणात औषध घेणे व देणे.
- औषधे अनियमितपणे घेणे.
- डॉक्टरांचा सल्ला घेतल्याशिवाय औषधे एकदम थांबविणे.
- औषधांनी नियंत्रणात न येणारे चयापचयाचे दोष.

३३. फिट्ससाठीचे औषधोपचार फार प्रदीर्घ काळ चालू ठेवले तर मुलाला काही हानी होऊ शकते का?

फिट्ससाठी प्रदीर्घ काळपर्यंत औषधोपचार करून घेणाऱ्या कित्येक व्यक्तींमध्ये औषधाचे अपपरिणाम (साईड-इफेक्ट) होण्याचा धोका असतो. सर्वसामान्यपणे आढळणारे अपपरिणाम म्हणजे आळशीपणा, चंचलता, अंगावर उठणारे पुरळ आणि यकृताची हानी. हे अपपरिणाम परिवर्तनीय असतात व ते दूर केले जाऊ शकतात. अर्थात अपपरिणाम होत असले तरी एपिलेप्सीविरोधी औषधांचा नियमित वापर करणे आवश्यक आहे.

टिप्पणी

कुटुंबावरील आघात

कुटुंबामध्ये एक मतिमंद मूल असल्यास त्यामुळे त्या कुटुंबावर खूप ताण पडतो. त्याकरिता पालकांना तसेच कुटुंबातील इतर सदस्यांना आयुष्यभर त्या ताणाबरोबर जुळवून घ्यावे लागते. कुटुंबातील सर्व व्यक्तींच्या एकत्रित गरजा भागविणे आणि कुटुंबातील मतिमंद व्यक्तीच्या वैयक्तिक गरजा भागविणे यांचा मेळ जमविणे कधी कधी फार कठीण होते. कुटुंबामध्ये मतिमंद मूल झाल्यामुळे कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यावर (यात आई, वडील, भाऊ, बहिणी, आजी, आजोबा आणि विस्तारित कुटुंबातील व्यक्ती या सर्वांचा समावेश होतो) काही निश्चित प्रकारे परिणाम हा होतोच. या विभागामध्ये सर्वसाधारणपणे कुटुंबावर कसा परिणाम होतो, या परिस्थितीचा सामना करण्याकरिता पालकांना काय उपयुक्त होईल, काय साहाय्यकारी होणार नाही, वेळप्रसंगी कोणत्या व्यावसायिकाची मदत घ्यावी यासंबंधी माहिती दिली आहे. त्याशिवाय, पालक जे काही खास प्रश्न विचारतात, उदाहरणार्थ, मतिमंद मुलाच्या भावंडांवर काही परिणाम होतो किंवा नाही, त्यांच्या उत्तरांचादेखील अंतर्भव केला आहे.

तूच सांभाळ त्याला. ते तुझे काम आहे.
मला टीव्हीवर वर्ल्ड सॉकर मॅच
बघायची आहे.

आदित्य, जरा तुझ्या भावाला
सांभाळ रे. विजय मला स्वयंपाक
करून देत नाहीये.

आई, मी माझ्या मित्रांच्या घरी
जातोय. त्यांनी माझ्या नोट्स
अजून दिल्या नाहीत.

देवाने या मुलाचा त्रास मलाच
का दिलाय? वीट आला.
यात मला कुणाचीच मदत नाही.

३४. मतिमंद मुलाचा जन्म कुटुंबातील सदस्यांवर खूप दबाव निर्माण करतो. अशी मुले असणाऱ्या सर्वच कुटुंबांचा हाच अनुभव असतो काय?

मुलाचा जन्म, मग मूळ अपंग असो वा नसो, कुटुंबातील सर्व सदस्यांवर थोडाफार का होईना पण दबाव निर्माण करतोच.. याचे कारण असे की, मुलाच्या जन्मामुळे सदस्यांवर काही नव्या व अतिरिक्त जबाबदाच्या पडतात. सर्वांनाच नव्या परिस्थितीबरोबर जुळवून घ्यावे लागते. परंतु मतिमंद मुलाच्या जन्मामुळे कुटुंबावर ही नवी परिस्थिती थोड्या जास्त प्रमाणात दबाव आणते. कारण त्या मुलाचा नीट सांभाळ करण्याकरिता जास्त परिश्रम घ्यावे लागतात, अधिक पैसा खर्च होतो. शिवाय हे मूळ सर्वसाधारण नसल्याबद्दलची चिंता व तणाव ग्रासतच असतो.

३५. मूळ मतिमंद झाल्याने कुटुंबावर कसा परिणाम होतो?

जगातील प्रत्येक मूळ अजोड / खास असे असते. त्याचप्रमाणे, वेळोवेळी उभ्या ठाकणाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आपल्या स्वतःची ताकद आणि उणिवा असणारे प्रत्येक कुटुंबदेखील अजोड / खास असे असते. बहुतेक पालक आणि इतर सदस्य स्वभावतः या गोष्टीची चिंता करू लागतात की, त्यांच्या मतिमंद मुलाचे भविष्य काय असेल? मुलाच्या विकासाच्या विविध टप्प्यांवर पालक दुःखी होतात, उदास होतात व कुटुंबाचे सामाजिक जीवन विस्कळीत होते. असे पालक मग स्वतःला इतरांपासून दूर ठेवतात. तसेच मनोरंजन, छंद-जोपासना इत्यादी कार्यक्रमांमध्ये कमी सहभाग घेतात. काही पालकांना कुटुंबातील इतर सदस्य, मित्रगण व नातेवाईक यांच्याकडून हेटाळणी व उपेक्षा अनुभवावी लागते. ज्यामुळे परस्परसंबंध ताणले जातात व पालकांना हवा असणारा आधार कमी होतो. काही पालकांना, विशेषतः आयांना, आपली नोकरी सोडावी लागते, ज्यामुळे आर्थिक बोजा वाढतो. तर काही वडील आपल्या मतिमंद मुलाला चांगली सेवा उपलब्ध न्हावी याकरिता ज्या जागी

योग्य सेवा असतील त्या जागी स्वतःची बदली करून घेतात किंवा नवी नोकरी पाहतात.

थोडक्यात, मतिमंद मुलामुळे कुटुंबावर होणारा परिणाम प्रत्येक कुटुंबामध्ये वेगळा असतो. होणारा परिणाम कसा असेल ते कुटुंबाला उपलब्ध होणारा भावनिक, आर्थिक व भौतिक आधार, मुलाचे वय व त्याच्या अपांगत्वाची पातळी, मतिमंदत्वाखेरीज मुलाला असणाऱ्या इतर शारीरिक अपांगत्व किंवा वर्तणुकीच्या समस्या या सर्व मुद्द्यांवर अवलंबून असते. .

३६. मूल मतिमंद झाल्यामुळे कुटुंबाच्या वाट्याला काही चांगले / सकारात्मक अनुभव येतात का?

मतिमंद मुलाच्या जन्माअगोदर जर पालकांमध्ये सांसारिक संबंध चांगले असतील, म्हणजेच दृढ अशी जवळीक असेल, एकमेकांबद्दल चिंता असेल व परस्परांमध्ये विचार / भावना यांचे आदान-प्रदान करण्याची सवय असेल तर मूल मतिमंद जन्मल्यानंतर हे पालक अधिक जवळ येतात व निर्माण झालेल्या प्रसंगाला एकत्र सामोरे जातात. मतिमंद मुलांचे काही पालक असे नमूद करतात की, त्यांच्या मतिमंद मुलाच्या जन्मानंतर ते जास्त सोशीक झाले; तसेच मानवाच्या कल्याणाबद्दल जास्त विचार करणारे झाले. मतिमंद मुलांची भावंडेदेखील विचारी, चिंता वाहणारी, सहकार्य करणारी व इतरांबरोबर व्यवहार करताना सहिष्णुता दाखविणारी बनतात. बहुतेक वेळा ही भवंडे असा व्यवसाय स्वीकारतात जो कल्याणकारी स्वरूपाचा असतो.

३७. आपले मूल मतिमंद आहे हे समजल्यावर पालकांच्या सर्वसाधारण भावनिक प्रतिक्रिया काय असतात?

जेव्हा पालकांना कळते की मूल मतिमंद आहे व ते त्या अवस्थेमधून सुधारू शकणार नाही, तेव्हा पालकांच्या सर्व आशा-आकांक्षांचा चुराडा होतो. अशा

प्रसंगी भावनिक प्रतिक्रिया निर्माण होणे स्वाभाविक असते. पालकांच्या प्रतिक्रिया भिन्न असतात. काहींना सुरुवातीला मानसिक धक्का बसतो. काहींचा या गोष्टीवर विश्वास बसत नाही की त्यांचे मूळ मतिमंद असू शकेल. काही पालक त्यांचे मूळ मतिमंद आहे हे म्हणणेच नाकारतात व सर्व काही ठीक होईल अशी आशा बाळगतात. काही पालकांना राग येतो आणि झाल्या अवस्थेबद्दल स्वतःला किंवा इतरांना ते दोष देतात. काही पालक फार व्यथित होतात, उदास होतात, व त्यांना इतर काहीच महत्वाचे वाटेनासे होते. या प्रतिक्रिया काही कायम राहत नाहीत. सर्वच पालक या विविध प्रतिक्रिया दर्शवितातच असेही नाही. महत्वाची गोष्ट ही की सुख हरवून टाकणाऱ्या अशा प्रसंगी या प्रतिक्रिया निर्माण होणे स्वाभाविक आहे.

काही पालकांना वस्तुस्थितीबरोबर जुळवून घेण्यास जास्त वेळ लागतो. वस्तुस्थितीबरोबर जुळवून घेणारे पालक विधायक पावले टाकीत वस्तुस्थितीला सामोरे जातात. ते त्यांच्या मतिमंद मुलाला प्रशिक्षण देण्याकरिता खूप परिश्रम घेतात.

३८. मतिमंद पालक स्वतःच्या भावनिक प्रतिक्रिया स्वतःच हातावू शकतात की त्यांना व्यावसायिक मदतीची आवश्यकता असते?

काही पालक आपल्या भावनांचे बरोबर आकलन करू शकतात, स्वतःच्या समस्यांचे विश्लेषण करू शकतात आणि वस्तुस्थितीबरोबर लवकर जुळवून घेऊ शकतात. अशा पालकांना कमीत कमी व्यावसायिक मदतीची आवश्यकता भासते. याउलट, काही पालकांना वस्तुस्थितीबरोबर जुळवून घेण्यास खूप वेळ लागतो. मानसिक धक्का, अपराधीपणाची भावना, क्रोध, उदासीनता व मूळ मतिमंद असल्याची वस्तुस्थिती स्वीकारता न येणे अशा भावनिक समस्यांवर मात करण्याकरिता त्यांना जास्त व्यावसायिक मदतीची आवश्यकता असते.

३९. जर या भावनिक प्रतिक्रियांमधून पालकांची नीट सोडवणूक झाली नाही तर त्याचा काय परिणाम होतो?

या भावनांवर / भावनिक प्रतिक्रियांवर जितक्या लवकर मात करता येईल तितके बरे असते; कारण त्या जर अधिक काळपर्यंत रेंगाळत राहिल्या तर कुटुंबांतर्गत होणाऱ्या योग्य तडजोडींवर त्यांचा परिणाम होतो. त्याशिवाय आई-वडिलांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यावर देखील त्याचा अपकारक परिणाम होतो. यामुळे मतिमंद मुलाकरिता योग्य प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करण्यात किंवा चालू ठेवण्यात अकारण उशीर होतो. पालक व व्यावसायिक यांच्यातील परस्पर-संबंधांवर देखील यांचा विपरित परिणाम होऊ शकतो.

४०. पालकांच्या भावनिक प्रतिक्रियांना हाताळण्याकरिता मदत करू शकतील अशा व्यक्ती कोण आहेत?

प्रशिक्षित समुपदेशक, मानसशास्त्रज्ञ आणि प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता या व्यावसायिकांचा सल्ला घेणे उचित ठरते. समुपदेशनाच्या पद्धतीमध्ये प्रशिक्षित असतील तर डॉक्टर आणि शिक्षक सुद्धा मदत करू शकतात. बन्याच वेळा, ज्या व्यक्तीवर विश्वास आहे अशा व्यक्तीबरोबर मनमोकळेपणे बोलणे व आपली चिंता, दुःख सांगणे हे देखील साहाय्यकारी ठरते. विशेषत: ही व्यक्ती जर स्वतःची मते तुमच्यावर न लादता. तुमचे म्हणणे शांतपणे ऐकणारी असेल तर अधिक बरे. स्वतःचा जोडीदार, जवळचा नातेवाईक, मित्र-मैत्रीण किंवा मतिमंद मूल असलेले पालक यांच्यामधूनच अशी विश्वासाची व्यक्ती मिळते.

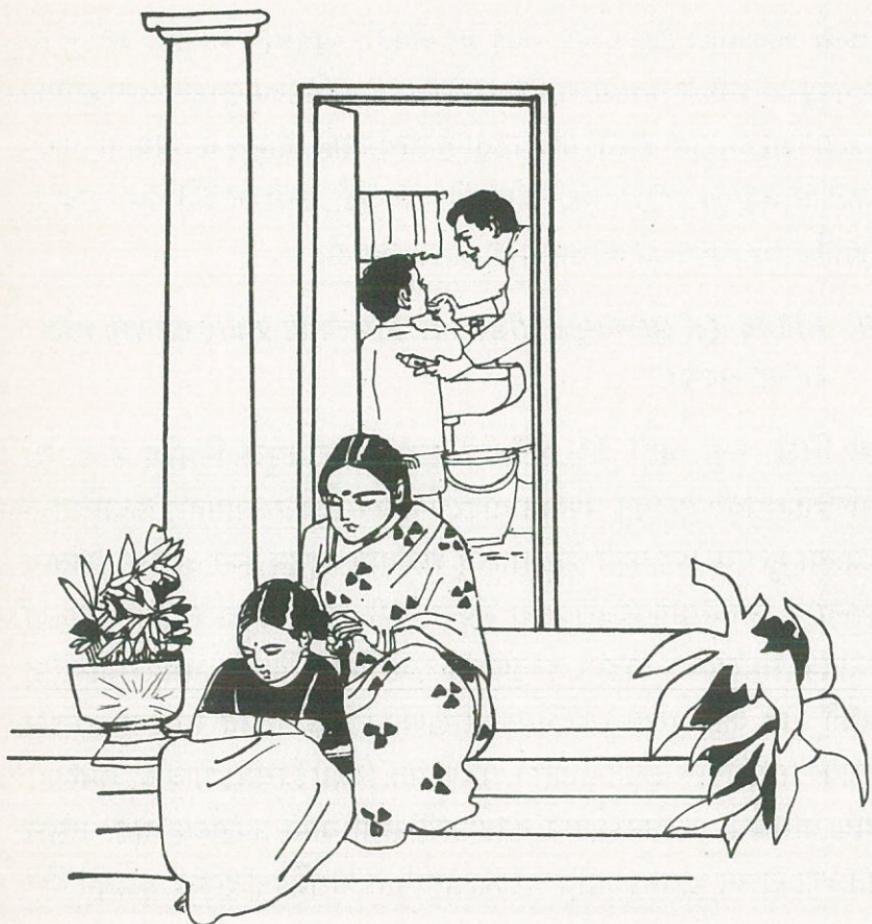
४१. मतिमंद मूल झाल्यामुळे आईवर काय परिणाम होतो?

मतिमंद मूल झाल्यावर निर्माण झालेल्या परिस्थितीबरोबर काही आया, इतर आयांपेक्षा जास्त चांगल्या रीतीने सामना करू शकतात. तरीसुद्धा, संगोपनाची जास्त जबाबदारी तिच्यावर आल्याने आईला या परिस्थितीमध्ये सर्वाधिक

तणावाला व दबावाला सामोरे जावे लागते. सर्वसाधारण कुटुंबातील व्यवहारात वडिलांचा ठरलेला सहभाग असतो. त्याहून जास्त असा सहभाग नसतो. त्यामुळे घरकाम आणि मतिमंद मुलाच्या जास्तीच्या गरजा भागविणे या कामांमध्ये आईची ओढाताण होत राहते. आई जर नोकरी-व्यवसाय करणारी असेल तर तिला खूपच अधिक दबावाला तोंड द्यावे लागते. मतिमंद मुलाच्या पालकांपैकी वडिलांपेक्षा आईवर जास्त ताण पडतो हे सत्य आहे. यामुळेच आयांना ताण-संबंधी आजारपणे उदाहरणार्थ, डोकेदुखी, अंगदुखी, उच्च रक्तदाब, अस्वस्थता, औदासिन्य इत्यादी, होण्याचा धोका जास्त असतो.

४२. मतिमंद मूल झाल्यामुळे वडिलांवर कोणत्याही प्रकारे परिणाम होऊ शकतो काय?

असे सिद्ध झाले आहे की, मतिमंद मूल जन्मल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीबरोबर जुळवून घेण्यात वडिलांना जास्त वेळ लागतो. कदाचित ते आपल्या मुलाबरोबर कमी वेळ घालवू शकतात म्हणून असे असेल. शिवाय वडिलांचा व्यावसायिकांबरोबरचा संपर्क कमी असल्यामुळे त्यांना आपल्या भावनिक समस्यांवर तोडगा काढण्यास संधी कमी मिळते. वडिलांबाबतीत असेही होते की, पुरुषी स्वाभिमान राखण्याकरिता ते सर्व समस्या स्वतःच सोडविण्याचा प्रयत्न करीत राहतात. परिणामतः त्यांना विचार, भावना, समस्या, उपाय यांसंबंधी आदान-प्रदान करण्यांची संधी कमी उपलब्ध होते. तसेच स्वतःच्या खन्या भावना दडविण्याच्या प्रयत्नात परिस्थितीबरोबर जुळवून घेणे त्यांना कठीण जाते. वडिलांनादेखील औदासिन्य ग्रासते; पण आयांपेक्षा कमी प्रमाणात. वडिलांच्या बाबतीत वैवाहिक संबंधात तसेच व्यक्तिमत्व-विकासाच्या संदर्भात अधिक अडचणी उद्भवतात. त्यांच्या कार्यालयीन कामावर परिणाम होतो. तसेच आपल्या वरिष्ठांबरोबर आणि सहकाऱ्यांबरोबरच्या त्यांच्या पंरस्पर-संबंधांवर सुद्धा परिणाम होतो.

दोन्ही पालकांचा सहभाग उपयुक्त ठरतो.

४३. मतिमंद मुलाच्या पालकांमध्ये वैवाहिक समस्या जास्त असतात का?

मतिमंद मुलाच्या पालकांमध्ये वैवाहिक समस्या निर्माण होण्याचा धोका अधिक असतो. या वैवाहिक समस्या अनेक कारणांमुळे उद्भवतात. एक तर या मुलाच्या संगोपनासंदर्भात निर्माण होणाऱ्या अतिरिक्त कामाच्या वाटणीबाबत त्यांच्यात तंटे होऊ लागतात. असे मूल झाल्याबद्दल पालक एकमेकांना दोष देऊ लागतात. मुलाच्या उपचाराबाबत त्यांच्यात दुमंत होऊ शकते. त्याशिवाय, थकवा, एकान्त मिळण्याची मर्यादित संधी आणि पुन्हा असेच मूल होण्याची भीती या कारणांमुळे या पालकांच्या लैंगिक संबंधांमध्ये समस्या निर्माण होऊ शकतात.

४४. कुटुंबामध्ये एक मूल मतिमंद असल्यामुळे त्याच्या सबल भावंडांवर काही प्रतिकूल प्रभाव पडतो का?

या बाबतीत बहिणीवर जास्त प्रतिकूल प्रभाव पडतो असे दिसून येते. कारण बहीण मतिमंद मुलाच्या संगोपनात मदत करू शकेल अशी अपेक्षा असते. अगदी त्या बहिणीचा फु रसतीचा वेळ, खेळ-मनोरंजनाचा वेळ आणि अभ्यासाचा वेळ यांवर परिणाम होत असला तरीदेखील वरील प्रकारची अपेक्षा केली जातेच. आपल्या मित्रांच्या समवेत असताना आपले मतिमंद भावंड समोर आल्यावर त्या भावा-बहिणीना थोडे लाजीरवाणे वाटते, विशेषत: जर तो मतिमंद भाऊ किंवा बहीण समाजात अस्वीकृत असणारे काही वर्तन करीत असेल तर. आपल्या मतिमंद मुलातील शैक्षणिक अपयश भरून काढण्याच्या अपेक्षेने पालक सबल भावा-बहिणीकडून जास्त यशाची महत्त्वाकांक्षा ठेऊन त्यांच्यावर जास्त दबाव आणतात. पालक आपल्याबरोबर कमी वेळ घालवितात या जाणिवेने या भावंडांना दुर्लक्षित झाल्यासारखे वाटते व त्यांच्यात मत्सर निर्माण होतो. आपल्या चांगल्या (सबल) भावा किंवा बहिणीबरोबर नाते विकसित करण्याची संधी मिळत नाही याची बोचही राहते. शिवाय या भावंडांना अनेक चिंताही ग्रासतात, उदाहरणार्थ, भविष्यात आपल्या मतिमंद भावंडाचे कसे

होईल, आपल्या भावाला-बहिणीला स्वीकारून त्याला / तिला स्वतःच्या जीवनामध्ये सामावून घेईल असा पती, अशी पत्नी मिळेल का, आपणाला असे मूल झाले तर, इत्यादी.

४५. कुटुंबामध्ये मतिमंद मूल असल्यामुळे आजोबा-आजीवर काही प्रतिकूल प्रभाव पडतो का?

कुटुंबामध्ये मतिमंद मूल झाल्यामुळे संपूर्ण कुटुंबावर प्रतिकूल प्रभाव पडतो. आजोबा-आजी त्याला अपवाद नाहीत. कुटुंबामध्ये सहभाग आणि कुटुंबाबद्दल कळकळ असल्यास त्यांना देखील मतिमंद नातवाची आणि त्याच्या भविष्याची चिंता वाटत राहते. मतिमंद नातवाच्या संगोपनाच्या दडपणाखाली असणाऱ्या आपल्या स्वतःच्या मुला / मुलीची त्यांना काळजी वाटते. प्रसंगी आर्थिक मदत करून आणि भावनिक आधार देऊन आजोबा-आजी मतिमंद नातवाच्या संगोपनाच्या जबाबदारीमध्ये सहभागी होऊन पालकांकरिता आधारही होतात. काही वेळा मात्र आजोबा-आजींना असेही वाटते की आपली मुले आता आपल्याकडे लक्ष देत नाहीत. मतिमंद नातवाच्या संगोपनाच्या अतिरिक्त कामामुळे त्यांच्या स्वतःच्या सामाजिक जीवनापासून तसेच मनोरंजनादी कार्यक्रमांपासून दूर राहिल्याबद्दलची रुखरुखही त्यांच्या मनी राहते.

४६. मतिमंद मूल असलेल्या कुटुंबामध्ये मतिमंद मूल असल्यामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीबोराबर नीट जुळवून घेण्याच्या दृष्टीने उपयोगी ठरणारे घटक कोणते?

भारतीय पालकांनी असे म्हटले आहे की इतरांकडून, विशेषतः नवरा किंवा आजोबा-आजी यांच्याकडून मतिमंद मुलाच्या संगोपनात प्रत्यक्ष मदत झाली तर मतिमंद मुलामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीबोराबर सामना करणे सोपे जाते. मतिमंद मुलाला वडिलांच्या आई-वडिलांनी स्वीकारणे, आर्थिक मदत मिळणे, व्यावसायिकांनी लवकर व नेमक्या वेळी सल्ला देणे तसेच

व्यावसायिकांची समानानुभूती(एम्पथी) असलेली अभिवृत्ती हे घटक देखील महत्त्वाचे आहेत. याशिवाय पालकांनी असेही नमूद केले आहे की, देवावर श्रद्धा ठेवल्यामुळे मनावरील दडपण वेळो-वेळी कमी व्हायचे.

४७. मूल मतिमंद असल्यामुळे कुटुंबामध्ये निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीचा सामना करताना कोणते घटक अडथळा आणणारे ठरतात?

कुटुंबियांनी, विशेषत: मुलाच्या वडिलांच्या आई-वडिलांनी, इतर नातेवाईकांनी, शेजांच्यांनी आणि समाजातील व्यक्तींनी मतिमंद मुलाचा स्वीकार न करणे हा या बाबतीत सर्वांत प्रमुख अडथळा होय. मतिमंद मुलाच्या समस्याप्रधान वर्तणुकीवर नियंत्रण आणता न येणे हा देखील एक मोठा प्रतिकूल घटक असतो. व्यावसायिकांनी चुकीचा किंवा उशिरा दिलेला सळ्ळा किंवा त्यांनी परिस्थिती हाताळण्यात दाखविलेली असंवेदनशीलता यामुळे पालक सर्वाधिक व्यथित व नाउमेद होतात असे आढळून आले आहे. याशिवाय कुटुंबातील सदस्यांची बिघडलेली प्रकृती, मतिमंद मुलाला प्रशिक्षण देणाऱ्या सेवांचा अभाव तसेच कुटुंबियांकडून आणि नातेवाईकांकडून आधार न मिळणे हे सर्व घटक परिस्थितीबरोबर सामना करताना अडचणीचे ठरतात.

४८. मूल मतिमंद असल्यामुळे कुटुंबात निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीचा नीट सामना करता येण्यासाठी वडिलांनी उचलण्यासारख्या काही अतिरिक्त जबाबदाऱ्या आहेत का?

मूल मतिमंद असल्यामुळे कुटुंबावर जो अधिक भार पडतो तो उचलण्याच्या कामात दोन्ही पालकांचा, आईचा आणि वडिलांचा, वाटा निर्णायिक आणि लक्षणीय असा असतो. असे आढळले आहे की, ज्या कुटुंबामध्ये वडील आपल्या पत्नीला आधार देतात, मतिमंद मुलाचा सांभाळ करण्याची व घरकामाची जबाबदारी वाटून घेतात, पत्नीच्या मानसिक दुःखांमध्ये भावनिक आधार देतात, ते कुटुंब येणारी आव्हाने अधिक ताकदीने पेलू शकते व

परिस्थितीचा सामना चांगल्या प्रकारे करते. वडिलांनी स्वतःला आपल्या मतिमंद मुलाच्या प्रशिक्षणामध्ये गुंतवून घेणे आवश्यक आहे. त्यांनी व्यावसायिकांबरोबर आवश्यकतेप्रमाणे संपर्क ठेवणे गरजेचे आहे. कुटुंबातील पैसे कमावणारी व्यक्ती एवढीच भूमिका न ठेवता वडिलांनी आपल्या पत्नी आणि मुलांसमवेत वेळ घालविला पाहिजे व त्याद्वारे कुटुंबियांबरोबर जवळीक राखली पाहिजे.

४९. भावंडे आपल्या मतिमंद भावांकरिता किंवा बहिर्णीकरिता काही साहाय्यकारी भूमिका निभावू शकतात का?

मतिमंद मुलाला आपल्या भावंडांकडून मिळणारा आधार व साथ सहसा पालकांकडून मिळणाऱ्या आधार व साथीपेक्षा प्रदीर्घ असते. हे बहुतेक कुटुंबांच्या संदर्भात सत्य आहे. भावंडे म्हणजे मतिमंद मुलाला आधार देऊ शकणारी नैसर्गिक / स्वाभाविक अशी यंत्रणा आहे. या यंत्रणेची क्षमता वाढविता येते. सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती तसेच सामाजिक गरजा यांच्याप्रमाणे या यंत्रणेचा वापर करता येतो. विकसित राष्ट्रांमध्ये असते तशी शासकीय सामाजिक सुरक्षायंत्रणा आपल्या भारतात नाही. यामुळे आपल्याकडे ही नैसर्गिक / स्वाभाविक आधारयंत्रणा निर्माण करून ती सक्षम करणे अत्यंत गरजेचे आहे. भावंडे ही मतिमंद व्यक्तीचे भावी पालक असेच समजले जाते. त्यामुळे भावंडांना त्यांच्या मतिमंद भावाच्या / बहिणीच्या गरजांबाबत जाणीव जितक्या लवकर करून दिली जाईल तितकी उत्तम. त्यांच्या मतिमंद भावाची / बहिणीची नेमकी अवस्था काय ते सत्य सांगून, त्यांना एकत्र खेळण्यास प्रोत्साहन देऊन व एकमेकांचा सांभाळ करण्याची व काळजी घेण्याची संधी देऊन पालक मतिमंद मूल आणि त्याची भावंडे यांच्यांत चांगले परस्परसंबंध निर्माण करू शकतात.

५०. आपल्या मतिमंद भावाचा / बहिणीचा सांभाळ करण्यात भावंडांचा
वेळ जाऊ लागला तर त्याचा त्यांच्या अभ्यासावर किंवा पुढील
कारकीर्दीवर प्रतिकूल परिणाम नाही होणार?

या जगात आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला आयुष्यातील विविध परिस्थितीबरोबर जुळवून घेण्याचे कौशल्य शिकावेच लागते. मतिमंद व्यक्तीच्या भावंडांना आपल्याला मतिमंद भाऊ / बहीण आहे या वस्तुस्थितीबरोबर जुळवून घेणे व त्याप्रमाणे स्वतःमध्ये आवश्यक ते फेरबदल करून घेणे हे शिकावेच लागते. परिस्थितीला सामेरे जाण्याकरिता या भावंडांना मदत करण्यात पालकांची भूमिका लक्षणीय आहे. या भावंडांना त्यांच्या मतिमंद भावापासून / बहिणीपासून दूर ठेवणे याकामी उपयोगाचे नाही. पालकांनी जर मुलांना हाताळण्याची योग्य तंत्रे वापरली तर आपला वेळ योग्य पद्धतीने कसा वापरायचा याचे प्रशिक्षण ते भावंडांना देऊ शकतात. यामुळे पुढे अभ्यास, कारकीर्द आणि मतिमंद भावाचा / बहिणीचा सांभाळ या सर्व बाबतीत योग्य जबाबदारी निभावण्यास या भावंडांना मदत होईल.

५१. मतिमंद मूल असलेल्या कुटुंबामध्ये जे आजी-आजोबा राहत असतात ते अडचण / विघ्न / उपद्रव असतात की मदतरूप ठरू शकतात?

जर आजोबा-आजी कुटुंबाला त्यांच्या प्रयत्नांमध्ये हातभार लावणारे असतील तर ते मदतरूप ठरतात. पण जर ते स्वतःच काही समस्या निर्माण करणारे निघाले तर मात्र ते विघ्नच ठरतात. खरे तर, आजी-आजोबा हे फार महत्त्वाचे नैसर्गिक / स्वाभाविक आधार असतात. ते अनेक प्रकारे मदत करू शकतात; उदाहरणार्थ, घरकामाच्या जबाबदारीमध्ये सहभागी होऊ शकतात. आणि मतिमंद मुलाच्या काही गरजा भागविण्याकडे लक्ष देऊ शकतात. ते आपल्या स्वतःच्या मुलांना (म्हणजे मतिमंद मुलाच्या आईला / वडिलांना) भावनिक आधार देऊ शकतात. एखाद्या प्रसंगी कुटुंबाला ते आर्थिक मदत करू शकतात.

याउलट, जर आजोबा-आजी केवळ टीका करीत बसू लागले, आपल्या मुलांकडे दुर्लक्ष करू लागले, त्यांना दोष देऊ लागले, मतिमंद मुलांच्या कामापासून दूर राहू लागले, स्वतःच्याच गरजा वाढवून त्या पूर्ण होण्याकरिता आपल्या मुलांकडून अपेक्षा बाळगू लागले, आर्थिक बोजा होऊ लागले, घर लहान असल्यास गर्दी करू लागले आणि मतिमंद मुलांच्या पालकांच्या एकान्तावर मर्यादा घालू लागले तर मात्र ते अडचणच ठरतात.

५२. आम्ही आमच्या इतर मुलांपेक्षा आमच्या मतिमंद मुलाला अधिक वेळ देतो. याचा त्यांच्यावर काही प्रतिकूल परिणाम होईल का?

मतिमंद मुलांच्या विशेष गरजांमुळे त्याचे पालक असा विचार करू लागतात की, त्यांनी मतिमंद मुलांकरिता जास्त वेळ द्यावा. परंतु हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, पालकांनी आपल्या सर्व मुलांच्या- अपंग असौ वा नसो - गरजा समजून घेऊन त्या भागविणे अगत्याचे असते. तसे न केल्यास त्यांच्या इतर मुलांना आपण नकोसे झाले आहोत, आपल्याकडे दुर्लक्ष होत आहे अशा भावना होतील आणि प्रसंगी ते आपल्या मतिमंद भावाचा / बहिणीचा मत्सरदेखील करू लागतील. यामुळे मतिमंद मूल आणि भावांडे तसेच पालक आणि भावांडे यांच्यांतील संबंध बिघडतील. मुलांमध्ये वर्तणुकीच्या आणि भावनिक समस्या निर्माण होतील. पालक आपल्या मतिमंद मुलाबरोबर किती वेळ घालवतात आणि इतर मुलांबरोबर किती वेळ घालवतात याला महत्त्व नाही. परंतु ते आपल्या मुलांबरोबर वेळ कसा घालवतात, मुलांवर त्यांचा लोभ आहे, त्यांना ती हवी आहेत हे दर्शवितात किंवा नाही याला अधिक महत्त्व आहे.

५३. मूळ मतिमंद असल्यामुळे कुटुंबामध्ये ज्या समस्या निर्माण होतात त्यांना योग्य रीतीने हाताळण्याच्या कामी काही व्यावसायिक मदत उपलब्ध असते का?

जर पालकांना वारंवार कौटुंबिक समस्यांना सामोरे जावे लागत असेल तर त्यांनी व्यावसायिक मदत घेणे आवश्यक आहे. चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ (क्लिनिकल सायकॉलॉजिस्ट), मनोविकारचिकित्सातज्ज्ञ (सायकियाट्रिस्ट), प्रशिक्षित समुपदेशक किंवा प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता हे व्यावसायिक पालकांच्या समस्यांचे निराकरण करू शकतात. सर्वसाधारण (जनरल) हॉस्पिटल, मनोरुग्णांचे हॉस्पिटल, बालमार्गदर्शन केंद्र, वैवाहिक किंवा कौटुंबिक समुपदेशन केंद्र आणि मतिमंद व्यक्तीसाठी असणाऱ्या शाळा किंवा संस्थांमध्ये हे व्यावसायिक उपलब्ध होऊ शकतात.

કુટુંબાવરીલ આઘાત

ટિપ્પણ

शीघ्र उपचार

जरी आपल्या देशातील परिस्थिती चांगल्या अर्थाने बदलत असली तरी आपल्या मतिमंद मुलाला योग्य सेवाकेंद्रामध्ये उशिरा आणणाऱ्या पालकांची संख्या फार मोठी आहे. असे असण्याबाबत अनेक कारणे दिली गेली आहेत. उदाहरणार्थ, योग्य मार्गदर्शन न मिळणे, सेवा उपलब्ध नसणे, कुटुंबातील सदस्यांमध्ये नाखुषी असणे, मोठा झाल्यावर सुधारेल असा गैरसमज असणे किंवा कुटुंब कलंकित होईल अशी मनोभावना असणे. ह्या विभागामध्ये शीघ्र उपचार म्हणजे काय, तो कोणाकरिता लागू असतो, वैकासिक मागासलेपण असलेल्या मुलाला शीघ्र उपचार किती लवकर सुरू करणे आवश्यक आहे, याच्या अंतर्गत कोणत्या सेवा पुरवल्या जातात, या सेवा कोण पुरवतो आणि त्या कोठे उपलब्ध असतात इत्यादी प्रश्नांवर व मुद्द्यांवर माहिती देण्यात आली आहे.

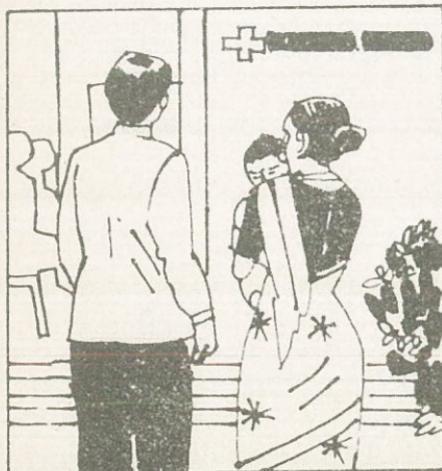
सोनम एक वर्षाची झाली. तिला अजून बसता येत नाही. आपण डॉक्टरांकडे जाऊ या.

तू नेहमी डॉक्टरांकडे जायला उत्सुक असतेस. मी सांगते बघ, सर्व काही ठीक होईल.

आई, डॉक्टरांना भेटण्यात काही नुकसान नाही. त्यांचे म्हणणे काय ते ऐकू.

तुमचे मूळ बसेल. चालायला सुद्धा शिकेल; मात्र शीघ्र उपचार आवश्यक आहेत.

५४. आपल्या बाळाचा विकास सर्वसामान्यपणे होत नाही हे पालकांना कसे कळेल?

सर्व मुलांचा विकास सारख्याच टप्प्यांमधून होतो. म्हणूनच वाढ आणि विकास कोणत्या पद्धतीने होईल याचे भाकित करता येते. उदाहरणार्थ, साधारण ३ महिन्यांपर्यंत बाळ मान धरू लागते, ६ महिन्यांपर्यंत बसू लागते, ११ महिन्यांपर्यंत उभे राहू शकते, १वर्षांपर्यंत चालू व बोलू लागते. अर्थात व्यक्तिगत फरकांमुळे विकासाची गती सर्वांमध्ये सारखीच असते असे नाही. सुरुवातीच्या काळात बाळे अनेक वेळा विकासामध्ये गतिशीलता किंवा गतिहीनता दाखवितात. जर त्याच्या / तिच्या वयाच्या इतर मुलांच्या तुलनेत मूल विकासामध्ये सावकाश आहे किंवा मागे आहे असे आढळले तर आपले मूल मतिमंद आहे असा विचार पालकांनी करावा.

५५. आपले बालक विकासामध्ये सावकाश आहे असे आढळल्यास पालकांनी काय करावे?

जर पालकांना असे आढळले की, त्यांचे बाळ त्याच वयाच्या इतर बाळांच्या तुलनेत विकासामध्ये सावकाश आहे किंवा मागे आहे, तर त्यांनी लवकरात लवकर न्यूओर्नेटॉलॉजिस्टकडून (नवजात अर्भकांबरोबर काम करणारा बालरोगतज्ज्ञ) वैद्यकीय सल्ला घेतला पाहिजे. हे तज्ज्ञ वैद्यकीय महाविद्यालय आणि मोठ्या हॉस्पिटलांमध्ये उपलब्ध असतात. पद्धतशीर चिकित्सकीय तपासणीद्वारे विकासातील फरकांबाबत योग्य माहिती मिळते. त्या माहिंतीच्या आधारे वैकासिक मागासलेपण असलेल्या बालकाला कोणते उपचार करावेत, त्याची शुश्रूषा व सांभाळ कसा करावा याबाबत निर्णय घेण्यात मदत होते.

५६. शीघ्र उपचारांतर्गत कोणत्या सेवा येतात?

पाच वर्षांखालील मतिमंदाच्या शीघ्र उपचार पद्धतीमध्ये संवेदना-कारक प्रशिक्षण

(सेन्सरी मोटर ट्रेनिंग) आणि अर्भकाला उत्तेजित करण्याचा कार्यक्रम (इन्फण्ट स्टिम्युलेशन प्रोग्राम) यांवर भर दिला जातो. सामान्यतः शीघ्र उपचार कार्यक्रमाचा हेतू मुलांना विकासास चालना देणाऱ्या उपक्रमांमध्ये प्रशिक्षण देऊन तसेच नैसर्गिकपणे शिकू न शकणारी नवी कौशल्ये शिकवून त्यांच्यातील उणीव कमी करणे हा असतो. जर मतिमंद मुलाला सेरेब्रल पाल्सीसारखी संबंधित अवस्था देखील असेल तर भौतिक उपचार आणि शारीरिक ठेवणीमागील फेरबदल या कार्यपद्धतींचा वापर केला जातो.

५७. शीघ्र उपचारांचा काही फायदा होतो काय ?

वैकासिक मागासलेपण असलेल्या मुलाच्या मानसिक तसेच शारीरिक क्षमतांची निरोगी वाढ होण्याकरिता शीघ्र उपचार कार्यक्रम अत्यंत आवश्यक आहे. शीघ्र उपचारांचा लाभ केवळ मुलालाच होतो असे नव्हे; तर तो कुटुंब आणि एकूण समाज यांनादेखील होतो. शीघ्र उपचाराचे लक्षणीय लाभ पुढीलप्रमाणे आहेत:

मुलाला होणारे लाभ -

- भविष्यातील अध्ययनाकरिता आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्यास मदत होते.
- संबंधित अपंगत्व येण्याची शक्यता कमी होते.
- सुरुवातीपासूनच कुटुंबामध्ये राहण्याची संधी उपलब्ध होते.
- मूल आपली जास्तीत जास्त क्षमता गाठू शकते.

पालकांना होणारे लाभ -

- पालकांना प्रभावी पालककौशल्ये शिकण्यास मदत होते. त्यामुळे ते आपल्या मुलास शिकवू शकतात व उत्तेजित करू शकतात.
- लवकर प्राप्त झालेल्या समुपदेशनामुळे पालक आपल्या मुलाचा चांगल्या पद्धतीने स्वीकार करतात.
- लवकर प्राप्त झालेल्या समुपदेशनामुळे कौटुंबिक वातावरण कमीत कमी

शीघ्र निदान व शीघ्र उपचार उपयुक्त ठरतात.

द्ववळले जाते, ज्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमधील संबंध चांगल्या प्रकारे प्रस्थापित होतात.

भावंडांना होणारे लाभ -

० आपल्या भावाच्या / बहिणीच्या मतिमंदत्वाची जाण होऊ देण्यात भावंडांना मदत झाल्याने तसेच मतिमंद मुलाला जास्तीत जास्त विकसित होण्याकरिता कुटुंबाने चालवलेल्या धडपडीमध्ये सहभागी करून घेतल्याने भावंडांमध्ये स्वतःबद्दलची असलेली प्रतिमा उंचावते.

० भविष्यात भावंडांनी घ्यावयाची पालकत्वाची भूमिका सुलभ होते. इथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की, शीघ्र उपचारांमुळे प्रत्यक्ष अपर्गत्व सुधारले जात नाही. परंतु इतर काही गोष्टी अवश्य होतात, उदाहरणार्थ, स्वतःमधील क्षमता साकारण्यास जास्तीत जास्त संधी मिळते. तसेच मतिमंद मूल कुटुंबात असल्यामुळे त्या कुटुंबाला ज्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते त्याकरिता कौटुंबिक आधाराचे एक भक्कम जाळे तयार होते.

५८. आपल्या बाळामध्ये वैकासिक मागासलेपण असल्याचे समजल्यावर पालकांनी आपल्या बाळास शीघ्र उपचाराकरिता किती लवकर नेणे आवश्यक असते?

बाळाचे वैकासिक मागासलेपण लक्षात आल्यानंतर ताबडतोब योग्य उपचार आणि हस्तक्षेप केला गेला तर ते बाळ विकासाची जास्तीत जास्त पातळी गाढू शकते. अर्भकाच्या मेंदूची लवचिकता आणि फेरबदल करून घेण्याची क्षमता लक्षात घेता लवकरात लवकर उपचार आणि हस्तक्षेप करून घेणे महत्त्वाचे असते. आयुष्याच्या पहिल्या २४ महिन्यांतच सर्वसाधारण मुलामध्ये प्रचंड व जलद वाढ व विकास होतो हे सर्वज्ञात आहे. त्यामुळे पालक जितक्या लवकर शीघ्र उपचारसेवेचा लाभ घेतील तितके बाळाच्या दृष्टीने बऱे.

५९. बाळाने किती काळपर्यंत शीघ्र उपचारसेवा घेणे आवश्यक आहे?

शीघ्र उपचारसेवा सर्वसाधारणपणे ३ ते ५ वर्षे वयापर्यंत दिली जाते; म्हणजेच मूल पारंपरिक शालेय कार्यक्रमांमध्ये दाखल होण्यापूर्वी ही सेवा दिली जाते. वैकासिक मागासलेपणाचा धोका असणाऱ्या मुलाच्या जडणघडणीच्या वयापासून ते ५ वर्षांच्या वयापर्यंत शीघ्र उपचारसेवांचा कार्यक्रम असतो.

६०. शीघ्र उपचारसेवा उपलब्ध करून देणारे तज्ज्ञ कोणते?

मुलाच्या मतिमंदत्वाचा परिणाम मुलाच्या विकासाच्या सर्व बाबतीत दिसून येतो. त्यामुळे उपचाराचे प्रयत्न जर प्रभावी करावयाचे असतील तर मुलाच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. शारीरिक विकास, संवेदनांचा विकास, हलनचलन (कारक) विकास, भाषाविकास, वैचारिक विकास आणि सामाजिक विकास मिळून होतो तो सर्वांगीण विकास होय. या क्षेत्रांमध्ये होणारी वैकासिक प्रगती एकमेकांशी निगडित असते. एका क्षेत्रातील प्रगती दुसऱ्या क्षेत्रातील प्रगती सुलभ करते. त्यामुळे उपचाराच्या कार्यपद्धतीने मुलाच्या प्रत्येक वैकासिक क्षेत्रातील गरजांकडे लक्ष पुरवले पाहिजे. शीघ्र उपचारसेवेमध्ये अनेक व्यावसायिकांची कार्ये एकमेकांच्या कार्यक्षेत्रांशी गुंफलेली आहेत. परिणामकारक उपचारांकरिता अनेक व्यावसायिकांकडून साहाय्य आणि योगदान असावे लागते. वैकासिक मागासलेपण आणि मागासलेपणाचा धोका असणारी मुले तसेच त्यांचे कुटुंबीय, त्यांच्याबरोबर काम करणारे व्यावसायिक पुढीलप्रमाणे आहेत : बालरोगतज्ज्ञ, भौतिक उपचारतज्ज्ञ, विशेष शिक्षक, मानसशास्त्रज्ञ, व्यवसाय उपचारतज्ज्ञ, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता आणि भाषाचिकित्सक.

६१. वैकासिक मागासलेपण असलेल्या मुलांना केवळ औषधे देऊन उपचार केला जाऊ शकतो का?

वैकासिक मागासलेपण असलेल्या मुलाला सुधारून त्यांना सर्वसामान्य करू

शकेल अशी औषधे उपलब्ध नाहीत. पण वैकासिक मागासलेपणा असलेल्या मुलाला अपस्मारीमुळे आकडी येत असेल तर त्याकरिता औषधे आहेत. हातापायांमध्ये जर व्यंग असेल तर त्याकरिता शस्त्रक्रिया करता येते.

६२. मतिमंद मुलांच्या उपस्थितीमुळे कुटुंबामध्ये जर समस्या निर्माण होत असतील तर पालकांनी कोणाला भेटावे?

मतिमंद मुलांच्या पालकांना असे अनेक वेळा जाणवेल की, त्यांच्या जवळच्या कुटुंबियांना आणि मित्रांनादेखील त्यांच्या विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांचे संगोपन करताना त्यांना काय समस्या येतात, याचे फारसे आकलन होत नाही. त्यामुळे इतरांकडून पालकांना अनेक प्रकारचे उपदेश मिळत जातात. कुटुंबात मतिमंद मूल असल्यामुळे जे मुद्दे उपस्थित होतात त्यांच्या संदर्भात चर्चा करण्याकरिता पालकांनी चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता या व्यावसायिकांची भेट घ्यावी. याशिवाय स्वतःच्या धर्माचे गुरु अथवा उपदेशक हेदेखील अशा प्रसंगी उपदेश करण्याकरिता चांगल्या व्यक्ती असू शकतात. परंतु योग्य मार्गदर्शन व प्रामाणिक माहिती ही या काळात पालकांना देणे अतिशय निर्णयिक असते. मार्गदर्शनाची कौशल्ये व माहिती प्रशिक्षित व्यावसायिकांकडे उपलब्ध असते.

६३. शीघ्र उपचार कोठे उपलब्ध असतात?

शीघ्र उपचारसेवा पुढील ठिकाणी उपलब्ध असतात :

- सर्वसाधारण इस्पितळ किंवा मनोरुग्णालय येथील बाल मार्गदर्शन केंद्र
- बालरोग केंद्रामधील निरोगी बाल केंद्र
- मतिमंद व्यक्तीच्या वसनांसाठी कार्य करणाऱ्या संस्थांमधील शीघ्र उपचार केंद्र

देशभरातील अनेक ठिकाणी कार्य करणाऱ्या शीघ्र उपचार केंद्रांची माहिती राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांनी प्रकाशित केलेल्या

संस्थांच्या सूचीमध्ये दिलेली आहे. ही सूची मतिमंद व्यक्तींच्या कल्याणाकरिता कार्य करणाऱ्या बहुतेक संस्थांमध्ये उपलब्ध असते.

६४. शीघ्र उपचारसेवांचे स्वरूप संपूर्ण देशभर सारखेच आहे काय?

बालकाचा अनुकूल विकास घडवून आणणे हाच शीघ्र उपचारसेवेचा हेतू असतो. परंतु मतिमंदत्व असणारी कोणतीही दोन बालके एकसारखी नसल्याने मुलाच्या स्वतःच्या विशिष्ट गरजांचे भान ठेवून उपचाराचा कार्यक्रम आखला. जातो. संवेदना-कारक कौशल्ये, वैचारिक कौशल्ये आणि सामाजिक कौशल्ये यांमध्ये प्रशिक्षण, भाषा व वाचाचिकित्सा, पालकांना समुपदेशन व प्रशिक्षण, वैद्यकीय तसेच आहाराबाबतीत मार्गदर्शन हे शीघ्र उपचारसेवांचे प्रमुख घटक आहेत.

६५. कुटुंब जेथे राहते अशा ठिकाणी शीघ्र उपचारसेवा नसल्यास अशा कुटुंबाने काय करावे?

राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद येथे परिवार कुटीर कार्यक्रम-नामक एक कार्यक्रम उपलब्ध आहे. या अंतर्गत ठरावीक काळाकरिता संपूर्ण कुटुंब कुटिरामध्ये राहते व त्या काळात मुलाला विविध कार्यक्रम दिले जातात. मुलाच्या तसेच कुटुंबाच्या गरजेप्रमाणे कुटुंबाचे वास्तव्य एक आठवडा ते तीन आठवडेपर्यंत तेथे असू शकते. त्यानंतर गरजेप्रमाणे या कार्यक्रमाचा पाठपुरावा केला जातो. अधिक माहितीसाठी संयोजक, परिवार कुटीर कार्यक्रम, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांना लिहावे. देशभरातील अनेक ठिकाणी कार्य करणाऱ्या शीघ्र उपचार केंद्रांची माहिती राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांनी प्रकाशित केलेल्या संस्थांच्या सूचीमध्ये दिलेली आहे. ही सूची मतिमंद व्यक्तींच्या कल्याणाकरिता कार्य करणाऱ्या बहुतेक संस्थांमध्ये उपलब्ध असते.

६६. मुलाच्या विकासामध्ये पालक कशी मदत करू शकतात?

शीघ्र उपचारामध्ये पालकांची भूमिका निर्णयिक असते. पालक आपल्या वैकासिक मागासलेपण असलेल्या मुलाचे उपचारक किंवा सहउपचारक किंवा शिक्षक म्हणून कार्य करू शकतात. आपल्या मुलाला संधी देऊन त्याला उत्तेजन देऊन त्याचा सांभाळ आणि संगोपन करून त्याचे भविष्यातील अध्ययन मुलभ करण्याकरिता आवश्यक ती कौशल्ये पालक विकसित करू शकतात.

६७. आईखेरीज वडिलांनादेखील शीघ्र उपचार कार्यक्रमांमध्ये सहभागी करून घेण्याची काही गरज आहे काय?

सुरुवातीच्या काळात जेव्हा पालक मुलातील उणीव ओळखतात, समजतात आणि शेवटी त्याचा स्वीकार करतात त्या काळात वडिलांकडून मिळालेला आधार हा अत्यंत महत्त्वाचा असतो. कसोटी पाहण्याच्या आणि अनेकदा वेदनाकारक ठरणाऱ्या या स्वीकृतीच्या प्रक्रियेमध्ये पालकांना एकमेकांच्या आधारांची नितान्त गरज असेल. मतिमंद मूल असल्यामुळे कुटुंबामध्ये जो जास्त भार पडतो तो भार कुटुंबातील सर्वांनी, अगदी वडिलांनीदेखील, उचलणे अगत्याचे आहे. मूल मतिमंद असल्यामुळे निर्माण झालेल्या भावनिक प्रतिक्रिया आणि चिंता यांवर आई तसेच वडिलांनी मात करून परिस्थितीला लवकरात लवकर सामोरे जाणे आवश्यक आहे. असे आढळले आहे की, ज्या शीघ्र उपचार कार्यक्रमांमध्ये दोन्ही पालक सहभागी झाले ते कार्यक्रम जास्त यशस्वी झाले, त्यामुळे शीघ्र उपचार कार्यक्रमांमध्ये वडिलांना सहभागी करून घेणे हे अतिशय निकडीचे आहे.

६८. मुलाच्या विकासामध्ये कुटुंबातील इतर सदस्य काही मदत करू शकतात काय?

मतिमंद मुलांच्या जन्मामुळे कुटुंबामध्ये एक दबाव निर्माण होतो. हा दबाव

कुटुंब किंती तीव्रतेने अनुभवते, त्याचा सामना कसा करते, आणि त्याबरोबर जुळवून कसे घेते, हे त्या मुलाच्या अवस्थेच्या तीव्रतेवर तसेच त्या कुटुंबात अस्तित्वात असणाऱ्या आधार-यंत्रणेवर अवलंबून असते. ही आधार-यंत्रणा कुटुंबाला कुटुंबान्तर्गत तसेच बाहेरून उपलब्ध होणाऱ्या भावनिक, शारीरिक आणि आर्थिक मदतीच्या प्रमाणावर आणि गुणवत्तेवर अवलंबून असते. भावंडे आणि आजी-आजोबा यांच्यासारखे अर्थपूर्ण सदस्य कुटुंबाच्या जुळवून घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यांनादेखील एखाद्या तज्ज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली अथवा प्रशिक्षण घेत असलेल्या पालकांच्या देखरेखीखाली शीघ्र उपचार कार्यक्रमामध्ये सहभागी करून घेता येईल.

६९. हे खरे आहे काय की पालकांनी आपल्या मुलाच्या प्रशिक्षणाकरिता जास्त वेळ दिला तर त्याचे परिणाम जास्त चांगले होतील?

प्रत्येक मुलाच्या प्रशिक्षणाच्या गरजा व्यक्तिगत अशा असतात. त्यामुळे प्रत्येकाला लागणारा प्रशिक्षणाचा वेळ वेगळा असतो. आपल्या जीवनपद्धतीत तसेच दैनंदिन व्यवहारात पालक व मूल यांच्यात अधिक आंतरक्रिया (इंटरअॅक्शन) निर्माण करून मुलाला प्रशिक्षण देता येते. इथे पालकांनी मुलाबरोबर किंती वेळ घालवला हे महत्त्वाचे नाही. पण अनुकूल परिणाम साधण्यासाठी पालकांनी किंती नीटपणे वेळ दिला हे महत्त्वाचे आहे.

७०. आपल्या मुलाला शीघ्र उपचारसेवेकरिता पाठवीत रहायचे की त्यास एखाद्या बालवाडीमध्ये दाखल करायचे याबाबत पालक निर्णय कसा घेऊ शकतात?

सर्वसाधारणपणे शीघ्र उपचार कार्यक्रम हे वयाच्या तिसऱ्या वर्षांपर्यंत उपलब्ध असतात व युढे ते पाच वर्षांपर्यंत वाढविले जाऊ शकतात. त्यानंतर मात्र मुले पुढील शिक्षणाकरिता बालवाडीमध्ये दाखल होतात. या बाबतीत विशेष शिक्षक आणि मानसशास्त्रज्ञ अधिक मार्गदर्शन देऊ शकतात.

७१. शीघ्र उपचारानंतर काय?

भारतामध्ये शीघ्र उपचार अनेकदा वयाच्या पाचव्या वर्षांपर्यंत देण्यात येतात. वयाची पाच वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर पालकांनी मुलाला सर्वसाधारण शाळेमध्ये, एकत्रित शाळेमध्ये किंवा विशेष शाळेमध्ये पाठवण्याबाबत विचार केला पाहिजे. यांपैकी कोणती शाळा निवडायची हे त्या मुलाच्या अवस्थेच्या तीव्रतेवर आणि कोणत्या प्रकारच्या सेवा उपलब्ध आहेत यावरून ठरवावे लागते. मतिमंद मुलाचे मतिमंदत्व जर तीव्र असेल व कोणतीही शाळा त्यास दाखल करून घेऊ इच्छीत नसेल तर घरी द्यावयाचा प्रशिक्षण कार्यक्रम (होमबेस प्रोग्राम) सुरू करणे योग्य. विशेष शिक्षक आणि चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ यांच्यासारखे व्यावसायिक पालकांना सेवेची निवड करण्याबाबत मदत करू शकतात. अर्थातच त्या जागी कोणत्या प्रकारची सेवा उपलब्ध आहे यावरच सर्व काही अवलंबून असते.

शालेय शिक्षण

शासनाने मोफत व अनिवार्य प्राथमिक शिक्षणावर दिलेला भर, जलद गतीने होणारे शहरीकरण तसेच साक्षरतेचा हक्क आणि फायदे यांबाबत लोकांमध्ये वाढत जाणारी जाणीव या सर्वांमुळे आपल्या मुलांनी शैक्षणिक बाबतीत जास्तीत जास्त यशस्वी व्हावे ही प्रत्येक पालकाची महत्त्वाकांक्षा असते. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेता सामान्य परंतु बुद्धिमत्ता असलेली मुले शाळेत प्रवेश घेऊन तेथे प्रगती करीत असताना आपल्या मतिमंद मुलांचे सतत मागे पडणे यामुळे पालकांना अधिकाधिक चिंता व अस्वस्थता वाढू लागते. आपल्या मतिमंद मुलाकरिता शाळेत प्रवेश मिळविणे त्यांना कठीण जाते. आपल्या मुलाला सर्वसाधारण मुलांच्या शाळेत दाखल करायचे की मतिमंदांच्या शाळेत दाखल करायचे याचा निर्णय घेणे त्यांना शक्य होत नाही. सौम्य प्रकारची जी मतिमंद मुले सामान्य शाळेमध्ये प्रवेश मिळवून पुढे सरकतात त्यांना काही काळाने तेथील अभ्यासक्रम जड जाऊ लागतो व त्यांच्या बुद्धिमत्तेतील उणीव स्पष्ट होते. अशा प्रसंगी पालक काय करता येईल याचा निर्णय घेण्यास मदत होईल असे योग्य मार्गदर्शन मिळवण्याच्या प्रयत्नात असतात. आपल्या मतिमंद मुलाच्या संदर्भात शालेय शिक्षणासंबंधी पालकांकडून वरचेवर विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांना या विभागामध्ये उत्तरे देण्यात आलेली आहेत.

माझा रमेश कधी शाळेत जाईल
की नाही कुणास ठाऊक?

तू रमेशला
विशेष-शाळेत
घालणार होतीस
ना?

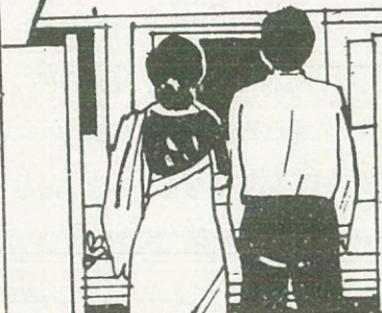
ती मतिमंदांची
शाळा!
तिथे तर तो
आणखी बिघडेल.

पण राधाची मुलगी त्या शाळेत
खूप प्रगती करतेय. तू जाऊन
प्राचार्यांना का नाही भेटत?

SPECIAL SCHOOL

विशेष-शाळा

सौ. जोशी, मी तुमची चिंता समजतो.
प्रत्येक मुलाला त्याच्या / तिच्या
पातळी व गरजेप्रमाणे शिकविले जाते.

७२. मतिमंद मुलाला शाळेमध्ये किती लहानपणी दाखल करणे आवश्यक आहे?

मतिमंद मुलाला त्याचे वय पाच किंवा सहा वर्षांचे असताना शाळेत दाखल केलेच पाहिजे. अर्थात कोणत्याही औपचारिक शालेय शिक्षणक्रमामध्ये दाखल करण्यापूर्वी पालकांनी शीघ्र उपचार आणि इतर शाळापूर्व सेवांचा उपयोग करून घेणे योग्य होय.

७३. विशेष शाळेमध्ये प्रवेश देण्याकरिता कोणते निकष लावले जातात?

भारतातील विशेष शाळांमध्ये प्रवेशाकरिता स्वतःचेच काही नियम असतात. प्रवेश देण्याकरिता पाळण्यात येणारी काही सर्वसाधारण मार्गदर्शक तत्त्वे पुढील-प्रमाणे आहेत:

- मूल मतिमंद असल्याचे प्रमाणपत्र सादर करणे.
- मुलाचे वय ५ ते १८ वर्षे या दरम्यान असावे.
- मुलास उत्सर्जन क्रियेसंबंधी (शी-शू संबंधी) प्रशिक्षण असावे.
- मूल स्वतः चलनवलन करीत असावे.
- मुलास अपस्मार, वर्तन समस्या इत्यादी संबंधित अवस्था अडथळा ठरतील इतक्या तीव्र नसाव्यात.

काही विशेष शाळा ज्या मतिमंद मुलांना विविध कारणांमुळे प्रवेश देऊ शकत नाहीत त्यांच्याकरिता घरी देण्याचा प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम देतात. या परिस्थितीमध्ये मूल विशेष शाळेमध्ये प्रवेश घेण्याकरिता पात्र होईपर्यंत त्याला घरी प्रशिक्षण देण्याकरिता पालकांना प्रशिक्षण देण्यात येते.

७४. जर एखाद्या मतिमंद मुलाला वर्त्णूक समस्या असतील तर त्याला / तिला विशेष शाळेमध्ये प्रवेश नाकारला जाईल का?

मतिमंदांमधील वर्त्णूकसमस्या हाताळण्यासाठी शिक्षिकेकडे काही विशेष

माहिती, कौशल्ये आणि वेळ असावा लागतो. वर्तणूकसमस्या असलेल्या मतिमंद मुलाला शाळेत प्रवेश द्यायचा की नाही हे त्या विशेष शाळेकडे अशा प्रकारची शिक्षिका उपलब्ध आहे की नाही यावर अवलंबून असते.

७५. विशेष शाळेमध्ये प्रवेश देण्याकरिता बुद्ध्यंक चाचणी आवश्यक आहे का?

व्यक्तीमधील मतिमंदत्व ओळखून तिचे व्याख्येनुसार यथार्थ निदान करावयाचे असेल तर बौद्धिक कार्याचे मूल्यमापन होणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर मतिमंद विद्यार्थ्याकरिता असणाऱ्या शाळा मतिमंद विद्यार्थ्यानाच प्रवेश देत आहेत याबाबत खात्रीलायक नियोजन करावयचे असेल तर बुद्ध्यंकाच्या मूल्यमापनाचा अहवाल निर्णयिक आहे.

बुद्धिमत्तेच्या चाचणीमधील गुण अनेक प्रकारे उपयोगी ठरतात. त्यामुळे निदान होऊ शकते, अध्यापनाकरिता मुलांचे गट निश्चित केले जाऊ शकतात आणि केंद्र तसेच राज्य सरकारने देऊ केलेल्या शिष्यवृत्ती किंवा अन्य सामाजिक लाभ मिळविता येतात. अर्थात प्रत्यक्ष शालेय कार्यक्रम आखण्याकरिता आणि अध्यापन करण्याकरिता मुलाचे समायोजित वर्तन (ॲडेंटिव्ह बिहेवियर), भाषाकौशल्य, शिक्षणात संपादन केलेले यश, शालेय अनुभव, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, प्रेरणा, राहणीमान आणि इतर काही घटकांचे मूल्यमापनदेखील आवश्यक आहे.

७६. मतिमंद व्यक्तीला शिक्षण देण्याचे कोणते पर्याय उपलब्ध आहेत?

मतिमंद व्यक्तीला शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याकरिता मूलतः तीन पर्याय उपलब्ध आहेत.

- ० ज्या निव्वळ मतिमंद व्यक्तीकरिता असतात त्या विशेष शाळा.
- ० जेथे अपंग नसलेल्या विद्यार्थ्यांबरोबर मतिमंद मुलांना प्रशिक्षण देण्यात

येते अशा एकत्रित शाळा.

- जेथे आपल्या मतिमंद मुलाला प्रशिक्षण देण्याकरिता त्यांच्या पालकांना शिकविले जाते असे घरी देण्याचे प्रशिक्षण कार्यक्रम.

७७. विशेष शाळा म्हणजे काय?

अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींना जेथे दिवसभरात अध्ययन करता येते असे केंद्र म्हणजे विशेष शाळा होय. अंधांकरिता, मूक-बधिर व कर्णबधिरांकरिता, मतिमंदांकरिता, अस्थिव्यंग मुलांकरिता शाळा हे विशेष शाळांचे काही प्रकार आहेत. शैक्षणिक स्वरूपाच्या विशेष सेवा आयोजित करणे हे विशेष शाळेचे मुख्य प्रयोजन होय.

विशेष शाळा नेहमी निवासी सेवा उपलब्ध करून देतातच असे नाही. ज्या शाळा निवासी सेवा उपलब्ध करून देतात त्यांना विशेष निवासी शाळा असे म्हटले जाते, तर अशी सेवा उपलब्ध न करणाऱ्या शाळांना विशेष अनिवासी शाळा असे म्हटले जाते.

७८. एकात्मिकरण म्हणजे काय? एकात्मिक शालेय शिक्षण म्हणजे काय असते?

मतिमंद मुलाच्या विशेष गरजा भागविण्याकरिता अधिकचा आधार आणि खास वेगळ्या शिक्षकांना उपलब्ध करून अशा मुलाला नेहमीच्या सामान्य शालेय कार्यक्रमामध्ये अपंग नसलेल्या विद्यार्थ्यांबरोबर प्रशिक्षण देण्याची संकल्पना म्हणजे एकात्मिकरण होय. मतिमंदत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांला एकात्मिकपणे शिकवण्याचे दोन प्रकार असू शकतात. उदाहरणार्थ,

- मतिमंद मूल अपंग नसलेल्या विद्यार्थ्यांबरोबर एकाच वर्गात बसते; मात्र त्याच्या / तिच्या गरजांप्रमाणे अतिरिक्त शिक्षण एखाद्या विशेष वर्गात दिले जाते. किंवा एखाद्या विशेष शिक्षिकेकडून वैयक्तिक पद्धतीने शिकवले

जाते.

- मतिमंद मूल अपंग नसलेल्या मुलांबरोबर एकाच वर्गात शिक्षण घेते आणि त्याला कोणत्याही विशेष अध्यापनाकरिता वर्गाबाहेर काढले जात नाही. मात्र विशेष मुलाच्या विशेष गरजा भागविण्याकरिता वेळोवेळी एक विशेष शिक्षिका वर्गशिक्षिकेला मदत करीत राहते.

७९. भारतामध्ये एकात्मिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत काय?

आपल्या देशामध्ये एकात्मिक शिक्षणाची सेवा देणाऱ्या शाळा आहेत. मात्र त्यांची संख्या फारच कमी आहे. पुढील संस्थांना लेखी विनंती केल्यास या शाळा कोठे आहेत याची माहिती मिळते:

राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिकंदराबाद किंवा संयुक्त सचिव, (शालेय शिक्षण)शिक्षणविभाग, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, शास्त्रीभवन, नवी दिल्ली किंवा नॅशनल कौन्सिल फॉर एज्युकेशन ट्रेनिंग अण्ड रीसर्च (एन.सी.ई.आर.टी.), नवी दिल्ली.

८०. मुलाला विशेष शाळेत दाखल करण्याचे फायदे कोणते?

मतिमंद मुलाला वैयक्तिक मूल्यमापनाची आणि विशिष्ट प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते. विशेष शाळेमुळे मतिमंद विद्यार्थ्यांना पुढील लाभ होतात.

- कमी विद्यार्थी असलेला वर्ग. (प्रत्येक वर्गात ६ ते ८ विद्यार्थी)
- विशेष प्रशिक्षण मिळालेली शिक्षिका.
- वैयक्तिक अथवा अतिशय लहान समूहामध्ये अध्यापन.
- अध्ययनाकरिता उपयुक्त असे साहित्य व साधने.
- शालेय शिक्षणाचा दबाव आणि स्पर्धा कमी.
- सामाजिक जीवन आणि व्यवसायकौशल्य यांकरिता प्रशिक्षण.
- ऊबदार, सहनशील व स्वीकारात्मक वातावरण.
- प्रत्येक मुलाच्या अजोड, विशिष्ट गरजा भागविण्यासाठी सखोल व

सविस्तर प्रशिक्षण आणि उपचार.

- विद्यार्थ्याच्या कार्यक्षमतेच्या वास्तव मूल्यमापनावर आधारित शैक्षणिक अपेक्षा.
- भरीव, नियंत्रित आणि सुसंघटित असे विशेष शाळेचे उपक्रम.

८१. आपल्या मतिमंद मुलाला शालेय शिक्षणाकरिता कोठे पाठवावे याचा निर्णय पालकांनी कसा घ्यावा?

प्रत्येक मुलाच्या गरजा आणि वातावरण अजोड असते. मुलाला कोठे दाखल करावयाचे याचा निर्णय घेण्याकरिता मानसशास्त्रज्ञ अथवा विशेष शिक्षिका यांच्याकडून मूल्यमापन करून घेणे आवश्यक असते. अर्थात असा निर्णय घेते-समयी पुढील मुद्दे लक्षात घेतले पाहिजेत:

- मुलाच्या अपांगत्वाचे स्वरूप व त्याची तीव्रता.
- मुलाच्या शैक्षणिक गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने परिसरातील शाळेकडे उपलब्ध असलेली साधने व मनुष्यबळ.
- मुलाचा सांभाळ करण्याकरिता परिसरात उपलब्ध असणाऱ्या सोयी.
- परिसरामध्ये आणि शेजाऱ्यांमध्ये मुलाकरिता उपलब्ध असलेली सामाजिक साथ.
- मुलाचा दैनंदिन सांभाळ करण्यामुळे त्याच्या / तिच्या कुटुंबावर आणि कुटुंबातील संबंधांवर झालेला परिणाम.

८२. मतिमंद मुलाने विशेष शाळेमध्ये दर दिवशी किती तास जाणे आवश्यक आहे?

जर एखादा विद्यार्थी विशेष शाळेत नियमितपणे उपस्थित राहत असेल तर त्याच्या शाळेचे तास शालेय प्रशासन निश्चित करते. हा कालावधी साधारणपणे प्रतिदिन ५ ते ६ तास एवढा असतो.

मुलांच्या योग्य वाढीसाठी·व विकासासाठी पालक आणि शिक्षक यांच्यात सकारात्मक संबंध आवश्यक आवाहत.

८३. सर्व मतिमंद मुलांना एकाच पद्धतीने शिकवले जाते का?

या विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा वेगळ्या असल्याने सर्व मतिमंद मुलांना एकाच पद्धतीने शिकविता येत नाही. जर त्यांना सुयोग्य अध्यापनकार्यक्रम दिला आणि जर त्यांच्या वैयक्तिक गरजा भागविण्याकडे कल ठेवून अध्यापनप्रक्रिया केली तरच मतिमंद व्यक्ती अध्ययन करू शकतात. प्रत्येक मुलाकरिता वैयक्तिक शैक्षणिक कार्यक्रम (इंडिबिहज्युलाइज्ड एज्युकेशन प्रोग्राम - आय. ई. पी.) विकसित केला जातो व पाळला जातो. प्रत्येक मुलाच्या वस्तुनिष्ठपणे केलेल्या मूल्यमापनाच्या आधारावर त्या मुलांस काय शिकवायचे याचे निर्णय घेतले जातात. वस्तुनिष्ठ मूल्यमापनामध्ये मुलास काय येते आणि काय येत नाही या दोन्हींचे मूल्यमापन केले जाते. काय शिकवायचे याचा निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये पालक, शाळेतील शिक्षक, मानसशास्त्रज्ञ, वाचाचिकित्सक, व्यवसायोपचारतज्ज्ञ, वैद्यकीय डॉक्टर इत्यादी व्यावसायिकांचा सहभाग असतो. जेथे शक्य असेल तेथे संबंधित मुलाचा सहभागी घेतला जातो.

८४. सर्व मतिमंद मुलांकरिता एकसारख्या अध्यापनपद्धती वापरतात काय?

मतिमंद विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणाकरिता वापरण्यात येणाऱ्या अध्यापनपद्धती वर्तनवादी मानसशास्त्र या क्षेत्रांमधून प्राप्त झालेल्या आहेत. ही कार्यप्रणाली अध्यापनकार्याचे लहान व सुयोग्य टप्पे पाडणे तसेच हळूहळू प्रोत्साहन देऊन अपेक्षित हेतूच्या दिशेने वर्तणुकीला आकार देणे यांवर विशेष भर देते.

सर्व मतिमंद विद्यार्थ्यांकरिता अध्यापनाच्या पद्धती एकसारख्या नसतात. तीव्र अपंगत्व असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अधिक पद्धतशीर आणि सूक्ष्म अध्यापनपद्धती वापरणे आवश्यक असते. कार्याचे आणखी लहान टप्पे पाडल्यामुळे कौशल्य

आत्मसात करण्यास मदत होते.

८५. देशभरच्या सर्व विशेष शाळा समान अभ्यासक्रम वापरतात काय?

परावलंबन कमी करणे आणि स्वावलंबन वाढविणे याकरिता समायोजित वर्तन शिकविणे हा मतिमंद मुलांच्या शिक्षणाचा हेतू असतो. देशभरातील विविध समाजांच्या विविध अपेक्षा तसेच प्रत्येक मुलाच्या वैयक्तिक गरजांमधील भिन्नता यामुळे संपूर्ण देशाकरिता एक समान अभ्यासक्रम निवडणे शक्य नाही. त्यामुळे जरी अभ्यासक्रमाची क्षेत्रे, उदाहरणार्थ, कारक कौशल्ये, स्वावलंबन, सामाजिक कौशल्ये, संभाषण कौशल्ये आणि कार्यकेंद्रित शैक्षणिक कौशल्ये सर्वत्र सारखीच राहिली तरी मुलाच्या वर्तमान तसेच भविष्यातील गरजा लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमामध्ये आवश्यक फेरबदल केले जातात.

८६. घरामध्ये जी भाषा बोलली जाते त्यापेक्षा वेगळ्या भाषेमध्ये शिकविल्यास मतिमंद मुलावर त्याचा काही परिणाम होतो काय?

संभाषणाची संधी जास्त मिळावी याकरिता भाषेच्या प्रशिक्षणामध्ये मुलाच्या मातृभाषेवर अवलंबून राहणे हे तत्त्व योग्य आहे. परंतु आपला समाज स्वाभाविकपणे बहुभाषिक आहे. म्हणजे आपल्यापैकी बहुतेक व्यक्ती अधिक भाषांचा वापर करतात. मतिमंद मुलाला जर त्याच्या स्वाभाविक अध्ययन - प्रक्रियेमध्ये जास्त भाषांचा अनुभव दिला तर ते मूल बहुभाषिक होते असे निरीक्षण आहे. अर्थातच मतिमंद मुलाला एकाहून जास्त भाषा शिकताना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. यामुळे काही वेळा शैक्षणिक यश फारसे मिळत नाही आणि परिणामतः वैफल्य येते किंवा स्वतःची अस्मिता कमी होते. मुलाच्या कार्यक्रमामध्ये मातृभाषेचे अध्यापन होणे शक्य होईल याकरिता पालक आणि शाळेतील शिक्षक यांच्यात कार्यभार पूर्ण होईल एवढे तरी सहकार्य व्हावे. हे आवश्यक आहे. काही अहवाल आणि संशोधनाचे निष्कर्ष असे दर्शवितात.

की जेव्हा दुसरी भाषा त्यांच्या शालेय प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा एक भाग असते आणि जेव्हा त्यांना सकारात्मक संधी प्राप्त करून देणारे वातावरण असते तेव्हा ही मुले दुसरी भाषा आत्मसात करण्याकडे कल दाखवतात.

८७. मतिमंद विद्यार्थी शालेय शिक्षण कोठपर्यंत घेऊ शकतो?

बहुतेक मतिमंद विद्यार्थ्यांना मूलभूत शालेय विषयांमध्ये प्रशिक्षण दिल्यास लाभ होतो. पद्धतशीर अध्यापनकार्यक्रमाच्या मदतीने सौम्य तीव्रतेचे मतिमंदत्व असणारी व्यक्ती पाचव्या किंवा सहाव्या इयत्तेपर्यंतचे वाचन व गणित आत्मसात करू शकते. मतिमंद विद्यार्थी त्याच्या वयाच्या इतर सामान्य सहकाऱ्यांसारखे गतिशीलपणे आणि परिणामकारकपणे शिकू शकत नाहीत. म्हणूनच मूलभूत शालेय कौशल्य शिकवण्याची पारंपरिक कार्यप्रणाली मतिमंद विद्यार्थ्यांकरिता योग्य ठरत नाही. मध्यम तीव्रतेच्या आणि तीव्र पातळीच्या मतिमंद विद्यार्थ्यांना वाचन, लेखन आणि गणित शिकविणे अग्रक्रमाचे नाही. यांच्या प्रशिक्षणाचा केंद्रबिंदू समायोजित कौशल्ये शिकविणे हा असावा.

८८. विशेष शाळांमध्ये सर्वच मुले मतिमंद असतात. अशा प्रकारच्या वातावरणाचा मतिमंद व्यक्तीवर काही दुष्परिणाम होतो काय?

विशेष शाळांचे अनेक फायदे आहेत. परंतु त्यांच्या काही मर्यादादेखील आहेत. मतिमंद मुलाला विशेष शाळेमध्ये पाठवण्याचा एक सुप्र नकारात्मक परिणाम असा की त्यामुळे मतिमंद व्यक्ती त्याच्या समवयीन सामान्य मुलांपासून वेगळी राहते व त्यामुळे तिच्या वयानुरूप कौशल्यांचे आणि सामाजिक वर्तणुकीचे निरीक्षण करण्याची संधी मतिमंद मुलाला मिळत नाही. दुसरा एक सुप्र तोटा असा की, मतिमंद व्यक्तीने ज्या वास्तव जगाच्या वातावरणामध्ये कार्य करणे व समायोजन करणे शिकले पाहिजे त्या वास्तव जगापासून ती वेगळी राहते. शिक्षिकेला जर मतिमंद विद्यार्थ्यांचे वर्तन सांभाळणे अवघड जात असेल तर मूल अप्रिय वर्तन शिकते किंवा मुद्दामहून वर्तन करू लागते. या दुष्परिणामांची

भरपाई करण्याकरिता मतिमंद मुलाला त्याच्या घरी आणि परिसरामध्ये अपांगत्व नसलेल्या व्यक्तींबरोबर मिसळण्याची जास्तीत जास्त संधी द्यावी.

८९. मतिमंद मुलाचे अध्ययन चांगले आणि जलद करावयाचे असेल तर काय करणे आवश्यक आहे?

पुढील गोष्टी झाल्या तर मतिमंद मुलाचे अध्ययन चांगले आणि जलद होते :

- मुलाची वर्तमान कार्यक्षमता लक्षात घेऊन अध्यापनाचे हेतू आणि उद्दिष्टे निवडलेली असावीत.
- अध्यापनाचे हेतू आणि उद्दिष्टे मुलाच्या वर्तमान आणि भविष्यकालीन गरजांवर आधारलेली असावीत.
- घर, परिसर अशा स्वाभाविक वातावरणामध्ये कौशल्यांचा सराव करण्यास संधी दिली जावी.
- कुटुंबाचा आणि व्यावसायिकांचा उच्च प्रतीचा सहभाग असावा.

१०. असे आहे काय की, सर्वसाधारण शाळेमध्ये जाण्याअगोदर मतिमंद मुलांनी विशेष शाळेमध्ये गेलेच पाहिजे?

सर्वसाधारण शाळेत जाण्याअगोदर मुलाने विशेष शाळेत दाखल होणे आवश्यक नाही. मात्र मुलाच्या विशिष्ट गरजा आणि सेवांची उपलब्धता यांचा विचार करून मगच निर्णय घ्यायला हवा की, मुलाला सर्वसाधारण शाळेमध्ये दाखल करण्याअगोदर तात्पुरत्या काळासाठी विशेष शाळेत दाखल करावे की नाही.

११. मतिमंद विद्यार्थ्याला निरंतरपणे एकाच वर्गात राहावे लागते काय?

मतिमंद मुलांची गटनिश्चिती करण्याचे विशेष शाळांमधील निकष वेगळे असतात. अपांग नसणाच्या मुलांच्या सर्वसाधारण शाळेमध्ये जी इयत्तापद्धती असते त्यापेक्षा विशेष शाळांतील पद्धती फार वेगळी असते. विशेष शाळेमध्ये गटनिश्चिती

करताना मुलाचे मानसिक वय, त्याची समायोजित कार्यक्षमतेची पातळी आणि शारीरिक वय यांचा आधार घेतला जातो. त्यांच्या गटांचे बालवाडीपूर्व, बालवाडी, प्राथमिक, व्यवसायपूर्व आणि व्यावसायिक असे वर्गीकरण केले जाते. किंवा पूर्वप्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक आणि व्यवसायपूर्व असे वर्गीकरण केले जाते.

प्रत्येक वर्गाकरिता हलनचलन, संभाषण, सामाजिक कौशल्ये, स्वावलंबन इत्यादी क्षेत्रांमधील काही कौशल्यांचे संच निश्चित केलेले असतात. वरच्या वर्गामध्ये जाण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांनी ती कौशल्ये आत्मसात करणे आवश्यक असते. सर्वसाधारणपणे वर्गाच्या कौशल्य-संचांपैकी ८०% कौशल्ये आत्मसात झाली की विद्यार्थी पुढील वर्गाकरिता पात्र समजला जातो.

१२. विशेष अध्यापन आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम यांचे मूल्यमापन किती कालावधीनंतर केले जाते?

मुलाच्या विशेष अध्यापन कार्यक्रमाचे दीर्घकालीन हेतू आणि लघुकालीन उद्दिष्टे असतात. लघुकालीन उद्दिष्टांकरिता दर तीन महिन्यांनी तर दीर्घकालीन हेतूंकरिता वर्षातून एकदा मूल्यमापन केले जाते. असे मूल्यमापन करण्याकरिता विशेष शिक्षिकेखे रीज पालक, वाचाचिकित्सक, वैद्यकीय डॉक्टर, व्यवसायोपचारतज्ज्ञ, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता यांच्यासारखे व्यावसायिक आणि शक्य असेल तेथे संबंधित मूल यांचा देखील समावेश केला जातो.

१३. विशेष शिक्षिका पालकांना कोणत्या प्रकारे मदत करू शकते?

विशेष शिक्षिका पालकांना विविध प्रकारे मदत करू शकते :

- शिक्षिका पालकांना त्यांच्या विशेष मुलाबद्दल समज निर्माण करून देऊ शकते.
- पालक आणि मूल यांच्यातील आंतरक्रियांची प्रत सुधारण्यात व त्याद्वारे

अध्ययन चांगले करण्यात शिक्षिका साहाय्य करू शकते.

- मुलाला शिक्षण देण्याच्या पद्धतीचे प्रशिक्षण शिक्षिका पालकांना देऊ शकते.
- पालकांचा सहभाग वाढवून तसेच कार्यक्रम घरी देण्याकरितादेखील मदत करून शिक्षिका साहाय्य करू शकते.
- शालेय कार्यक्रमाकरिता उपयुक्त आणि पूरक अशी खेळणी, खेळ, पुस्तके, कॅसेट आणि इतर शैक्षणिक साधनांची शिफारस शिक्षिका करू शकते.
- शिक्षिका कुटुंबाच्या गरजा ओळखू शकते आणि आवश्यकतेप्रमाणे आधार देणाऱ्या इतर संस्थांकडे पालकांना तत्परतेने पाठवू शकते.

१४. मतिमंद मुलाच्या शिक्षणामध्ये पालकांकरिता काही भूमिका असते काय?

मुलांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्त्व घडविण्यात पालकांची भूमिका निर्णयिक असते. पालकांनी घेतलेली काळजी आणि केलेले संगोपन तसेच पालक व मूल यांच्यातील आंतरक्रियेची प्रत हे दोन घटक मुलाच्या शैक्षणिक यशाच्या संबंधात फारच प्रभावी असतात. मुलाच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाची आखणी करणे, संरचना करणे आणि अंमलबजावणी करणे यात पालक महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत असतात. पालक आपल्या मुलाकरिता व कुटुंबाकरिता समर्थन करण्याचे कामही करू शकतात.

१५. पालकांनी शिक्षिकेला किती कालावधीनंतर भेटणे आवश्यक आहे?

पालक व शिक्षक सभेकरिता प्रत्येक शाळेची स्वतःची मार्गदर्शक तत्त्वे असतात. तरीदेखील असे सुचवावेसे वाटते की, मुलाच्या प्रगतीची नोंद करण्याच्या दृष्टीने पालकांनी शाळेतील शिक्षिकेस निदान दरमहा एकदा तरी प्रत्यक्ष भेटावे. याशिवाय मुलाच्या शालेय रोजनिशीब्दारे पालकांनी दररोज नाही तर निदान आठवड्यातून एकदा संपर्क साधावा.

१६. विद्यार्थी काही उपक्रम घरी करू शकतात, परंतु तेच उपक्रम शाळेत करू शकत नाहीत किंवा काही उपक्रम शाळेत करू शकतात, परंतु घरी करू शकत नाहीत असे होण्याचे कारण काय?

ही समस्या सामान्यीकरणाची असते. या समस्येमध्ये मतिमंद विद्यार्थी एखादे कौशल्य सर्व प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये करण्यास अद्याप शिकलेला नसतो. याकरिता विशेष शिक्षिकेचा विचार घेऊन प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करणे आवश्यक असते.

१७. मुलास वर्तणूकसमस्या आहेत या कारणास्तव एखादी विशेष शाळा त्या मतिमंद मुलास शाळेतून काढून टाकू शकते का?

वर्तणुकीच्या समस्या तीव्र असणाऱ्या मुलाच्या बाबतीत काही शाळा पालकांना अशी विनंती करू शकतात की, काही काळ, म्हणजेच वर्तणूकसमस्या कमी होईपर्यंत, त्यांनी मुलाला शाळेपासून दूर ठेवावे. जेव्हा अशी परिस्थिती निर्माण होते तेव्हा पालकांनी चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा मनोविकार चिकित्सक यांचा सळ्हा घ्यावा.

१८. मतिमंद मुलाने कोणत्या वयापर्यंत विशेष शाळेमध्ये गेले पाहिजे?

खेरे तर मतिमंद विद्यार्थ्यांनि वयाच्या १८ व्या वर्षापर्यंत विशेष शाळेमध्ये जावे. त्यानंतर त्याने व्यवसायकेंद्र किंवा प्रौढांकरिता असलेल्या अनिवासी उपक्रम प्रशिक्षण केंद्रामध्ये जावे.

टिप्पणी

वर्तणुकीच्या समस्या

मतिमंद व्यक्तीपैकी जवळ जवळ ५० ते ६० टक्के व्यक्तींमध्ये वर्तणुकीच्या समस्या असतात. वर्तणुकीची समस्या असल्यास पालक व इतर कुंटुंबीय यांच्यावर प्रचंड ताण निर्माण होतो. अशा व्यक्तीचा सांभाळ करताना त्यांना खूप अडचणींना तोंड घावे लागते. कधी कधी हितचिंतकांनी दिलेल्या चुकीच्या सल्ल्यांमुळे सुद्धा ही समस्या अधिकच अवघड बनते. कुणी म्हणते की, या समस्यांकरिता अधिक शिस्तीचा वापर करावा, तर कुणाचे म्हणणे असे की, त्या मतिमंद जीवाला सुखी ठेवण्याकरिता त्याची वाईट वर्तणूक सहन केली पाहिजे आणि त्याच्या सर्व मागण्या पुरविल्या गेल्या पाहिजेत. वर्तणुकीची समस्या असल्यामुळे मतिमंद मुलाला शाळेत प्रवेश मिळविणे कठीण जाते; तर त्याच्या सामाजिक दृष्ट्या अस्वीकारार्ह वर्तनामुळे त्याच्या पालकांना आणि कुंटुंबियांना ओशाळे होण्याचा प्रसंग येतो. जर वर्तणुकीच्या समस्या कायम राहिल्या तर मतिमंद मुलाला आपली नोकरी राखणे किंवा आपल्या कामाच्या ठिकाणी जुळवून घेणे यात अडचणी निर्माण होतात. म्हणूनच समस्याप्रधान वर्तनावर नियंत्रण आणणे यास बहुसंख्य पालक अग्रक्रम देतात. एखादे वर्तन खरोखर समस्या कधी बनते, त्याची कारणे काय आणि समस्या हाताळण्याकरिता कोठून मदत घ्यावी, अशा प्रश्नांची उत्तरे या विभागामध्ये देण्यात आलेली आहेत.

रमेश लगेच खाली उतर. तू
आज चोरून खाल्से म्हणून
तुला आईस्क्रीम मिळणार नाही.

तो लहान
आहे आणि
त्यात मतिमंद.
त्याला का
शिक्षा द्यायची?

आपण जर त्याला
बरोबर काय आणि
चूक काय
शिकविले नाही तर
तो कसा शिकणार?

पण आईस्क्रीम देण्याशी या
गोटीचा काय संबंध?

त्याने चूक केली की त्याला ती
समजली पाहिजे. तो जेव्हा काही
चांगले करतो तेव्हा कशी मी
त्याला मिठीत घेऊन कौतुक करते.

पण
अजून तो
लहान
आहे.

त्याला आताच योग्य
वर्तन शिकविलं नाही
तर त्रास होईल.
तुमच्या नातवाला
लोक चोर म्हणतील.
तुम्हाला ते चालेल?

तुझं बरोबर आहे.

१९. सर्वसाधारण बुद्धी असलेल्या व्यक्तींच्या तुलनेत मतिमंद व्यक्तीमध्ये वर्तणुकीची समस्या जास्त, कमी की तेवढीच आढळते?

सर्वसाधारण बुद्धी असलेल्या व्यक्तीपेक्षा मतिमंद व्यक्तीमध्ये वर्तणुकीची समस्या चार ते पाच पटीने जास्त असल्याचे आढळते.

२००. मतिमंद व्यक्तीमध्ये वर्तणुकीच्या समस्या जास्त असण्यामागे कोणती कारणे असतात?

वर्तनवादी मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोणातून पाहिल्यास मतिमंद व्यक्तीमध्ये जास्त प्रमाणात वर्तनसमस्या असण्याची नेमकी कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- वेगवेगळ्या प्रसंगांना सामोरे जाताना मतिमंद व्यक्तींना येणाऱ्या अडचणी.
- मतिमंद व्यक्तींमध्ये असणारी दुर्बल वैचारिक क्षमता.
- मतिमंद व्यक्तींमध्ये असणारी सामाजिक कौशल्यांची उणीव.
- मतिमंद व्यक्तींमध्ये असणारी संभाषण कौशल्यांची उणीव, आणि सर्वात महत्त्वाची म्हणजे,
- वातावरणातील इतर व्यक्तींकडून होणारी चुकीच्या पद्धतींची हाताळणी.

२०१. मतिमंद व्यक्तींमध्ये दिसून येणाऱ्या विविध प्रकारच्या वर्तनसमस्या कोणत्या?

मतिमंद व्यक्तीमध्ये पुढील प्रकारच्या वर्तन समस्या दिसून येतात :

- आक्रमक आणि विघ्वंसक वर्तन
- बंडखोर व आज्ञापालन न करण्याचे वर्तन (डिसओबिडियन्स)
- क्रोधाविष्कार, उदाहरणार्थ, गरज भागविली जाईपर्यंत सतत रडणे किंवा भुणभूण करणे
- चावणे, डोके आपटणे यांसारखे स्वतःला दुखापत करण्याचे वर्तन
- घरातून पळून जाणे

- ० वेळोवेळी व निरंतरपणे शरीर डोलवणे इत्यादींसारखे पुन्हा पुन्हा घडणारे वर्तन
- ० सवादिखत हस्तमैथुन करणे किंवा इतरांना अस्वीकार्य पद्धतीने अथवा अस्वीकार्य ठिकाणी स्पर्श करणे इत्यादींसारख्या लैंगिक समस्या एखाद्या मतिमंद व्यक्तीला एक किंवा अधिक वर्तनसमस्या असू शकतात ज्यांच्यामुळे त्यांच्या पालकांना अतोनात काळजी वाटते.

१०२. मतिमंद व्यक्ती त्यांना दिलेल्या आज्ञेचे सामान्यतः उल्लंघनच करतात काय?

वर्तणूकसमस्या असलेल्या मतिमंद मुलाच्या पालकांकदून नेहमी येणारी मोठी तक्रार ही असते की, त्यांचे मूल हड्डी आहे किंवा सांगितलेल्या आज्ञेचे ते पालन करीत नाही. उदाहरणार्थ, जे करायला सांगितले असेल ते तो / ती करीत नाही किंवा नेमके त्याउलट करते. किंवा सांगितले ते करण्यास खूप वेळ लावते. पुरंतु बन्याच मतिमंद व्यक्तींनी असे दाखवून दिले आहे की, त्यांनादेखील आज्ञेचे पालन करणे आणि इतरांशी मिळतेजुळते घेऊन व्यवहार करणे शिकता येते.

१०३. कधी-कधी वडिलधान्यांकदून आणि हितचिंतकांकदून असा सळ्ळा मिळतो की, मूल अयोग्य वर्तन करीत असेल तरी त्याबद्दल काळजी करण्याची गरज नाही. कारण ते मूल अद्याप लहान आहे आणि जेव्हा ते मोठे होईल तेव्हा ते या समस्येतून बाहेर पडेल. हे कितपत बरोबर आहे?

हे तर सर्वमान्य आहे की, मतिमंद मुलाला एखादे वर्तन सोडून देण्याकरिता अधिक वेळ लागतो. मतिमंद व्यक्ती स्वतःच्या वर्तणूक समस्येतून स्वप्रयत्नांनी बाहेर येणे ही गोष्ट सहजशक्य नाही. आकलनाची क्षमता कमी असल्यामुळे जोपर्यंत त्यांचे वर्तन बदलण्यास भाग पाढले जात नाही तोपर्यंत त्यांना स्वतःला अशी जाणीव होत नाही की आपण जे करीत आहोत ते चूक आहे. मतिमंद

व्यक्तीमधील वर्तनसमस्या हाताळण्याकरिता समस्याप्रधान वर्तन जेथे घडते त्या वातावरणामध्ये फेरबदल करणे आणि समस्या हाताळण्याच्या काही विशिष्ट वर्तनवादी तंत्रांचा वापर करणे या कार्यपद्धतींचा उपयोग होतो. मतिमंद मुलांमधील वर्तनसमस्या शक्य तितक्या हाताळणे आवश्यक आहे. अन्यथा त्या मुलांचा समाजामध्ये स्वीकार होण्यास वेळ लागतो.

१०४. पालकांनी आपल्या मतिमंद मुलाच्या वर्तनसमस्यांची हाताळणी किती लवकर करणे आवश्यक आहे?

मतिमंद व्यक्तीमधील वर्तनसमस्यांची हाताळणी करण्याकरिता कोणत्याही एका वयाची शिफारस केलेली नाही. मुलांमध्ये वर्तनसमस्या असल्याचे लक्षात आल्यावर त्याची हाताळणी लवकरात लवकर करणे गरजेचे आहे.

१०५. आपल्या मुलामधील एखाद्या वर्तनाकरिता उपचार किंवा विशिष्ट हाताळणी यांची आवश्यकता कधी भासेल हे पालकांना दर्शवून देणारी काही लक्षणे आहेत काय?

एखादे वर्तन समस्याप्रधान आहे किंवा नाही असे केवळ म्हणणे ही एक अत्यंत व्यक्तिनिष्ठ बाब आहे. काही पालकांचा आपल्या मुलांमधील अयोग्य वर्तन सहन करण्याकडे जास्त कल असतो. खरे तर असे करण्याची कोणतीही आवश्यकता नसते व वर्तनामध्ये आवश्यक तो बदल घडवून आणता येणार असतो. पुढील मुद्दे लक्षात घेतले तर आपल्या मुलाच्या वर्तनामध्ये बदल घडवून आणण्याबाबत निर्णय घेणे पालकांना सोपे जाईल :

- समस्याप्रधान वर्तन वारंवार घडते का?
- समस्याप्रधान वर्तनाचा कालावधी फार मोठा असतो का?
- समस्याप्रधान वर्तन खूपच तीव्र आहे काय?
- समस्याप्रधान वर्तनामुळे अध्ययनप्रक्रियेमध्ये अडथळा येतो काय?
- समस्याप्रधान वर्तन समाजाच्या दृष्टीने अस्वीकाराह आहे काय?

- समस्याप्रधान वर्तन स्वतः मुलाकरिता हानिकारक आहे काय?
- समस्याप्रधान वर्तन इतरांच्या कामात व्यत्यय आणते काय किंवा त्यापासून इतरांना काही धोका आहे काय?

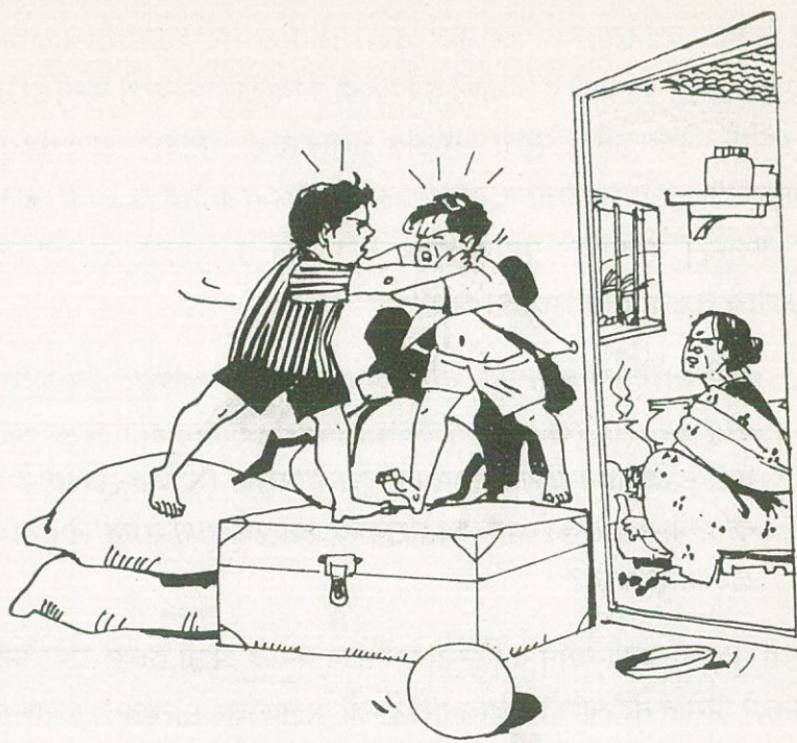
वरीलपैकी एकदेखील मुद्दा मुलाच्या वर्तनासंबंधात लागू होत असेल तर मुलाचे वर्तन सुधारणे आवश्यक आहे असा अर्थ निघतो.

१०६. काही वेळेला असा सळ्हा दिला जातो की, मूल मतिमंद असल्यामुळे आपण त्याच्या सर्व मागण्या पूर्ण करून त्याला सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असे हाताळणे योग्य आहे काय?

आपल्या मुलाला सुखी ठेवण्याची पालकांची इच्छा अर्थातच स्तुत्य आहे. परंतु तसे करण्याकरिता मुलाच्या असमर्थनीय मागण्यादेखील पुरविणे हे बरोबर नाही. सामाजिक दृष्ट्या स्वीकार्य पद्धतीने जीवन जगण्याकरिता मुलाच्या जीवनावर त्याचे स्वतःचेच नियंत्रण असावे याकरिता मुलावर अनुशासन असणे आवश्यक आहे व त्याची मोठी जबाबदारी पालकांवर पडते. असमर्थनीय मागण्या पुन्या करत गेल्यामुळे वर्तनसमस्या आणि बेशिस्त निर्माण होते. त्याकरिता मग वर्तनवादी मानसशास्त्रावर आधारित सुधारणापद्धत वापरण्याची आवश्यकता निर्माण होते.

१०७. मतिमंद व्यक्तींमधील वर्तनसमस्यांवर उपचार करण्याकरिता औषधांचा वापर करावा काय?

जर वर्तनसमस्येचे कारण जैविक अथवा शरीरान्तर्गत स्वरूपाचे असेल तर औषधांचा वापर करता येतो. या औषधांचे काही दुष्प्रिणामदेखील आहेत. उदाहरणार्थ, सुस्ती येणे, प्रतिक्रिया द्यायची पातळी खालावणे, कार्यावरील अवधान कमी होणे, आणि शरीरकार्यात फरक होणे. मुलाला औषधांचे उपचार सुरु करण्यापूर्वी याचा विचार केला पाहिजे की त्या औषधांमुळे अयोग्य वर्तनाच्या जागी योग्य वर्तन प्रस्थापित करण्याचा लाभ दीर्घ कालावधीकरिता

मतिमंद मुलांमधील वर्तणुकीच्या समस्या सुधारता येतात.

होईल काय? वर्तनसमस्या जर फार तीव्र नसतील तर औषधोपचाराच्या मागिएवजी प्रथम वर्तनाची हाताळणी करण्याची कार्यपद्धती वापरणे योग्य ठरेल. काही प्रसंगी, जेव्हा वर्तनसमस्या फार तीव्र असेल तेव्हा, वर्तनात बदल घडवून आणण्याच्या कार्यप्रणालीतील तंत्रांबरोबरच औषधांचादेखील वापर केला जातो. हळूहळू औषधांचे प्रमाण कमी केले जाते व मुलाचे वर्तन केवळ हाताळणीचे तंत्र वापरून सुधारले जाते.

१०८. असे सांगितले जाते की, दोन्ही पालकांनी मुलांबरोबर कडकपणे वागू नये. त्यामुळे मूल अधिकच बिघडते. त्याएवजी एक पालक कडक शिस्तीने वागत असताना दुसरा पालक किंचित ढिलाईने वागल्यास पालकांच्या व्यवहारामध्ये एक प्रकारचा समतोल येतो हे खरे आहे काय?

आपल्या मुलांनी योग्य वर्तन व शिस्तीचे पालन करावे अशी इच्छा जर दोन्ही पालकांची असेल तर त्यांची जबाबदारी दोन्ही पालकांवर सारख्याच प्रमाणात असते. दोन्ही पालकांनी आपल्या मुलांकरिता आदर्श असणे गरजेचे आहे. पालकांनी कडक वागणे अथवा मवाळपणे वागणे याला फारसे महत्त्व नाही ; परंतु आपल्या मुलांबरोबर व्यवहार करताना पालकांच्या वागण्यात सातत्य असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

१०९. मतिमंद मूल पौगंडावस्थेत पोहचते तेव्हा त्याच्या खूप लैंगिक समस्या देखील उद्भवतात हे खरे आहे काय?

सर्वसामान्य बुद्धी असलेली व्यक्ती शरीरकार्याच्या वाढ व विकासाच्या ज्या टप्प्यांमधून पार होते, त्याच टप्प्यांमधून मतिमंद मूलदेखील पार होते. त्यामुळे मतिमंद मुलालादेखील पौगंडावस्थेतील शरीरकार्यासंबंधी आणि हार्मोनसंदर्भात होणाऱ्या बदलांचा तसाच अनुभव मिळतो; परंतु या नव्या परिस्थितीला सामोरे जाण्याबाबतची त्याची अनभिज्ञता तसेच बदललेल्या परिस्थितीबरोबर जुळवून

घेण्याच्यां क्षमतेतील दौर्बल्य यामुळे या अवस्थेतील मतिमंद मुलांमध्ये समस्या उद्भवण्याचा धोका अधिक असतो. परंतु विशेष शिक्षिका, मानसशास्त्रज्ञ आणि समुपदेशक यांच्या मदतीने मतिमंद व्यक्तीची लैंगिकतेबदलाची जाणीव अधिक संवेदनशील करून व आपल्या पौगंडावस्थेतील गरजा पूर्ण करण्याकरिता काय करावे याचे प्रशिक्षण देऊन पौगंडावस्थेत निर्माण होणाऱ्या लैंगिकतेच्या समस्यांचे उच्चाटन करता येते.

११०. मतिमंद व्यक्तीला शारीरिक शिक्षा देऊन त्यांचे वर्तन सुधारणे हे कितपत योग्य आहे?

मुलाचे वर्तन सुधारण्याकरिता मुलाला मारणे अथवा शारीरिकरीत्या हिणवणे या काही उत्तम पद्धती नाहीत. यामुळे मुलामध्ये निराशा, तिटकारा आणि क्रोध निर्माण होऊ शकतो. मुलाच्या मनात स्वतःची एक दुबळी प्रतिमा बनू शकते, ज्यामुळे त्याच्या अस्मितेला धक्का पोहचतो आणि त्याचा आत्मविश्वास कमी होतो. शिवाय या पद्धती वापरणाऱ्या व्यक्तीलादेखील रागाचा अतिरेक होणे या नकारात्मक भावनेचा त्रास होतो आणि पुढे यातून अपराधीपणा जाणवतो. मुलाला शिस्त लावण्याकरिता इतर चांगल्या व सुयोग्य पद्धती उपलब्ध आहेत. त्याना वर्तनसुधारपद्धती म्हणतात.

१११. वर्तनसुधारपद्धती म्हणजे काय?

वर्तनसुधाराच्या पद्धती या वर्तनवादी मानसशास्त्रातील विचारांवरून बनविलेल्या काही पद्धती आहेत, ज्यामुळे एखाद्या व्यक्तीमध्ये असणारे स्वीकारार्ह असे वर्तन वाढविता येते आणि / किंवा त्या व्यक्तीतील अस्वीकारार्ह वर्तन कमी करता येते. या पद्धती अध्ययनाच्या मूलतत्त्वांवर आधारित असतात. कोणतेही वर्तन, चांगले किंवा वाईट, हे अध्ययनप्राप्त असते व म्हणूनच ते त्याजता येते (सोडून देता येते). या तत्त्वांवर या पद्धती स्वीकारल्या आहेत. प्रत्येक व्यक्ती अजोड आहे आणि म्हणून त्याचे वर्तनदेखील अजोड आहे. असा या

पद्धतीमागचा विश्वास आहे. याचे तंत्रज्ञान वापरतेवेळी संबंधित वर्तन कोणत्या वातावरणामध्ये आणि काय संदर्भ असताना झाले आहे हे समजून घेतले जाते. “कार्यात्मक विश्लेषण” किंवा “वातावरण-वर्तन विश्लेषण” या कार्यप्रणालीचा वापर करून वातावरणातील घटक, मुलाची इतर व्यक्तींबरोबरची आंतरक्रिया व मुलाचे गुणविशेष यांचा शास्त्रीय आणि पद्धतशीर रीतीने अभ्यास करून मुलामध्ये असणाऱ्या वर्तनामागील कारण शोधले जाते. त्यानंतर व्यक्तीमधील संबंधित वर्तन प्रस्थापित करायचे की, कमी करायचे यावरून वर्तन-सुधारपद्धतीमधील योग्य तंत्राची निवड केली जाते.

११२. वर्तनसुधारपद्धती सर्व मतिमंद व्यक्तींच्या संदर्भात लागू होते काय?

मुलाचे वय, लिंग अथवा मतिमंदत्वाची तीव्रता कोणतीही असली तरी ही वर्तन-सुधारपद्धती सर्व मतिमंद व्यक्तींकरिता वापरता येते. ही पद्धती घर, शाळा, कामाचे ठिकाण अथवा आजूबाजूचा परिसर यांपैकी कोठेही वापरता येते. ही पद्धती मतिमंद व्यक्तींकरिता वैयक्तिकपणे तसेच सामूहिकपणे वापरता येते.

११३. वर्तनसुधाराच्या तंत्रांचे प्रशिक्षण पालकांना देता येते काय?

मुलाचे वर्तन सुधारण्यासाठी पालकांना जे प्रशिक्षण कार्यक्रम दिले जातात त्यांचा पालकांना खूपच लाभ होतो असे आढळते. राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद येथे असे प्रशिक्षण कार्यक्रम नियमितपणे आयोजित केले जातात. ते पालकांना वैयक्तिकपणे तसेच सामूहिकपणे दिले जातात. पालकांनी याकरिता मतिमंद व्यक्तींकरिता काम करणाऱ्या संस्थांबरोबर किंवा वर्तनसुधारतंत्राचे प्रशिक्षण घेतलेल्या व ती वापरण्यात कुशल असलेल्या व्यावसायिकांबरोबर संपर्क साधावा.

११४. मतिमंद मुलाला बक्षीस देण्याची म्हणजेच शिकण्याकरिता त्याला लाच देण्याची आवश्यकता आहे काय? आपण शिकले पाहिजे ही त्याची गरज त्याने स्वतः ओळखू नये काय?

मतिमंद व्यक्तींमध्ये अध्ययनाची / शिकण्याची क्षमता कमी असते. सर्वसाधारण बुद्धी असलेली व्यक्ती वातावरणाबरोबरच्या तिच्या आंतरक्रियेमुळे अनेक गोष्टींचे सहज व स्वाभाविकपणे अध्ययन करते. उदाहरणार्थ, स्वतःच्या हाताने खाणे, स्नान करणे, कपडे घालणे, उत्सर्जनविधी इत्यादी कौशल्ये. याउलट जगामध्ये वावरण्याकरिता आपणास काही मूलभूत कौशल्ये किंवा वर्तन शिकण्याची गरज आहे याचे आकलन मतिमंद व्यक्तीला होतेच असे नाही. त्यामुळे कौशल्य अथवा वर्तन त्यांनी आत्मसात करावे, याकरिता मतिमंद व्यक्तीस बक्षीस देणे आवश्यक ठरते. बक्षिसांमुळे शिकण्याचे काम सुखावह व आनंदायक बनते. एकदा आवश्यक ते वर्तन प्रस्थापित झाले की, विशिष्ट पद्धतींचा वापर करून बक्षीस देण्याचे हळूहळू कमी केले जाते. बक्षीस म्हणजे लाच नव्हे. लाच ही व्यक्तिगत फायदा मिळविण्याकरिता वापरली जाते. इथे बक्षिसामुळे मतिमंद व्यक्तींना नीट व लवकर शिकण्यास मदत केली जाते.

११५. मतिमंद व्यक्तींच्या संदर्भात बक्षीस म्हणून देता येतील अशा विविध गोष्टी कोणत्या?

विविध मतिमंद व्यक्तींकरिता विविध गोष्टी बक्षीस ठरू शकतात. या बक्षिसांमध्ये पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव असू शकतो; खाण्याचे पदार्थ व पेये, पैसे, शिक्षिकेने अथवा पालकांनी वहीवर लिहून दिलेले गुण, अथवा चांदणी, टिकली, टोकन्स, टी.व्ही. बघणे, घराबाहेर फिरणे, सायकल चालवणे, क्रिकेट खेळणे, चेंडू खेळणे, खेळ खेळणे, रेडिओ ऐकणे, संगीत ऐकणे, पेन, पेन्सिल, पुस्तके, नवे कपडे इत्यादी विविध गोष्टी, शाब्दिक प्रशंसा, आलिंगन, चुंबन, किंवा मुलाला वर्गाचा प्रमुख बनवणे वगैरे-वगैरे. अर्थात प्रत्येक मूल अजोड असते आणि

प्रत्येक मुलाकरिता वेगळे बक्षीस निवडून ठेवावे लागते. कोणत्या गोष्टींचा बक्षीस म्हणून प्रभाव पडेल हे अनेक बाबींवर अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, बक्षीस निवडण्यातील कौशल्ये आणि बक्षीस देण्याची पद्धत. पालकांना खास करून याचेच प्रशिक्षण द्यावे लागते.

११६. हे खरे आहे काय की, मतिमंद मुलाला कधीही शिक्षा करू नये?

वर्तनसुधार तंत्रज्ञानाच्या दृष्टिकोणातून शिक्षा म्हणजे एक तर मुलांकडून त्याला / तिला आवडणारी एखादी वस्तू काढून घेणे किंवा त्याला / तिला न आवडणारी वस्तू अस्वीकारार्ह वर्तनानंतर लगेच देणे. आवडीनिवडी या मुलामुलांमध्ये वेगवेगळ्या असतात. त्यामुळे प्रत्येक मुलाची आवड अथवा नावड शोधून काढणे आवश्यक ठरते. शारीरिक मार अथवा छळ यांना अर्थात प्रोत्साहन दिले जाऊ नये. या प्रकारची शिक्षा मतिमंदांमध्ये अत्यंत विवेकाने व अगदी शेवटचा उपाय म्हणूनच वापरली जावी. अर्थात अशी शिक्षा ही नेहमी वर्तन हाताळण्याच्या कार्यक्रमाचा एक भाग असावी. या शिवाय वातावरणाची पुनर्रचना, भिन्न प्रकारची प्रोत्साहने या तंत्रांचादेखील वापर त्यात असावा. वातावरणातील कोणते घटक समस्याप्रधान वर्तनाकरिता कारणीभूत होत आहेत याचे नीट आकलन करून तसेच विशिष्ट मुलाच्या गरजा काय आहेत हे तपासून मगच कोणती तंत्रे वापरायची हे निश्चित केले पाहिजे. या निर्णयप्रक्रियेमध्ये पालकांना सहभागी करून घेणे नेहमीच योग्य असते.

११७. जर मूल पालकांचे ऐकत नसेल; परंतु इतरांचे ऐकत असेल तर अशा मुलाला वसतिगृहामध्ये अथवा पालकांपासून दूर ठेवणे योग्य आहे काय?

मूल इतरांबोर नीट वागते; परंतु पालकांबोर ते तसे वागत नाही हे खरे तर पालकांच्यात व त्यांच्या हाताळणीत काही समस्या असल्याचे द्योतक होय. त्यामुळे मुलाला दूर वसतिगृहात पाठविणे हा त्या समस्येवर कायमस्वरूपी उपाय

होऊ शकत नाही. मूल पुन्हा जेव्हा पालकांच्या संपर्कात येईल तेव्हा समस्या पुन्हा एकदा उद्भवेल. जर मूल हाताळण्याच्या आपल्या पद्धतीमध्ये पालक काही बदल घडवण्यास तयार असतील तर मतिमंद व्यक्तीमधील आज्ञा न पाळण्याचे वर्तन अवश्य सुधारता येते.

११८. जर केवळ एका पालकाने मुलावर वर्तनसुधार कार्यक्रमाचा वापर केला; परंतु इतरांनी मात्र तसे केले नाही तर त्याचा मुलाच्या वर्तनावर काही परिणाम होईल काय?

निश्चित केलेल्या कार्यक्रमाचा जास्तीत जास्त परिणाम होण्याकरिता हे आवश्यक आहे की, कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी तसेच मुलाबरोबर नेहमी आंतरक्रिया करणाऱ्या इतर लोकांनीही वर्तनहाताळणीची अपेक्षित पद्धती सातत्याने वापरली पाहिजे. जर एकाच पालकांनी अपेक्षित पद्धत सातत्याने वापरली तर मूल त्या पालकाबरोबर योग्य ते वर्तन करील; परंतु इतरांबरोबर पूर्वाप्रिमाणेच गैरवर्तन करीत राहील.

११९. वर्तनसमस्या हाताळण्याकरिता कोणत्या व्यावसायिकांबरोबर संपर्क साधायला हवा?

चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ, शैक्षणिक मानसशास्त्रज्ञ, विशेष शिक्षणतज्ज्ञ, विशेष प्रशिक्षित शिक्षिका आणि मनोविकार चिकित्सक यांच्यापैकी जे कोणी उपलब्ध असतील त्यांच्याकडून मार्गदर्शन घ्यावे. या व्यावसायिकांनी मतिमंद व्यक्तीमधील वर्तणूकसमस्या हाताळण्याचे प्रशिक्षण घेतलेले असावे.

टिप्पणी

संभाषण

मुलाला बोलता न येणे ही पालकांना सर्वाधिक चिंतेत टाकणारी घटना आहे. अर्थपूर्णपणे बोलता येणे या क्षमतेचा थेट संबंध आकलन करता येणे या क्षमतेबरोबर आहे व या दोन्ही क्षमता व्यक्तीच्या वैचारिक आणि बौद्धिक क्षमतेबरोबर निगडित आहेत. आपल्या मुलाला बोलता का येत नाही किंवा सामान्य मुलासारखे स्पष्ट आणि सहजपणे तो का बोलत नाही याबाबतच्या कारणांचा अंदाज पालक करू लागतात. जिभेचा पडदा चिकटलेला असणे किंवा तत्सम रचनात्मक दोष हेच मुलाच्या न बोलण्यामागचे कारण असेल असे वाटल्यामुळे तज्ज्ञांची मदत घेण्याची गरज पालकांना भासते. मग पालक अनेक प्रश्नांच्या उत्तरांचा शोध घेऊ लागतात. तो बोलू शकेल का, तो कधी बोलेल, तो का बोलत नसावा, त्याला बोलण्याचे प्रशिक्षण कसे द्यावे किंवा याकरिता काय करावे इत्यादी. या विभागामध्ये अशा काही सर्वसामान्य प्रश्नांच्या उत्तरांचा समावेश केला आहे.

माझे मूळ कधी बोलू शकेल का?

मूळ्यमापनाचे अहवाल दर्शवितात
की तुमच्या मुलीचे मतिमंदत्व
तीव्र आहे म्हणून ती तुमच्या किंवा
माझ्यासारखे बोलू शकणार नाही.

मग ती हव्या त्या गोष्टी मागेल या
कशी, संभाषण कशी करेल?

बोलण्याखेरीज खाणाखुणा,
हावभाव किंवा संभाषण तके
यांसारखे पर्याय तिला
शिकविण्यात येतील.

बोलण्याकरिता त्यांची तिला मदत
होईल?

प्रशिक्षण दिल्यासे, ती आपल्या
मूळभूत गरजांबाबत संभाषण
करू शकेल.

१२०. संभाषण म्हणजे काय?

दोन किंवा अधिक व्यक्तींदरम्यान माहिती, गरजा, भावना किंवा इच्छा यांचे आदानप्रदान करण्याची प्रक्रिया म्हणजेच संभाषण होय. संभाषणामध्ये बोलणे, वाचणे, लिहणे, हावभाव करणे आदी अनेक पद्धतीनी संदेशाचे वहन होते.

१२१. मतिमंद व्यक्तीला संभाषणकौशल्यांमध्ये प्रशिक्षण देण्याची काय आवश्यकता आहे?

संभाषणाची गरज जितकी इतर व्यक्तींना महत्त्वाची आहे तितकीच ती मतिमंद व्यक्तीलादेखील आहे. काही प्रमाणात मागे पडलेली किंवा अयोग्य अशी संभाषणकौशल्ये ही तर मतिमंद व्यक्तीची एक मोठीच समस्या असते. अपंगत्वाच्या तीव्रतेनुसार कदाचित व्यक्त करावयाची संभाषणकौशल्ये अजिबातच नसतात. अशा मतिमंद व्यक्तीला तिच्या शारीरिक गरजा, सामाजिक आंतरक्रियेच्या गरजा, आकलन करण्याचे नैपुण्य आणि सभोवतालच्या जीवनात स्वतःला संघटित करण्याची गरज हे सर्व व्यक्त करण्याकरिता संभाषणकौशल्यांचे प्रशिक्षण आवश्यक असते.

१२२. संभाषणाच्या सर्वसामान्य पद्धती कोणत्या ?

लोक विविध संवेदनांचा वापर करून संभाषण करीत असतात, उदाहरणार्थ- श्रवण, दृष्टी, स्पर्श आणि गंध. संभाषणाच्या या सर्वसामान्य पद्धतींची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- श्रवण-बोलणे, तारयंत्राचे संकेत, टेलिफोन, घंटानाद वगैरे
- दृष्टी - वाचन, लेखन, अभिनय, चेहन्यावरील भाव, शारीरिक हावभाव, तार, दूरचित्रवाणी, नृत्य इत्यादी.
- स्पर्श व गंध - हस्तांदोलन, चुंबन, आलिंगन, थोपटणे, फुलांचा गंध इत्यादी.

१२३. बोलणे, भाषण आणि संभाषण हे तिन्ही एकच आहेत काय?

अनेक लोक जरी या तीन शब्दांचा समान अर्थाने वापर करीत असले तरी या तीनही संज्ञा एकसारख्या नाहीत. संभाषण म्हणजे ती प्रक्रिया जिच्याद्वारे दोन किंवा अधिक व्यक्ती माहिती, गरज, भावना किंवा इच्छा यांचे आदानप्रदान करतात. भाषा म्हणजे ध्वनी किंवा चिन्ह यांच्याद्वारे शब्दार्थ व्यक्त करण्याची ती पद्धत जी भाषिक व्यवहार करणाऱ्या समूहाच्या सदस्यांनी सुनिश्चित केलेली असते. (म्हणजेच ठारीक लोकांनी, ठारीक आवाज व खुणा यांना दिलेले ठारीक अर्थ.) भाषिक संभाषणाकरिता आवश्यक ते ध्वनी निर्माण करण्याची एक नेहमीची क्रिया म्हणजे बोलणे होय. उदाहरणार्थ, जर दोन व्यक्ती हिंदीमध्ये बोलत असतील तर त्यांच्या दरम्यान होणाऱ्या आदान-प्रदानाच्या प्रक्रियेला आपण संभाषण म्हणू शकू व त्या संभाषणाकरिता ते जी पद्धत वापरतात त्यास हिंदी भाषा असे म्हणू शकू. दोघेही बोलत आहेत म्हणून बोलण्याच्या क्रियेद्वारे ते संभाषण करीत आहेत असे म्हणू शकू.

१२४. मतिमंद व्यक्ती अपंगत्व नसलेल्या व्यक्तींसारखेच संभाषण करतात काय?

अपंगत्व नसलेल्या व्यक्तीमध्ये संभाषणाकरिता बोलणे हाच प्रकार अधिक वापरला जातो. आपल्या अपंगत्वाच्या स्वरूपानुसार बोलण्याच्या क्रियेद्वारे संभाषण करणे यात मतिमंद व्यक्तीला खूप अडचणी येतात. अलीकडच्या काळात खुणांच्या पद्धतींचा वापर करून मतिमंद व्यक्तीला यशस्वीपणे संभाषण करण्यास शिकविले जाते. या खुणांच्या बरोबर बोललेले शब्द तसेच लिहिलेले शब्द यांचादेखील वापर केला जातो, ज्यामुळे खुणा बघतानाच मूल लिहिलेला शब्द पाहते आणि बोललेला ऐकते. जरी या पद्धतीना मर्यादा असल्या तरी संभाषणाच्या अभावी निर्माण होणारे वैफल्य त्या प्रकषणे कमी करू शकल्या आहेत. याशिवाय कायिक भाषा, हावभाव, लिहिलेले शब्द आणि चित्र यांचा वापर करून मतिमंद व्यक्ती संभाषण करू शकतात.

१२५. प्रत्येक मतिमंद मुलाला संभाषणाची समस्या असते काय?

बोलण्यासंबंधी तक्रार असणाऱ्या मतिमंद मुलांची संख्या लक्षणीय आहे. या त्यांच्या अडचणीमुळे त्यांच्या शिक्षणप्रक्रियेवर कमीअधिक प्रभाव पडतो. संभाषणासंबंधित या समस्या शरीरक्रियेमुळे असू शकतात किंवा सामाजिक, भावनिक, त्याचप्रमाणे सांस्कृतिक घटकांमुळेदेखील होऊ शकतात.

सुमारे ८०% मतिमंद व्यक्तींमध्ये संभाषणाच्या समस्या असतात. या समस्यांची विविधता पुढीलप्रमाणे असते :

- अजिबात बोलता न येणे
- सामान्य व नेहमीच्या शब्दांचा उच्चार करता न येणे. उदाहरणार्थ, सदोष उच्चार, तोंडातल्या तोंडात बोलणे इत्यादी
- इतरांचे बोलणे समजण्यास अडचण येणे
- शब्द वापरून वाक्यरचना करण्यामध्ये अडचणी

सुमारे ८०% मतिमंद व्यक्तींना श्रवणदोष असतो. पालकांनी आपल्या मुलामधील विशिष्ट संभाषणसमस्येकरिता वाचाउपचारतज्ज्ञ किंवा नाक, कान, घसा तज्ज्ञ यांचा सळ्ळा घ्यावा.

१२६. संभाषणसमस्या असलेले प्रत्येक मूल मतिमंद असते काय?

संभाषणसमस्या असलेली सर्व मुले मतिमंद नसतात. संभाषणसमस्यांमागे अनेक कारणे असू शकतात. उदाहरणार्थ, श्रवणदोष, कारक कौशल्यांच्या समस्या किंवा भावनिक समस्या. वैचारिक विकास, कारक कौशल्यविकास, भाषा-विकास इत्यादी सर्व क्षेत्रांतील विकासांमध्ये कमी गती दाखविणाऱ्या मुलांमध्येच ती मतिमंद असण्याचा जास्त धोका असतो.

१२७. आपल्या मुलाला श्रवणदोषामुळे बोलता येत नाही की मतिमंदत्वामुळे बोलता येत नाही हे पालकांना कसे कळेल?

बोलण्याची क्रिया आत्मसात करणे आणि सामान्यपणे बोलणे यामध्ये श्रवणदोष तसेच मतिमंदत्व या दोन्हीमुळे अडथळे येतात ही वस्तुस्थिती आहे. परंतु मूल भाषा शिकण्यात श्रवणदोषामुळे मागे आहे की मतिमंदत्वामुळे मागे आहे, हे मात्र मुलाच्या एकूण व्यवहारातील वेगळेपणामुळे दर्शविले जाते. मूल जर जन्मापासून बहिरे असेल किंवा अगदी अर्भकावस्थेत श्रवणदोष निर्माण झाला असेल तर सुरुवातीला काही लक्षणे ही ऐकण्याची समस्या दर्शवितात. उदाहरणार्थ, मुलाच्या डोक्याच्या मागाच्या बाजूला टाळी वाजवली तरी मूल आवाजाच्या दिशेने डोके फिरवत नाही. परंतु या एका समस्येपलीकडील इतर सर्व व्यवहार व विकास श्रवणदोष नसलेल्या आणि तीव्र किंवा अतितीव्र श्रवणदोष असलेल्या मुलांमध्ये सारख्याच रीतीने होतात. फक्त श्रवणदोष असलेले मूल ६ ते ८ महिन्यांचे झाल्यानंतर त्याचे अर्थहीन बडबडणे आपणहून बंद करते.

याउलट, मतिमंद मुलामध्ये दिसून येणारा महत्त्वाचा गुणविशेष म्हणजे सर्वच क्षेत्रांमध्ये सावकाश होणारा विकास. तसेच शिकण्याची क्षमता कमी असणे हे होय. मतिमंदत्व असे निदान झालेली बालके मान धरणे, कुशीवर फिरणे, बसणे, उभे राहणे, रांगणे, चालणे या सर्व बाबतीत मागे असतात. शिवाय खाण्याची कौशल्ये आणि उत्सर्जनविधीची कौशल्ये इत्यादी कौशल्ये शिकण्यामध्ये ती कमी पडतात. परिपूर्ण असे बौद्धिक किंवा वैचारिक मूल्यमापन तसेच श्रवणसंवेदनेसंबंधी मूल्यमापन याद्वारे मुलाच्या न बोलण्यामागील कारणांमधील फरक स्पष्ट करून घेता येतो.

१२८. माझ्या मुलाला नीटपणे ऐकू येत नाही. त्याला अद्याप बोलता न येण्यामागे हे एक कारण असू शकेल काय?

बोलणे शिकण्याकरिता आणि भाषा आत्मसात करण्याकरिता पुरेशी श्रवणक्षमता आवश्यक असते. जर मतिमंद व्यक्तीला शब्द स्पष्टपणे ऐकू येत नसतील तर तिला बोलण्यास शिकणे खूपच अवघड जाते. यामुळे अनेक वेळा मतिमंद व्यक्तीची तसेच इतरांची निराशा होत राहते. ८०% मतिमंद व्यक्तींना श्रवणदोष असतो हे जरी खेरे असले तरी हे लक्षात घेतले पाहिजे की बोलण्याची क्रिया शिकणे हे इतरही घटकांवर अवलंबून असते. पुरेशी हलनचलन क्षमता, सुस्थितीतील संवेदनयंत्रणा, आलेल्या माहितीवर प्रक्रिया करून त्यातून अर्थ काढण्याची पुरेशी कौशल्ये आणि भरपूर उत्तेजन देणारे वातावरण हे ते इतर घटक होत.

१२९. आपल्या मतिमंद मुलामधील संभाषणाच्या समस्या पालक किती लवकर ओळखू शकतात?

वैकासिक टप्पे गाठण्यातील विलंब तसेच शारीरिक व मज्जासंस्थेचा दर्जा यांच्या आधारे पालक लवकरात लवकर म्हणजे जन्मापासून तिसऱ्या आठवड्यात आपल्या मुलामधील संभाषणसमस्या ओळखू शकतात. याशिवाय मेंदूचा पक्षाघात (सेरेब्रल पाल्सी), दुभांगलेला टाळू (क्लेफ्ट पॅलेट) इत्यादी शारीरिक दोषामुळे भविष्यात संभाषणाच्या समस्या निश्चितच निर्माण होणार हे अगदी जन्माच्या वेळीसुद्धा लक्षात येऊ शकते.

शारीरिक तपासणीच्या वेळी शारीरिक व मज्जासंस्थेच्या दर्जाचे जे मूल्यमापन होते त्यावरून देखील बोलणे आणि किंवा भाषा या संदर्भातील संभाव्य अडचणींची कल्पना येते. अर्भकावस्थेतील प्रतिक्षिप्त प्रतिक्रिया किती सामान्य आहेत यावरून मुलास बोलण्याच्या क्रियेसंबंधी अडचण निर्माण होण्याचा धोका किती आहे हे ओळखता येते. स्नायूच्या तणावामधून निर्माण होणाऱ्या

अपसामान्य प्रतिक्षिप्त प्रतिक्रिया केंद्रीय मज्जासंस्थेचा विकास सावकाश किंवा अपसामान्यपणे होत असल्याचे दर्शवितात. गिळणे, चावणे किंवा चोखणे या संदर्भातील स्नायूच्या अपसामान्य हालचालीदेखील बोलण्याच्या संभाव्य समस्यांची सूचना देतात. तोंडाशी संबंधित हलनचलन कार्यामध्ये असणारी अपरिपक्ता विशिष्ट वयानंतरही अस्तित्वात राहिल्यास बोलण्याच्या क्रियेच्या विकासामध्ये निश्चितच अडथळा येतो.

एकदा का पालकांना मुलामध्ये संभाषणसमस्या असल्याची शंका निर्माण झाली की त्यांनी मुलाला मार्गदर्शनाकरिता ताबडतोब नाक, कान, घसातज्जांकडे अथवा वाचाउपचारतज्जांकडे नेणे आवश्यक आहे.

१३०. उच्चार करण्याकरिता (बोलण्याकरिता) संबंधित अवयवांची भौतिक रचना सुव्यवस्थित असणे आवश्यक असते का? मतिमंद व्यक्तीमध्ये ही रचना सर्वसाधारणपणे सुव्यवस्थित असते काय?

उच्चार करणे (बोलणे) ही एक अवघड प्रक्रिया असते. जीभ, जबडा, ओठ इत्यादी वेगवेगळ्या अवयवांच्या यंत्रणेच्या साहाय्याने उच्चार केला जातो. या यंत्रणेचे संयोजन मेंदू करतो. म्हणूनच उच्चार करण्यासाठी (बोलण्यासाठी) सर्व अवयवांची भौतिक रचना सुव्यवस्थित असणे आवश्यक असते. मतिमंद व्यक्तीमध्ये ओठ, जीभ, घसा इत्यादी अवयवांच्या रचना सदोष असू शकतात. या दोषांची व्याप्ती अपेंगत्वाच्या तीव्रतेवर व स्वरूपावर अवलंबून असते.

१३१. आपल्या मतिमंद मुलाबरोबर संभाषण करताना पालक सर्वसाधारणपणे कोणत्या चुका करतात?

मुलाला आपण बोललेले कळणार नाही या गैरसमजामुळे काही पालक आपल्या मतिमंद मुलाबरोबर कमी बोलतात असे आढळून येते. याशिवाय पालकांच्या संभाषणामध्ये आशयाची विविधता कमी असते. सहसा त्यांचे संभाषण ‘ये’, ‘आण’, ‘दे’, ‘खा’ यांसारख्या एकसुरी सूचनांपर्यंतच मर्यादित राहते. याखेरीज,

मुलाने उच्चार सुस्पष्टच करावेत असा अदृहास काही पालक करतात, ज्यामुळे अपयश आल्यावर मूल आणि पालक या दोघांनाही विफलता ग्रासते.

१३२. मुलाच्या बोलण्याच्या व भाषेच्या विकासास चालना देण्याच्या कार्यात पालकांची भूमिका काय?

मुलाच्या सुरुवातीच्या काही वर्षांमध्ये इतर कोणत्याही प्रौढ व्यक्तीपेक्षा किंवा मुलापेक्षा त्या मुलाचे पालकच त्याच्याबरोबर सर्वाधिक वाचिक/भाषिक संभाषण करीत असतात. म्हणूनच मुलाच्या संभाषणसंबंधी प्रशिक्षणमध्ये पालकांचा सहभाग फार महत्त्वाचा असतो. पालकांबरोबरच्या आंतरक्रियांद्वारेच मूल प्रथमतः संभाषण करण्यास शिकते. अर्थात अगदी सुरुवातीला हा एक क्रीडन-प्रकार असतो. परंतु त्याद्वारे मुलाला परस्परांमधील संभाषण व त्याचा आनंद अनुभवावयास मिळतो. पालक कोणत्या शब्दांचा वापर करतात, मुलाने प्रतिसाद देण्याकरिता, त्याने बोलण्याकरिता पालक उत्तेजन कसे देतात, प्रशंसा कशी करतात, सूचना कशा देतात, चुका कशा सुधारतात, शिकण्यास मदत कशी करतात हे सर्व घटक मुलाच्या भाषाविकासावर मोठाच प्रभाव पाडतात.

१३३. मतिमंद व्यक्तीकरिता संभाषणाचे प्रशिक्षण कोणत्याही व्यामध्ये सुरु करता येते काय?

जीवनाच्या सुरुवातीच्या काळात मुलाचे मन लवचीक असते व त्यास आकार देणे सोपे असते. त्या वयात मूल जास्त ग्रहणक्षम, जबाबदारी घेण्यास उत्सुक व मनाने लवचीक असते. भाषा शिकण्यास या सर्व गुणांची मदत होते. मुलांच्या संभाषणसंबंधी समस्या लवकरात लवकर ओळखून त्याकरिता प्रभावी मदत दिली गेली नाही तर संभाषणकौशल्ये शिकण्याची निर्णयिक वर्षे वाया जातात. बोलण्याचे व भाषेचे अध्ययन जन्मापासून ३ ते ४ वर्षांपर्यंतच्या व्यामध्ये सर्वाधिक गतीने होते. ० ते ६ वर्षे याकाळात दिलेल्या प्रशिक्षणामुळे सर्वाधिक प्रगती होते. तरीदेखील अजिबात प्रशिक्षण न देण्यापेक्षा ते उशिरा दिले तरी बरे.

१३४. सर्व मतिमंद व्यक्तींना सारख्याच प्रकारचे संभाषण-प्रशिक्षण देण्यात येते काय?

कोणत्याही दोन मतिमंद व्यक्ती एकसारख्या नसतात. त्यामुळे मुलाच्या वैयक्तिक क्षमता व गरजा यांवर आधारित असे प्रशिक्षण त्यांना देण्यात येते. तीव्र स्वरूपाचे मतिमंदत्व असणाऱ्या मुलांना साध्या सूचना पाळणे, विनंती करण्यास शिकणे यांसारखे महत्त्वाचे कित्येक व्यवहार शिकविले जातात; तर सौम्य स्वरूपाचे मतिमंदत्व असलेल्या मुलांना त्यांच्या भाषेच्या विकासाची गती वाढविणे, बोलण्याची गती वाढविणे, दिलेल्या सूचना पार पाडण्याची क्षमता वाढविणे अशा प्रकारचे प्रशिक्षण दिले जाते.

१३५. ‘दुभंगलेला टाळू’ (क्लेफ्ट पॅलेट) म्हणजे काय?

दुभंगलेला टाळू (क्लेफ्ट पॅलेट) म्हणजे तोंडाच्या पोकळीच्या छताला पडलेले छिद्र, जे तोंडाची पोकळी आणि नाकाची पोकळी यांना अनैसर्गिकपणे जोडते. दुभंगलेला टाळू असणाऱ्या मुलांचे प्रमाण सुमारे ८०० पैकी १ मूळ इतके असते.

१३६. दुभंगलेला टाळू या समस्येमुळे व्यक्तीला बोलता येत नाही हे खरे आहे काय?

दुभंगलेल्या टाळूसहित जन्मलेल्या मुलांमध्ये संभाषणसंबंधित समस्या निर्माण होण्याचा धोका जास्त असतो. असे मूळ भाषेचा वापर करण्यात मागे पडते किंवा त्याच्यात भाषेचा वापर करण्याच्या अपसामान्य पद्धती विकसित होतात. संशोधनात असे आढळले आहे की, सामान्य मुलांच्या तुलनेत दुभंगलेला टाळू असणारी मुले लहान व कमी क्लिष्ट वाक्ये बोलतात. शिवाय अवयवांच्या रचनात्मक दोषांमुळे या मुलांना काही ध्वनींचा, वर्णांचा उच्चार तंतोतंतपणे करणे शक्य होत नाही. या परिस्थितीत मूळ एकतर त्या ध्वनी /वर्णऐवजी दुसरे ध्वनी /वर्ण उच्चारते किंवा अवघड वाटणारा वर्ण गाळूनच टाकते. उदाहरणार्थ,

तोंडाच्या पोकळीच्या पुढील भागाच्या साहाय्याने उच्चारावयाच्या वर्णांची जागा तोंडाच्या पोकळीच्या मागील भागाच्या साहाय्याने उच्चारलेले वर्ण घेतात. म्हणून /ट/ च्या ठिकाणी /क/ असा उच्चार केला जातो, ज्यामुळे 'टाक' म्हणण्याएवजी 'काक' म्हटले जाते. /ड/ च्या ठिकाणी /ग/ असा उच्चार केला जातो ज्यामुळे 'डाग' म्हणण्याएवजी 'गाग' म्हटले जाते.

त्याखेरीज, तोंडाच्या पोकळीमधून हवा पार करवून उच्चार करावयाचे वर्ण अनुनासिक बनतात. म्हणून /ब/ च्या ठिकाणी /म/ असा उच्चार केला जातो. ज्यामुळे 'बॉल' म्हणण्याएवजी 'मॉल' म्हटले जाते. /ड/ च्या ठिकाणी /न/ असा उच्चार केला जातो ज्यामुळे 'डफ' म्हणण्याएवजी 'नफ' म्हटले जाते. अशा मुलांचा आवाज सामान्य मुलांच्या आवाजापेक्षा वेगळादेखील असू शकतो. सर्वसाधारणतः त्यांच्या आवाजात जास्त अनुनासिकता असते. अस्पष्ट उच्चार आणि शिवाय अनुनासिकता अशा दुहेरी व्यंगामुळे मुलाच्या बोलण्यातील सुस्पष्टतेवर खूपच मर्यादा पडतात.

दुभंगलेला टाळू असलेल्या मुलाच्या समस्यांना हाताळण्याकरिता वाचा-उपचारतज्ज्ञ आणि नाक, कान व घसातज्ज्ञ पालकांची मदत करू शकतात.

१३७. 'दुभंगलेला ओठ' (क्लेफ्ट लिप) म्हणजे काय?

ओठाच्या मध्यभागी वरील ओठाच्या दोन्ही बाजूंचे भाग एकत्र येऊन न जुळल्यामुळे ओठामध्ये राहिलेले एक लांबट असे छिद्र म्हणजे दुभंगलेला ओठ (क्लेफ्ट लिप) होय. सामान्यतः गर्भावस्थेतील सहावा ते बारावा आठवडा या कालावधीमध्ये ओठाच्या दोन बाजूंचे एकत्र येणे पूर्ण होते.

१३८. दुभंगलेल्या ओठाच्या समस्येमुळे मतिमंद व्यक्तीला बोलता येत नाही हे खरे आहे काय?

काही वर्णांचा उच्चार ओठांमधून हवा पार करवूनच करावयाचा असतो (उदाहरणार्थ, /प/फ/ब/भ/म/). प्लास्टिक सर्जरीच्या पद्धतीने शस्त्रक्रिया

करून दुभंगलेल्या ओठांमुळे होणारे अस्पष्ट उच्चार सुधारता येतात; परंतु मतिमंद मुलामध्ये उच्चारांच्या समस्या अशा यशस्वी शस्त्रक्रियेनंतर देखील राहतात. असे होण्याचे कारण हेच की, मतिमंद व्यक्तीमध्ये पुढील चारही मुद्द्यांच्या संदर्भात काही ना काही उणीव असतेच. पुरेशी हलनचलन क्षमता, सुस्थितीतील संवेदना-यंत्रणा, आलेल्या माहितीवर प्रक्रिया करून त्यातून अर्थ काढण्याची कौशल्ये आणि भरपूर उत्तेजन देणारे वातावरण.

१३९. माझे मतिमंद मूल /प/ आणि /म/ सारखे काही उच्चार करू शकते; पण /झ/ किंवा /व/ सारखे उच्चार करू शकतं नाही. याचे काय कारण असेल?

वर्ण-उच्चारांचा एक कित्ता असतो ज्याप्रमाणे मुले वर्णाचे उच्चार शिकतात. या कित्त्यानुसार कमी किलष्ट असणारे उच्चार जास्त किलष्ट असणाऱ्या उच्चारांच्या अगोदर शिकले जातात. त्यामुळेच मूल त्याच्या शब्दसंग्रहाच्या कक्षेतील काही शब्द उच्चारण्यास अगोदर शिकते.

१४०. भाषा व संभाषणाचे प्रशिक्षण केवळ वाचाउपचारतज्जाच्या कार्यालयातच होऊ शकते काय?

भाषा व संभाषणाचे प्रशिक्षण हे कधी एकान्तामध्ये होत नसते. वाचाउपचारतज्जाच्या कार्यालयात मुलाच्या क्षमतांचे मूल्यमापन करतो आणि काही उपाय-पद्धतींचे प्रात्यक्षिक करून दाखवितो. भाषा व संभाषणकौशल्यांच्या अध्ययनाकरिता कपडे घालणे, खाणे, स्नान घालणे यांसारख्या दैनंदिन प्रसंगांची आवश्यकता असते. या प्रसंगांमध्ये मूल व त्याचे पालक किंवा इतर सांभाळ करणारे यांच्यात आंतरक्रिया घडवून आणत असतात. म्हणूनच भाषा व संभाषण यासंबंधीचे प्रशिक्षण घर, शाळा, नेहमीचे ठिकाण अशांसारख्या मुलाला नैसर्गिक असणाऱ्या वातावरणामध्ये केले जावे. वाचाउपचारतज्जाच्या मार्गदर्शनाखालीच परंतु शिक्षक किंवा पालक यांच्याकडूनच या प्रशिक्षणकार्यक्रमाची अंमलबजावणी मुलाच्या नैसर्गिक वातावरणामध्ये प्रभावीपणे करता येते.

बोलणे, खाणाखुणा, हावभाव किंवा संभाषण-तक्ते यांच्या
मदतीने मतिमंद त्यक्तीला संभाषण करण. ये
प्रशिक्षण देता येते.

१४१. मतिमंद मुलाला संभाषणसंबंधी कौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्याकरिता पालकांनी / सांभाळ करणाऱ्या व्यक्तीने दिवसातून किती वेळ दिला पाहिजे?

संभाषणसंबंधी कौशल्यांच्या प्रशिक्षणाकरिता ठरावीकच वेळ दिला पाहिजे असा कोणताही नियम नाही. भाषा व संभाषणसंबंधी कौशल्यांच्या प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमाचा अंतर्भव मतिमंद मुलाच्या दैनंदिन व्यवहारामध्ये केला जावा हे सर्वांत योग्य. असे केल्याने आत्मसात करावयाच्या कौशल्यांचा सराव करण्यासाठी मुलाला पुरेपूर संधी मिळते.

१४२. सर्व प्रयत्नांच्या शेवटी सर्वच मतिमंद व्यक्ती बोलायला शिकतात का? जर तसे होत नसेल तर इतर कोणत्या कृतिद्वारे मतिमंद व्यक्ती संभाषण करण्यास शिकू शकेल?

भाषा व संभाषणसंबंधी प्रशिक्षणामुळे मतिमंद व्यक्तीला तिच्या गरजा व इच्छा व्यक्त करायला मदत होते हे खरे असले तरी ४०% मतिमंद व्यक्तींना बोलण्याच्या कृतिद्वारे संभाषण करण्यामध्ये खूपच अडचणी येतात.

ज्या मतिमंद व्यक्तींना बोलण्याच्या कृतीद्वारे संभाषण करता येत नाही त्यांना संभाषणाच्या अशाब्दिक कृतींचा वापर करून संभाषण करावयाचे प्रशिक्षण देता येते. या प्रकारच्या कृतीमध्ये कायिक अभिनव, हावभाव, लिहिलेले शब्द व चित्रे यांचा समावेश होतो. अशाब्दिक संभाषणप्रणालीचे मुख्यतः दोन वर्ग पडतात.

- खाणाखुणांच्या भाषेसारखी प्रणाली, जिच्या उपयोगासाठी कोणत्याही बाह्य साधनांची आवश्यकता नसते.
- चित्रे, तक्के, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे इत्यादी बाह्य साधनांची मदत घेऊन करावयाच्या संभाषणांची प्रणाली.

१४३. खाणाखुणांची भाषा म्हणजे काय? भारतातील मतिमंद व्यक्तींकरिता ही भाषा कितपत उपयोगी आहे?

खाणाखुणांची भाषा हा एक अशाब्दिक संभाषणाचा प्रकार आहे. यामध्ये व्यक्ती हाताची / पंजाची ठेवण व त्याच्या हालचाली यांच्या साहाय्याने संदेशाचे प्रक्षेपण करते. खाणाखुणांची भाषा जरी कर्ण-बधिरत्व असणाऱ्या व्यक्तींकरिता विकसित केली गेली असली तरी मतिमंद व्यक्ती तिचा वापर संभाषणाचे साधन म्हणून करू शकते. मतिमंद व्यक्ती या भाषेचा वापर करून आपल्या दैनंदिन गरजा व्यक्त करू शकतात.

मतिमंद व्यक्तीकरिता जी भाषाप्रणाली वापरावयाची असेल ती सोपी असंगे आवश्यक आहे. खाणाखुणांच्या भाषेमध्ये जे हावभाव व ज्या खुणा वापरल्या जातात त्याच्या मुळाशी स्थानिक लोकसंस्कृती असते व दर ठिकाणी त्या खुणा बदलत जातात. शिवाय सर्वसाधारण लोकांपैकी केवळ थोड्याच लोकांना या खुणा व हे हावभाव समजू शकतात. त्यामुळे हे संभाषण काही ठरावीक लोकांपुरतेच मर्यादित राहते. मतिमंद व्यक्तीस जर काही संबंधित शारीरिक समस्या असतील तर खाणाखुणा करताना त्या समस्या अडथळा निर्माण करू शकतात. थोडक्यात, खाणाखुणांच्या भाषेचा वापर मर्यादितच राहतो; परंतु खाणाखुणांच्या भाषेखेरीज संभाषण-पट (कम्युनिकेशन बोर्ड) सारख्या इतर अशाब्दिक संभाषणप्रणाली आहेत, ज्या मतिमंद व्यक्तींना चांगल्या गीतीने संभाषण करण्यास मदत करू शकतात.

१४४. एखाद्या मुलाला खाणाखुणांची भाषा शिकवली तर ते मूल बोलायचे बंद करते हे खेरे आहे काय?

सर्वांना असते तशीच (तेवढीच) मतिमंद व्यक्तीलादेखील संभाषण करण्याची गरज असते. वेगवेगळ्या हलन-चलनसंबंधित, मजासंस्थेशी संबंधित आणि संवेदनसंबंधित उणिवांमुळे बोलण्याची कौशल्ये विकसित करणे मतिमंद

व्यक्तीला जास्त अवघड जाते. त्यामुळे त्यांना संभाषण करण्यात मदत होण्याकरिता एखादी शब्दोच्चारविरहित संभाषणप्रणाली बनविणे आवश्यक आहे. खाणाखुणांची भाषा ही एक अशीच शब्दोच्चारविरहित संभाषणप्रणाली आहे. एखाद्या मतिमंद व्यक्तीमध्ये बोलणे-संभाषणाकरिता बोलणे-ही कृती वापरण्याची शक्यता फारच कमी असेल तेव्हाच त्या व्यक्तीकरिता शब्दोच्चारविरहित संभाषणप्रणाली विकसित करावयची असते. कोणती प्रणाली वापरावयाची हे निश्चित करण्याअगोदर विविध घटकांचा विचार केला जातो. व्यक्तीची कारक-संवेदनयंत्रणा, भाषाविकासात त्या व्यक्तीने गाठलेला टप्पा, त्या व्यक्तीची एकूण स्थिती, त्या व्यक्तीचे वय आणि संभाषणप्रणाली यांची अनुरूपता आणि त्या प्रणालीची स्वीकारार्हता या सर्व घटकांचे मूल्यमापन केले जाते.

अर्थात हेदेखील लक्षात घेतले पाहिजे की, एखाद्या शब्दोच्चारविरहित भाषाप्रणालीचा वापर करण्याचा निर्णय हा काही एकदाच व कायमचा ध्यायचा असतो असे नाही. मुलामधील संभाषणक्षमता वाढविण्याकरिता हा एक पर्याय आहे एवढेच.

१४५. पालकांना आपल्या मतिमंद मुलाकरिता संभाषणप्रशिक्षण कार्यक्रम कधीपर्यंत उपलब्ध करून घेत राहणे आवश्यक आहे?

बहुतेक मतिमंद व्यक्तींकरिता संभाषणसंबंधित प्रशिक्षण हा आयुष्यभर लागणारा कार्यक्रम असतो. वेळोवेळी वाचाउपचारतज्जांना दाखवून मुलातील प्रगतीची नोंद ठेवणे उपयुक्त ठरते. तज्जांची मदत घेण्याइतकीच महत्त्वाची गोष्ट ही की, मुलाच्या प्रयत्नांना घरून आधार व प्रोत्साहन मिळाले पाहिजे. मुलाबोरावर वेळ घालविणे, त्याच्याशी बोलणे, त्याचे बोलणे ऐकणे हे सर्वच महत्त्वाचे आहे.

१४६. आम्ही दिल्ली येथे राहतो. घरामध्ये आम्ही तेलगू भाषा बोलतो,
शाळेत माझ्या मुलाला हिंदी भाषेमध्ये शिकविले जाते. याचा माझ्या
मुलावर काही दुष्परिणाम होईल काय?

भाषेचे प्रशिक्षण देताना मुलाच्या मातृभाषेचा शक्य तितका आधार घ्यावा हे
खरे आहे. त्यामुळे मुलाला संभाषणाची संधी जास्त उपलब्ध होते. परंतु आपला
समाज नाही म्हटले तरी बहुभाषिकच आहे. आपल्यापैकी बहुतेक व्यक्ती एकाहून
अधिक भाषा बोलतात. असे आढळून आले आहे की, जर मतिमंद मुलाला
त्याच्या नैसर्गिक अध्ययनप्रक्रियेदरम्यान अनेक भाषांचा परिचय करून दिला
तर ते मूलदेखील बहुभाषिक होऊ शकते. पण मतिमंद मुलाला एकाहून अधिक
भाषा शिकताना समस्या निर्माण होतातच. मग यामुळे कधीकधी शालेय
शिक्षणामध्ये पिछेहाट होते. यातून मग विफलता जाणवणे, आणि अस्मिता
हरविणे अशा भावनिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. हे सर्व लक्षात घेऊन,
मतिमंद मुलाच्या प्रशिक्षणात आणि शिक्षणात मातृभाषा शिकविणे शक्य व्हावे
याकरिता पालक आणि शाळेतील शिक्षक यांनी एकमेकांना पूरक असे सहकार्य
केले पाहिजे. कथित अहवाल तसेच संशोधनात्मक निष्कर्षावरून असे समजते
की, सकारात्मक संधी मिळवून देणाऱ्या वातावरणामध्ये काही मतिमंद व्यक्ती
दुसरी भाषादेखील आत्मसात करतात. ही दुसरी भाषा मात्र शालेय शिक्षणक्रमाचा
एक भाग असायला हवी.

टिप्पणी

दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार

मुलाचे पालनपोषण करून त्यास मोठे करणे हे सर्व पालकांकरिता, विशेषतः आयांकरिता, आवश्यक असे दिव्यच असते. मूल जरी सामान्य असले तरी-देखील पालनपोषणाच्या कर्तव्याचा एक दबाव कायम असतो. मूल जेव्हा वयाने लहान असते तेव्हा हा दबाव सर्वाधिक असतो. कारण खाणे, उत्सर्जनविधी, कपडे घालणे इत्यादी सर्व बाबतींमध्ये मूल खूपच परावलंबी असते. आपले मूल लवकरच ही सर्व कार्ये स्वतंत्रपणे करू शकेल या खात्रीमुळे पालक सुरुवातीचा हा त्रास आनंदाने सहन करतात. परंतु मतिमंद मुलाच्या बाबतीत असे नसते. या मुलांचे परावलंबीत्व प्रदीर्घकाळ राहते. दररोज सकाळपासून रात्री झोपेपर्यंत मतिमंद मुलांच्या पालकांना सतत कष्ट सहन करावे लागतात. मुलाला जर तीव्र स्वरूपाचे मतिमंदत्व असेल किंवा सोबत शारीरिक व्यंग असेल तर हे कष्ट जास्तच होतात. पालकांना अनेक प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तरे हवी असतात. उदाहरणार्थ, माझे मूल स्वतःच्या हाताने कधी खाऊ शकेल काय, कधीपर्यंत त्याची अशी काळजी घेणे चालू ठेवावे लागेल, उत्सर्जनविधीनंतर त्याला स्वच्छ किती दिवस करावे लागेल किंवा तो त्याच्या मुलभूत गरजांपुरती स्वतःची काळजी घेऊ शकेल काय, याकरिता काय प्रशिक्षण घावे, मतिमंद मुलीला मासिक पाळीच्या वेळची काळजी घेण्याचे शिकविता येईल का, इत्यादी. या विभागामध्ये अशा प्रश्नांपैकी काही यथायोग्य प्रश्नांची उत्तरे समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत.

तू अजून कशी काय रामूला आंघोळ
घालतेस ? तो तर किती मोठा झालाय.

मला वाटलं, रामू शाळेत जातोय.
त्याच्या शिक्षिकेने आंघोळीबाबत
काही सल्ला नाही दिला का?

खरं तर मी हा विषयच कधी काढला
नाही. आणि या गोष्टी शाळेत शिकवत
नाहीत. मी त्याच्या शिक्षिकेशी
बोलेन.

मला वाटतं की, तुझ्या पतीनं किंवा
थोरल्या मुलानं रामूला आंघोळी-
करता मदत करावी. तो मोठा होत
चाललाय, तेव्हा पुढं काही समस्या

निर्माण होईल.

१४७. दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार म्हणजे काय? मतिमंद व्यक्तीकरिता असणाऱ्या दैनंदिन जीवनाच्या व्यवहाराच्या प्रशिक्षणामध्ये कशाकशाचा अंतर्भाव होतो?

दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार यालाच स्वावलंबन कौशल्ये असेही म्हणतात. स्वतःच्या मूलभूत अस्तित्वाकरिता आणि समाजात कार्यरत राहण्याकरिता जे काही करावे लागते ते म्हणजे दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार. या दैनंदिन व्यवहाराच्या प्रशिक्षणामध्ये पुढील कौशल्ये शिकविली जातात :

मूलभूत कौशल्ये : उदाहरणार्थ, खाणे, उत्सर्जनविधी, कपडे घालणे अथवा काढणे इत्यादी.

प्रगत कौशल्ये : उदाहरणार्थ, तयार होणे, आंघोळ करणे, मासिक पाळीच्या वेळची स्वच्छता, दात घासणे, कपड्यांची काळजी व खरेदी, बाजारहाट करणे, गृहकौशल्ये, घरच्या सुरक्षिततेची कौशल्ये, स्वयंपाक करणे, शिष्टाचार इत्यादी.

१४८. दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार ही तर नित्यनियमाची बाब आहे. मग मतिमंद व्यक्ती हे व्यवहार आपणहून शिकणार नाहीत का?

मतिमंद व्यक्तींमध्ये नित्यनियमांचे मूलभूत दैनंदिन व्यवहार आत्मसात करण्याकरिता आवश्यक अशी वैचारिक साधने आणि निरीक्षणकौशल्ये यांचा अभाव असतो. अशा परिस्थितीमध्ये मतिमंद व्यक्तींना मूलभूत स्वावलंबनाचे प्रशिक्षण लवकरात लवकर देणे हे महत्त्वाचे तसेच आवश्यकही आहे.

१४९. स्वतःच्या मूलभूत गरजा भागवून स्वावलंबी बनविण्याचे प्रशिक्षण सर्व मतिमंद व्यक्तींना देता येते काय?

योग्य प्रकारचा हस्तक्षेप झाल्यास बहुतेक मतिमंद व्यक्ती किमान खाणे, उत्सर्जन विधी, आंघोळ करणे, कपडे करणे यांसारखी काही मूलभूत कौशल्ये शिकू शकतात. स्वावलंबन कौशल्यांच्या बाबतीत मतिमंद व्यक्तीला कुठपर्यंत प्रशिक्षण देता येईल हे त्या व्यक्तीच्या अपंगत्वाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते.

तरीदेखील एखादी व्यक्ती जास्तीत जास्त स्वावलंबी होण्याकरिता त्यास प्रोत्साहन देणे व त्याकरिता मार्ग शोधून काढणे हे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे असे शक्य आहे की, योग्य प्रशिक्षण, आवश्यक संधी आणि अनुभव यांच्या बळावर सौम्य किंवा मध्यम पातळीचे मतिमंदत्व असणारी व्यक्ती स्वावलंबनाची सर्व कौशल्ये आत्मसात करू शकेल. तीव्र व अतितीव्र स्वरूपाचे मतिमंदत्व असणारी व्यक्ती काही मूलभूत कौशल्ये आत्मसात करू शकेल.

१५०. माझे मूल चार वर्षे वयाचे आहे. त्याला खाणे, कपडे करणे, आंघोळ करणे इत्यादी कौशल्ये शिकविण्यामध्ये खूप वेळ वाया जातो असे आम्हाला आढळते. याएवजी ही कामे आम्हीच त्याच्याकरिता केल्यास वेळ व ताकद दोन्ही वाचू शकेल असे आम्हाला वाटते. यावर आपले मत काय?

मतिमंद व्यक्तीला स्वतःच्या गरजा भागविण्याकरिता प्रशिक्षण देणे यात वेळ कधीही वाया जात नाही. बौद्धिक पातळी कितीही असली तरी मतिमंद व्यक्तीला प्रशिक्षण अवश्य देता येते. मुलाला स्वावलंबनाच्या क्षेत्रात प्रशिक्षण दिल्यामुळे मुलाच्या मूलभूत गरजांकडे सतत लक्ष पुरविण्याच्या ओळ्यातून पालकांना सुटका मिळते. शिवाय मूल स्वतंत्र बनते. त्यास आपल्या लायकीची जाणीव होते व त्यातून त्याचा आत्मविश्वास वाढतो.

१५१. उत्सर्जनविधीचे प्रशिक्षण किती लवकर सुरु करता येते?

पुढील घटना जुळून येत असतील तर उत्सर्जनविधीचे प्रशिक्षण सुरु करता येते.

- मतिमंद मूल दिवसभरात ठारावीक वेळी परंतु नियमितपणे लघवी अथवा मल-विसर्जन करते.
- ते मूल एक ते दोन तासांपर्यंत नियमितपणे कोरडे राहते.
- ते मूल किमान २ वर्षांचे आहे.

मुलाचे मतिमंदत्व तीव्र स्वरूपाचे असल्यास यथायोग्य परिणाम

होण्याकरिता त्यास वयाच्या ५ व्या वर्षांनंतर प्रशिक्षण देण्यास सुरुवात करावी अशी एक शिफारस आहे. परंतु अगोदर नमूद केलेल्या निकषांवर जे मतिमंद मूल उत्तीर्ण होत असेल त्याच्या बाबतीत, त्याच्या मतिमंदत्वाच्या पातळीचा विचार न करता, उत्सर्जनविधीचे प्रशिक्षण देणे लगेचच सुरु करावे.

१५२. उत्सर्जनविधीचे प्रशिक्षण घेण्याकरिता मूल तयार आहे हे कसे ओळखावे?

मतिमंद मूल उत्सर्जनविधीच्या प्रशिक्षणाकरिता तयार आहे किंवा नाही हे निश्चित करण्याकरिता पाच मुद्द्यांचा विचार करावा लागतो. ते मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- मूल सातत्याने एक ते दोन तास कोरडे राहू शकते की नाही?
- मुलाची चड्डी साधारण ओली होते का नेहमी पूर्णपणे भिजते?
- लघवी आणि मल-विसर्जनाच्या नियंत्रणासंबंधित काही शारीरिक समस्या आहेत का?
- दोन वर्षांचे सामान्य मूल सूचनांचे जेवढे आकलन करू शकते तेवढे आकलन मतिमंद मूल करू शकते की नाही?
- सर्व अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याकरिता पालकाकडे वेळ आहे की नाही?

१५३. मतिमंद व्यक्ती कोणत्या वयापर्यंत उत्सर्जनविधीमध्ये पूर्णपणे प्रशिक्षित होईल अशी अपेक्षा करता येईल?

उत्सर्जनविधीची कौशल्ये आत्मसात करण्याची प्रक्रिया प्रत्येक मतिमंद मुलामध्ये वेगळी असते. उत्सर्जनविधीच्या प्रशिक्षणाची प्रक्रिया विविध घटकांवर अवलंबून असते. शारीरिक परिपक्तेची कोणती पातळी मुलाने गाठली आहे, मुलाला प्रशिक्षणाची संधी किती मिळाली आहे व कोणत्या प्रकारचे अनुभव त्याच्या वाढ्याला आले आहेत हे ते तीन घटक होत. त्यामुळे पालकांनी उत्सर्जनविधीच्या प्रशिक्षणाला लवकरात लवकर अग्रक्रम देणे हे फार महत्त्वाचे

आहे.

योग्य प्रशिक्षणाद्वारे बहुतेक सर्व मतिमंद व्यक्ती काही ना काही उत्सर्जन कौशल्ये शिकून घेतातच. सर्वसाधारणपणे, कोणतेही शारीरिक व्यंग किंवा अपस्मार यासारख्या संबंधित अवस्था नसलेल्या सौम्य पातळीचे मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तीला यथायोग्य प्रमाणात प्रशिक्षण दिले तर ७ ते ८ वर्षांमध्ये ती व्यक्ती उत्सर्जनविधीमध्ये स्वतंत्र होते. मध्यम पातळीचे मतिमंदत्व असलेल्या व्यक्तीला ही कौशल्ये आत्मसात करण्याकरिता १० ते ११ वर्षे लागतील. तीव्र आणि अतितीव्र स्वरूपाचे मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तींना जरी जन्मभर आधार देण्याची गरज भासली तरी अशा व्यक्ती जास्तीत जास्त स्वावलंबी होण्याकरिता त्यांस प्रोत्साहन देणे व त्याकरिता मार्ग शोधून काढणे हे महत्त्वाचे आहे.

१५४. मतिमंद व्यक्तींना देण्यात येणाऱ्या उत्सर्जनविधी प्रशिक्षणामध्ये कशाकशाचा अंतर्भाव होतो?

उत्सर्जनविधीच्या प्रशिक्षणामध्ये लघवी आणि मल-विसर्जन यांवर नियंत्रण आणण्याचे शिकविले जात असते. यामुळे मतिमंद व्यक्तींना आवश्यक त्या वेळी संबंधित विधी योग्य प्रकारे करता येतात. उत्सर्जन-विधी प्रशिक्षणामध्ये पुढील प्रशिक्षणाचा अंतर्भाव असतो.

- आवश्यक तेव्हा शौचालयात जाण्यास सक्षम करणे.
- उत्सर्जनविधीसमयी कपडे काढण्यास / घालण्यास शिकविणे.
- शौचालयात अथवा योग्य ठिकाणी लघवी करण्यास किंवा मल-विसर्जन करण्यास शिकविणे.
- उत्सर्जनविधीनंतर स्वतःस स्वच्छ करण्यास शिकविणे.
- शौचालयात पाणी टाकणे किंवा फ्लशचा वापर करणे.

१५५. मतिमंद व्यक्तीने स्वतःला कोरडे ठेवण्यास शिकणे महत्त्वाचे आहे काय?

स्वतःच्या गोष्टी स्वतः करण्यातील आनंद आणि त्याबरोबरच प्राप्त झालेल्या यशाबद्दल इतरांकडून झालेले कौतुक यामुळे मतिमंद मुलाचा आत्मविश्वास वाढतो व त्यास अधिक कार्य करण्याकरिता प्रोत्साहन मिळते. मूल जितके सक्षम बनत जाते तितकाच त्याचा स्वतःबद्दलचा व स्वतःच्या क्षमतांबद्दलचा विश्वास वाढत जातो.

मतिमंद व्यक्ती स्वतःला कोरडे ठेवण्यात अपयशी ठरली तर त्याच्या शालेय सहभागावर आणि मनोरंजनात्मक उपक्रमांवर मर्यादा पडतात. कोरडे न राहिल्यामुळे त्याच्या देखभालीत जो वेळ वाया जातो, त्यामुळे प्रशिक्षणाकरिता पालकांना उपलब्ध होणारा वेळ कमी पडतो. कोरडे न राहिल्याने जे अनारोग्य निर्माण होते त्यामुळे अतिसार आणि आतङ्यांचे रोग इत्यादी धोके निर्माण होतात. कोरडे न राहिल्यामुळे ती मतिमंद व्यक्ती इतरांना प्रिय वाटत नाही व त्यामुळे ती नीट स्वीकारली जात नाही.

१५६. माझे १० वर्षांचे मूल रात्री अनेक वेळा गादी ओली करते. रात्रभर कोरडे राहण्याचे प्रशिक्षण त्याला देता येईल काय?

दिवसभर उत्सर्जनविधी यशस्वीपणे करण्यास प्रशिक्षित झालेल्या मंतिमंद व्यक्तीदेखील रात्री गादी ओली करतात असे नेहमी आढळून येते. मतिमंद व्यक्तीने केवळ रात्री गादी ओली करण्यामागे पुढील कारणे असतात: सावकाश झालेला विकास व परिपक्ता, आनुवंशिकता किंवा मुलाचे वय. गादी ओली होण्याच्या मुळाशी भावनिक अथवा मानसिक कारण असणे हे मतिमंद व्यक्तीच्या संदर्भात फारच क्वचित घडते. मुलाला जर दिवसभर कोरडे राहता येत असेल

आणि त्यास रात्रीच्या वेळी लघवीवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता कोणतेही प्रशिक्षण दिले गेले नसेल तर या संदर्भात विशेष शिक्षिका आपणांस मार्गदर्शन करू शकेल. रात्री गादी ओली करण्यामागे जर भावनिक अथवा मानसिक कारण असेल तर अधिक मार्गदर्शनाकरिता चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञांचा सल्ला घेणे योग्य ठरेल.

१५७. माझ्या ८ वर्षे वयाच्या मुलाला उत्सर्जनविधीचे प्रशिक्षण नाही या कारणास्तव विशेष शाळेमध्ये प्रवेश नाकारण्यात येत आहे. अशा परिस्थितीत मी काय करावे?

उत्सर्जनविधीचे प्रशिक्षण न झालेल्या मतिमंद व्यक्तीला संबंधित प्रशिक्षण देण्याकरिता प्रशिक्षित विशेष शिक्षकाची आवश्यकता असते. असे प्रशिक्षित मनुष्यबळ आवश्यक त्या प्रमाणात शाळेमध्ये नाही या कारणास्तव एखादी शाळा तुमच्या मुलाला प्रवेश नाकारू शकते. खेरे तर प्रत्येक विशेष शाळेमध्ये अशी परिस्थिती हाताळण्याकरिता आवश्यक यंत्रणा उपलब्ध असणे अपेक्षित आहे. कदाचित एखादी विशेष शाळा अशा मुलाला घरी करावयाच्या कार्यक्रमांतर्गत सामील करून घेऊन मुलाला घरी कसे प्रशिक्षण द्यायचे याचे प्रशिक्षण पालकांना देऊ शकते.

आपल्या परिसरामध्ये आपल्या मुलास प्रवेश देईल अशी एकही शाळा नसल्यास त्याच्याकरिता घरी करावयाचा कार्यक्रम अमलात आणणे हाच योग्य पर्याय होय. या संदर्भात बालमार्गदर्शन केंद्र आपली मदत करू शकते.

१५८. माझे मूल ४ वर्षे वयाचे आहे. सध्या मी त्याला जेवण भरविते कारण ते स्वतः आपल्या हाताने खाऊ शकत नाही. ते कधी ना कधी स्वतःच्या हाताने खाऊ शकेल काय?

बहुतेक मतिमंद व्यक्ती स्वतःच्या हाताने खाण्यास शिकतात; परंतु असे काही घटक आहेत की, जे खाण्याच्या कौशल्यांच्या संदर्भात मतिमंद व्यक्तीकरिता

अडथळे बनतात. ज्यामुळे ही कौशल्ये आत्मसात करायला वेळ लागतो किंवा अडचण येते. हे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत :

- हलनचलनसंबंधी किंवा मज्जासंस्थेसंबंधी अपंगत्व
- तोंडाची पोकळी आणि संबंधित स्नायू यांच्यातील रचनात्मक अपसामान्यत्व
- अवधानाच्या समस्या
- अत्यंत विध्वंसक वर्तणूक
- आहारासंबंधी विशेष गरजा
- संवेदनसंबंधी उणीव
- अध्ययनाच्या दृष्टीने अयोग्य वातावरण. उदाहरणार्थ, पालकांकडून होणारे अनावश्यक लाड
- पालकांचा सहभाग नसणे किंवा त्यांना योग्य प्रशिक्षण नसणे

हलनचलनसंबंधी आणि मज्जासंस्थेसंबंधी अपंगत्व असणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींना प्रशिक्षण देण्याकरिता साधने वापरली जातात. स्वतंत्रपणे खाता येण्याकरिता कोणती साधने निवडावीत व ती कशी वापरावीत याचे मार्गदर्शन व्यवसाय उपचार तज्ज्ञ किंवा प्रशिक्षित विशेष शिक्षिका पालकांना देऊ शकते.

१५९. जेवणाच्या समयी मतिमंद मुलांच्या पालकांना कोणत्या समस्यांना सामोरे जावे लागते?

मतिमंद मुलांमध्ये दिसून येणाऱ्या खाण्यासंबंधीच्या समस्या एकतर संबंधित शारीरिक अवस्थेमुळे निर्माण होतात किंवा अध्ययनाकरिता पोषक नसणाऱ्या वातावरणामुळे निर्माण होतात. मुलाच्या शारीरिक अवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या ज्या समस्यांना पालकांना सामोरे जावे लागते त्या समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत:

- ढोके व धड यांच्यावरचे नियंत्रण निकृष्ट असणे
- बसण्याचे संतुलन निकृष्ट असणे

- हात तोंडाशी आणण्यात येणाऱ्या अडचणी
- दृष्टी व हात यांच्यातील समायोजन निकृष्ट असणे

या समस्यांवर मात करण्याकरिता मुलाला जर मदत करायची असेल तर एखाद्या व्यवसाय उपचार तज्ज्ञ अथवा प्रशिक्षित विशेष शिक्षिकेचे साहाय्य घ्यावे. अध्ययनाकरिता पोषक नसणाऱ्या वातावरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत :

- खाण्याकरिता फार वेळ लावणे
- खातेवेळी विध्वंसक वर्तणूक करणे
- अन्न सांडणे
- भूक लागलेली न दर्शविणे
- खाण्यास योग्य आणि अयोग्य वस्तुंमध्ये भेद न करता येणे
- अन्न चोरणे

स्वतःच्या हाताने जेवण्याची कौशल्ये आणि जेवतेवेळी योग्य वर्तणूक करणे या संदर्भात मुलाला अध्ययन करण्यास मदत करावयाची असेल तर एखाद्या चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञाची अथवा प्रशिक्षित विशेष शिक्षिकेची मदत घेणे उपयुक्त ठरेल.

१६०. माझा ७ वर्षे व्याचा मुलगा खाण्याकरिता खूप वेळ लावतो.

कुटुंबातील इतर सर्वांनी जेवण्यापूर्वी त्याला जेवायला देणे हे योग्य ठरेल काय?

मतिमंद मुलाने जेवणाऱ्या वेळी इतर कुटुंबीयांसमवेत जेवण घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आपल्याहून मोठ्या व्यक्तींच्या खाण्यासंबंधी वर्तणुकीचे निरीक्षण करीत करीत खाण्यासंबंधीच्या चांगल्या सवयी शिकण्याकरिता सर्व कुटुंबाने एकत्र जेवणे ही एक उत्कृष्ट संधी असते. शिवाय हा वेळ कसा वापरावयाचा हे पालकांनी ठरविल्यानंतर पालक, इतर मुले, इतर कुटुंबीय

यांच्याकडून मतिमंद मूल खूपच चांगल्या गोष्टी शिकू शकते. मतिमंद व्यक्तीला या परिस्थितीमधून काही लाभ मिळतो, म्हणून तिला सर्व कुंटुंब एकत्र जेवत असताना सहभागी करून घेतले पाहिजे. जर मतिमंद मूल खाण्याकरिता खूपच वेळ घेत असेल तर त्यामागची कारणे शोधून परिस्थिती हाताळली पाहिजे. या बाबतीत चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा प्रशिक्षित विशेष शिक्षक यांची मदत घ्यावी.

१६१. दात घासण्याच्या वेळी मतिमंद मुलांच्या पालकांना कोणत्या समस्यांना सामोरे जावे लागते?

दात घासण्याच्या वेळी मतिमंद मुलांच्या पालकांना सर्वसाधारणपणे येणाऱ्या समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत:

- थुंकता न येणे अथवा त्या बाबतीतील अडचणी
- टूथपेस्ट गिळण्याची सवय
- ब्रश पकडण्याकरिता बोटांमध्ये आवश्यक तेवढे समायोजन नसणे
- दातांच्या आतील बाजूपर्यंत ब्रश नेता न येणे
- दात घासण्याकरिता स्वतः पुढाकार न घेणे किंवा इतरांनी सांगितल्यास तसे करायचे नाकारणे
- स्वतःला येत असून देखील इतरांनी आपले दात घासून द्यावेत असा अटूटहास धरणे

मुलांनी दात घासण्याची सर्व कौशल्ये शिकावीत आणि त्या संदर्भातील सर्व समस्यांवर मात करावी याकरिता एखादा चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ अथवा प्रशिक्षित विशेष शिक्षिका यांची मदत घेणे उपयुक्त ठरेल.

१६२. मतिमंद व्यक्तींच्या संदर्भात तोंडाच्या आरोग्याला महत्त्व देणे किती आवश्यक आहे?

व्यक्तीचे अपंगत्व कोणतेही असले तरी व्यक्तीच्या एकूण आरोग्याच्या आणि

सुदृढतेच्या दृष्टिकोणातून पाहता सुदृढ दात व हिरडया तसेच तोंडाचे आरोग्य हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. खाण्याची कौशल्ये सुधारण्याकरिता आणि बोलण्याची कौशल्ये विकसित करण्याकरिता तोंडाच्या आरोग्याचे फार महत्त्व आहे. याशिवाय तोंडाचे आरोग्य सांभाळल्याने चेहरा देखणा दिसतो तसेच दुर्गंधी न आल्यामुळे त्या व्यक्तीची समाजातील स्वीकारार्हता वाढते.

१६३. मतिमंद व्यक्तीमध्ये दात व हिरडया यांच्या समस्या अधिक आढळतात काय?

मतिमंद व्यक्तीमध्ये हिरड्यांचे रोग असण्याचे प्रमाण फारच जास्त असते. तोंडाचे आरोग्य निकृष्ट दर्जाचे राहिल्यामुळेच हे असे होते. डाऊन सिन्ड्रोम असलेल्या व्यक्तीमध्ये हिरड्यांचे तीव्र स्वरूपाचे रोग ही तर एक विशेष समस्याच असते. यामुळे त्यांच्या खालच्या ओळीतील पुढच्या बाजूच्या दातांवर परिणाम होतो व ते फार लवकर पटून जातात. परिणामतः खाण्याच्या बाबतीत समस्या निर्माण होतातच, शिवाय दिसायलादेखील ते चांगले दिसत नाही. मतिमंद व्यक्तीमध्ये हिरड्यांचे रोग जास्त प्रमाणात होण्याची शक्यता प्रामुख्याने पुढील कारणांमुळे असते:

- तोंड व जीभ यांवर नियंत्रण कमी असणे. त्यामुळे अन्न, दात व हिरड्यांना चिकटून बसते व जिभेच्या नैसर्गिक हालचालींद्वारे तेथून ते साफ केले जात नाही.
- अपंग मुलांना मऊ व चिकट खाद्यपदार्थ दिल्यामुळे हिरड्या मऊ, कमजोर, आणि रोगट बनतात.
- दात खाण्याची सवय असल्यामुळे दातांची झीज अधिक प्रमाणात होते.
- अपस्मारीकरिता दिलेल्या औषधांमुळे हिरड्या सुजतात व रोगट बनतात.
- कधी कधी मतिमंद मुलांना अधिक गोड खाद्य-पदार्थ देऊन त्यांचे लाड केल्यामुळे त्यांचे दात सङ्घ लागतात.

योग्य प्रशिक्षणाद्वारे मतिमंद व्यक्तीला स्वावलंबनाची जुजबी
कौशल्ये शिकविता येतात.

१६४. मतिमंद व्यक्तींना तोंडाच्या आरोग्याचे प्रशिक्षण देता येईल काय?

मतिमंद मुलास जर योग्य प्रशिक्षण दिले तर ते मूळ तोंडाच्या आरोग्याच्या संदर्भात स्वावलंबी होण्याची शक्यता असते. अर्थात तीव्र आणि अतितीव्र मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तींना त्यांच्या पालकांकडून अथवा सांभाळकर्त्यांकडून आयुष्यभर आधार व मदत लागते. या संदर्भात काही उपयुक्त मार्गदर्शक तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- दररोज दात घासणे
- जेवण केल्यानंतर चूळ भरणे आणि / अथवा दात घासणे
- मुलाच्या हिरड्यांना व दातांना योग्य असा टूथब्रश निवडणे
- दात घासण्याची योग्य प्रक्रिया वापरणे. सर्वसाधारणपणे ब्रशाच्या हालचाली गोलाकार कराव्यात अशी शिफारस असते. कारण त्यामुळे दाताचे कवच कमी प्रमाणात झिजते
- दाताची समस्या उद्भवल्यास लवकरात लवकर दंतवैद्याला दाखविणे

१६५. आंघोळ करणे या संदर्भात मतिमंद मुलांच्या पालकांना कोणत्या समस्यांना सामोरे जावे लागते?

आंघोळीच्या संदर्भात मतिमंद मुलांमध्ये सर्वसाधारणपणे आढळणाऱ्या समस्या पुढीलप्रमाणे असतात:

- नियमित व वेळेवर आंघोळ करण्याचा कंटाळा असणे.
- हातांचे समायोजन नसणे.
- मुलास आंघोळ करण्यास देण्यापेक्षा त्यास आपणच आंघोळ घालण्याची पालक / सांभाळकर्ते यांच्यात दिसणारी अभिवृत्ती.
- संपूर्ण शरीरास साबण लावणे, घासणे व धुणे या कृती करता न येणे.
- जास्त प्रमाणात पाणी वापरणे, जास्त प्रमाणात साबण वापरणे, वेळेवर स्नानगृहातून बाहेर न येणे, आंघोळीस खूप वेळ लावणे इत्यादी.

१६६. मतिमंद व्यक्तींना स्वतःच्या हातांनी आंघोळ करण्याचे प्रशिक्षण देता येईल काय?

योग्य प्रशिक्षण, संधी आणि अनुभव दिल्यास मतिमंद मूल आंघोळ करण्याची कौशल्ये अवश्य आत्मसात करू शकते. मुलामध्ये पुढील क्षमता असल्यास या कौशल्यांमध्ये स्वावलंबी होण्याची शक्यता अधिक असते.

- दिलेल्या सूचना समजण्याची व पाळता येण्याची क्षमता.
- अंगास तेल लावणे, साबण लावणे, पाणी ओतणे आणि अंग पुसणे यांसारख्या कृतींकरिता आवश्यक तेवढे दृष्टी व हात यांच्यातील समायोजन असणे.

१६७. मतिमंद मुली कितव्या वर्षी वयात येतात?

मतिमंद मुलीदेखील बौद्धिक दृष्ट्या सामान्य असणाऱ्या मुलींप्रमाणेच वयाच्या १२ ते १६ व्या वर्षात वयात येतात.

१६८. मतिमंद मुलींना त्यांच्या मासिक पाळीच्या काळातील सांभाळाबाबत प्रशिक्षण देता येते काय?

जेव्हा मतिमंद मुलींची मासिक पाळी सुरु होते तेव्हाच त्या काळात स्वतःचा सांभाळ करण्याचे प्रशिक्षण त्यांना देणे फारच महत्त्वाचे आहे. या मुलींना अधिक स्वावलंबी करण्याकरिता त्यांच्या अंतर्वस्त्रामध्ये थोडी फेर-जुळणी करणे उपयोगाचे ठरते. मासिकपाळीसंबंधीच्या सांभाळामध्ये मतिमंद स्त्रिया कुठवर / कितपत स्वावलंबी होतील हे जास्तकरून त्यांची बौद्धिक क्षमता, त्यांना देण्यात आलेल्या प्रशिक्षणाच्या संधी तसेच इतर संबंधित अवस्था आहेत किंवा नाहीत यावर अवलंबून असते.

१६९. मतिमंद व्यक्तीला दैनंदिन व्यवहाराच्या संदर्भात दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणामध्ये कुटुंबातील कोणकोणत्या व्यक्तीने सहभागी होणे आवश्यक आहे?

मतिमंद मुलाचा सांभाळ करणे हे कुटुंबातील सदस्यांकरिता एक जास्तीचे ओळेअसते. जर कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी मुलाचे प्रशिक्षण व पुनर्वसन याकरिता थोडा थोडा सहभाग घेतला तर हे जास्तीचे ओळे कमी वाटेल. त्यामुळे असे सुचवावेसे वाटते की, मतिमंद व्यक्तीला दैनंदिन व्यवहाराच्या संदर्भात दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणामध्ये कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी सहभाग घेतला पाहिजे. शिवाय हेदेखील सुचवावेसे वाटते की, जेव्हा मतिमंद मुलाला उत्सर्जनविधी, स्नान, कपडे घालणे / काढणे, मासिकपाळीसंबंधी प्रशिक्षण द्यावयाचे असते तेव्हा शक्यतो त्याच लिंगाच्या सदस्याने / सांभाळकर्त्यांनी प्रशिक्षणात सहभागी व्हावे.

१७०. मी एका १७ वर्षे वयाच्या मतिमंद मुलाची आई आहे आणि मी त्याला रोज आंघोळ घालते. मला फार ओशाळल्यासारखे होते. आपल्या मते मी काय करू शकते?

आपणास सुचवावेसे वाटते की, आपण या संदर्भात एखाद्या पुरुष सदस्याची मदत घ्यावी जो तुमच्या मुलाला आंघोळ करताना साहाय्य करू शकेल. योग्य प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या मदतीने मतिमंद व्यक्तींना स्वतःची काळजी घेण्याचे शिकविता येते. एखादी प्रशिक्षित शिक्षिका आपणांस व संबंधित व्यक्तीस आपल्या मतिमंद मुलाला आंघोळीची कौशल्ये आत्मसात करण्यास कसे शिकवावे याचे प्रशिक्षण देईल.

१७१. माझा मुलगा ४० वर्षांचा आहे व अद्याप तो आपल्या मूलभूत गरजांची देखील काळजी घेऊ शकत नाही. यावर आपले मत काय?

योग्य प्रशिक्षणाच्या साहाय्याने बहुतेक मतिमंद व्यक्ती थोडी तरी मूलभूत स्वावलंबन कौशल्ये शिकू शकते. हे महत्त्वाचे आहे की, स्वतःच्या मतिमंद मुलाच्या प्रशिक्षणाकरिता त्याच्या पालकांनी त्याच्या लहानपणीच व्यावसायिकांची मदत घेतली पाहिजे. असे झाले तरच मूल चांगले शिकू शकेल व चांगली कृती करू शकेल.

आपल्या मुलाला त्याच्या मूलभूत गरजांची काळजी घेण्याचे प्रशिक्षण कसे द्यायचे हे शिकण्याकरिता आपण एकतर प्रशिक्षित विशेष शिक्षिकेची मदत घ्यावी किंवा एखाद्या पालकप्रशिक्षण कार्यक्रमामध्ये उपस्थित राहवे.

दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार

टिप्पणी

शिक्षणविषयक

मतिमंदत्वाच्या पातळीनुसार वैचारिक कौशल्यांचा अभ्यासक्रम निश्चित केला जातो. मतिमंद मुलास त्याच्या वैचारिक क्षमतेचा रोजच्या कार्यामध्ये वापर करण्याचे प्रशिक्षण देणे हाच या मुलांना शिक्षण देण्यामागचा प्रमुख हेतू असतो. यालाच कार्यकेंद्रित शिक्षण असेदेखील म्हणतात व याद्वारे मतिमंद व्यक्तीस जगात टिकून राहण्याचे प्रशिक्षण मिळते. पैशांचा वापर अचूकपणे करणे, स्वतंत्रपणे प्रवास करणे, खरेदी, बँक किंवा पोस्ट ऑफीसमधील कामे यांसारखे लहान स्वरूपाचे व्यवहार करण्याचे प्रशिक्षण दिले जाते. मतिमंद व्यक्तीला त्यांनी प्रौढ जीवनात उचलावयाच्या जबाबदाऱ्यांकरिता तयार करावे लागते. त्यामुळेच त्यांना केवळ किती वाजले याचीच जाणीव असणे महत्त्वाचे नाही; तर वक्तशीरपणा किंवा कामासंबंधी इतर व्यवहार यांचीदेखील जाणीव असणे आवश्यक आहे. पालक अनेकवेळा विचारतात की, त्यांच्या मतिमंद मुलाला कशाचे प्रशिक्षण द्यावे आणि त्यांच्या मुलाने कोणती कौशल्ये आत्मसांत करणे आवश्यक आहे, यासंबंधीच्या प्रश्नांना या विभागामध्ये हाताळले आहे.

ठाऊक आहे का, रमेश आता
५० पर्यंत मोजू शकतो.

रमेश दही आणि आमटीसाठी
२ चमचे घेवून येशील का? मी दोन
चमचे आणायची विसरले.

दुसऱ्या दिवशी

माझा मुलगा ५० पर्यंत मोजू शकतो, पण
अचूकपणे २ चमचे आणू शकत नाही;
असे का?

दोन भिन्न प्रसंग इथे आहेत;
घोकंपटीने मोजणे आणि अर्थपूर्णपणे
मोजणे. तुमच्या मुलाला अद्याप
अर्थपूर्ण मोजणे शिकायचे आहे.

१७२. वैचारिक शिक्षण या विषयांतर्गत मतिमंद व्यक्तीला काय शिकविले जाते ?

मतिमंद व्यक्तीकरिता असणाऱ्या शैक्षणिक कार्यक्रमामध्ये वैचारिक कौशल्यांचे अध्ययन व्हावे यावर नेहमीच भर दिला जातो. इथे वैचारिक कौशल्यांमध्ये वाचन, लेखन, गणित, वेळेची संकल्पना आणि पैशांचा वापर यासंबंधित कौशल्यांचा अंतर्भाव असतो. जे विद्यार्थी या प्रकारची वैचारिक कौशल्ये शिकण्यास तयार नसतात त्यांना साधारणतः वरील विषयांना मूलभूत अशी कौशल्ये शिकवली जातात. उदाहरणार्थ - रंग वेगळे करणे, आकार वेगवेगळे करणे, चित्रांच्या जोड्या लावणे इत्यादी.

१७३. मतिमंद व्यक्तींना वैचारिक शिक्षण कोण देते?

विशेष शिक्षणशास्त्रामध्ये प्रशिक्षण घेतलेली विशेष शिक्षिका मतिमंद व्यक्तींना शैक्षणिक कौशल्ये शिकविते. कार्यक्रमाच्या गरजा व संस्थेकडील उपलब्ध सुविधा यांनुसार विशेष शाळांमध्ये शिक्षणतज्ज्ञ आणि शैक्षणिक मानसशास्त्रज्ञ यांचीसुद्धा नेमणूक केलेली असते.

१७४. मतिमंद व्यक्तीला वैचारिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यास केव्हा सुरुवात केली जाते?

मतिमंद नसलेली समवयस्क व्यक्ती ज्या वैकासिक टप्प्यांमधून पार होते त्याच टप्प्यांमधून मतिमंद व्यक्तीदेखील जातात. फक्त त्यांची विकासाची गती हळू असते. सौम्य मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तीला वैचारिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण त्याच्या पाचव्या किंवा सहाव्या वर्षी, म्हणजे जेव्हा ती व्यक्ती (मूल) विशेष शाळेमध्ये प्रवेश करते, तेव्हापासून सुरु होते. अर्थात त्यांना वैचारिक कौशल्यांअगोदरच्या कौशल्यांमध्ये आधीच प्रशिक्षण मिळाले असणे आवश्यक आहे. वैचारिक कौशल्यांच्या अगोदरच्या कौशल्यांना वैचारिकपूर्व कौशल्ये असे म्हणतात. यात हलनचलन, स्वावलंबन आणि सामाजिक कौशल्ये यांचा

अंतर्भाव होतो.

मध्यम ते तीव्र मतिमंदत्व असलेल्या मुलांमध्ये त्यांच्यातील बौद्धिक आणि सामाजिक कार्यक्षमतेच्या उणिवा त्यांचे शालेय जीवन सुरु होण्याअगोदरच दिसू लागतात. थोडक्यात, ही मुले ५-६ वर्षांची झाली तरीदेखील उत्सर्जनविधी, खाणे, कपडे घालणे यांसारख्या मूलभूत स्वावलंबन कार्यामध्ये अद्याप स्वतंत्र झालेली नसतात. यामुळे त्यांना वैचारिकपूर्व कौशल्यांबरोबर स्वावलंबन आणि सामाजिक कौशल्यांसंबंधित व जरूर पडल्यास हलन-चलन कौशल्यांचे प्रशिक्षण अग्रक्रमाने द्यावे लागते.

१७५. वैचारिक कौशल्यांमध्ये मतिमंद व्यक्ती कोठपर्यंत शिकू शकते?

बहुतेक मतिमंद मुले त्यांना दिलेल्या मूलभूत वैचारिक शिक्षणाचा लाभ घेऊ शकतात. व्यक्तिव्यक्तींमधील अध्ययनगतीच्या वेगळेपणामुळेच मतिमंद व्यक्तींमध्येदेखील वैचारिक कौशल्यांसंदर्भातील यश वेगवेगळ्यांचा पातळ्यांवर असल्याचे आढळते.

योग्य आणि पद्धतशीर प्रशिक्षण यांच्या साहाय्याने सौम्य मतिमंदत्व असणारी व्यक्ती ५ वी किंवा ६ वी इयत्ता उत्तीर्ण होऊ शकते. परंतु सौम्य मतिमंद असलेल्या मुलांमध्ये वाचन आणि आकलन यांची क्षमता कमी विकसित होते. मध्यम ते तीव्र मतिमंदत्व असलेल्या मतिमंद व्यक्तींनादेखील जुंजबी वाचनकौशल्य शिकविता येते. ते वाचू शकतील अशा शब्दसंग्रहामध्ये “धोका” किंवा “थांबा” यासारखे सुरक्षिततासंबंधी शब्द, स्वतःचे नाव आणि समाजात वावरताना कानावर पडणारे नेहमीचे शब्द यांचा समावेश असतो.

१७६. मतिमंद व्यक्ती शिकण्याकरिता पुरेसे श्रम घेत नाहीत म्हणून त्या

वैचारिक कौशल्यांमध्ये मागे राहतात. हे विधान कितपत खरे आहे?

मतिमंद नसलेल्या समवयस्क मुलांच्या तुलनेत मतिमंद मुलांच्या बौद्धिक क्षमता कमी असतात. मतिमंदत्वाची तीव्रता जितकी जास्त तेवढीच बुद्धिमत्तेतील उणीच जास्त आणि म्हणून अध्ययनातील समस्या जास्त. मतिमंद मुलांमधील कमी दर्जाचे अध्ययन आणि कार्यक्षमता कमी असणारी स्मृती यांना कारणीभूत असणारे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत:

- शिकताना प्रसंगोचित घटकांवर लक्ष केंद्रित करता न येणे.
- एका परिस्थितीमध्ये शिकलेल्या ज्ञानाचा वापर अन्य परिस्थितीमध्ये करता न येणे.
- प्रासंगिक अध्ययनाच्या संधीचा लाभ घेता न येणे.
- योग्य प्रकारे विकसित न झालेली केंद्रीय मज्जासंस्था.

१७७. सामान्य व्यक्तींना ज्या पद्धतीने वैचारिक कौशल्ये शिकवली जातात त्याच पद्धतीने मतिमंद व्यक्तींना शिकवली जातात काय?

एका परिस्थितीमध्ये प्राप्त झालेले ज्ञान अन्य परिस्थितीमध्ये, वेगळ्याच व्यक्तीबरोबर किंवा वेगळ्या ठिकाणी वापरता न येणे यांसारख्या अध्ययनसमस्या मतिमंद व्यक्तींमध्ये असतात. म्हणूनच त्यांना वैचारिक कौशल्ये शिकविण्याकरिता काही विशेष पद्धती वापराव्या लागतात. त्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये वैविध्य असलेल्या अनेक उपक्रमांचा अंतर्भव असतो. यामुळे त्यांना ताबडतोब वापरता येतील अशी दैनंदिन जीवनाकरिता निर्णायिक ठरणारी व त्यांच्या नैसर्गिक परिसरामध्ये त्यांना जास्तीत जास्त स्वतंत्रपणे कार्य करण्यास चालना देणारी अनेक कौशल्ये शिकण्यास मदत होते.

१७८. कार्यकेंद्रित वैचारिक कौशल्ये म्हणजे काय?

दैनंदिन जीवनाकरिता उपयुक्त होतील अशा प्रकारची वाचन, लेखन आणि

अंकगणिताची कौशल्ये म्हणजेच कार्यकेंद्रित वैचारिक कौशल्ये होत. याच क्षमतांना अस्तित्व टिकविण्याकरिता आवश्यक अशी कौशल्ये असेही म्हणतात. यांपैकी काही कौशल्ये तुलनेने अतिशय सोपी असतात. उदाहरणार्थ, किरकोळ खरेदीनंतर परत येणारी मोड तपासणे किंवा अनोळखी ठिकाणच्या प्रसाधन - गृहावरील खून ओळखणे. याउलट काही कौशल्ये कठीण देखील असू शकतात. उदाहरणार्थ, चेकबुकांमधील रकमांचा ताळा जमविणे किंवा बाजारहाट करणे. मतिमंद मुले आपल्या अध्ययनाचे सामान्यीकरण करू शकत नाहीत. त्यामुळे वर्गांमध्ये शिकलेल्या ज्ञानाचा वापर ते अन्यत्र करू शकत नाहीत. त्यामुळे मतिमंदांना कार्यकेंद्रित शिक्षण देणे अत्यावश्यक आहे. यामुळे या व्यक्तींना स्वतःच्या परिसरात राहण्यासाठी आवश्यक ती मूलभूत कौशल्ये शिकण्यास मदत होऊ शकते.

१७९. मतिमंद विद्यार्थ्यांना वाचन करण्यास शिकविता येते काय?

अर्थपूर्ण वाचन करता येणे म्हणजे जे वाचले आहे ते समजणे किंवा त्याचे आकलन करणे होय. अपांगत्वाची तीव्रता किती आहे यावरून मतिमंद व्यक्तीला अर्थपूर्ण वाचन करण्यास शिकविता येईल किंवा नाही ते ठरविता येते. पद्धतशीर प्रशिक्षण दिल्यास सौम्य मतिमंदत्व असलेल्या व्यक्ती ४ थी ते ६ वी इयत्तेची पुस्तके वाचण्याची क्षमता गाढू शकतात. मध्यम ते तीव्र मतिमंदत्व असलेल्या मतिमंद व्यक्तींना देखील जुजबी वाचन कौशल्य शिकविता येते. ते वाचू शकतील अशा शब्दसंग्रहामध्ये “धोका” किंवा “थांबा” यासारखे सुरक्षिततासंबंधी शब्द, स्वतःचे नाव आणि समाजात वावरताना कानावर पडणारे नेहमीचे काही शब्द यांचा समावेश असतो.

१८०. वाचन कौशल्ये शिकविण्याअगोदर मतिमंद विद्यार्थ्यांना अन्य काही प्रशिक्षण द्यावे लागते काय?

वाचन कौशल्ये शिकविण्याअगोदर मतिमंद मुलाला वाचनपूर्व कौशल्यांचे

प्रशिक्षण देण्याची गरज भासू शकते. मूलभूत वाचनपूर्व कौशल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- आकलन शिकविणे. उदाहरणार्थ, बोललेल्या शब्दांशी जुळणारे चित्र मुलाने शोधून देणे.
- दृष्टिसंवेदनेद्वारे फरक करण्यास शिकविणे. उदाहरणार्थ, मुलाने प्रत्यक्ष वस्तू आणि चित्र यांच्या जोड्या लावणे.
- ध्वनी संवेदनेतील फरक शिकविणे. उदाहरणार्थ, दोन सदृश उच्चार असलेले शब्द तेच आहेत की वेगळे आहेत हे मुलाने सांगणे.
- दृष्टिसंवेदना व इतर संवेदनांच्या यंत्रणा कार्यक्षम असणे.

१८१. वाचन कौशल्ये या विषयांतर्गत काय शिकविले जाते?

मतिमंद व्यक्तींकरिता असणाऱ्या अन्य कोणत्याही वैचारिक कौशल्यासंबंधित कार्यक्रमाप्रमाणेच वाचन कौशल्ये या कार्यक्रमाचा हेतू त्या व्यक्तीचे दैनंदिन जीवन, त्याचा फावला वेळ व त्याची व्यावसायिक तयारी यांच्याबरोबर निगडित असतो. कार्यक्रित वाचन शिकविण्याच्या कार्यक्रमाचे मुख्य लक्ष्य मतिमंद व्यक्तीने स्वतःच्या सुरक्षिततेकरिता आणि एकूण माहिती मिळविण्याकरिता वाचन शिकावे हे असते. स्वरक्षणाकरिता वाचन या कार्यक्रमामुळे मतिमंद विद्यार्थी इमारतीवरील पाठ्या, रस्त्याच्या पाठ्या आणि परिसरातील सुरक्षिततेकरिता असणाऱ्या नेहमीच्या शब्दांचे वाचन करायला शिकतो. माहितीकरिता वाचन या कार्यक्रमांतर्गत मतिमंद व्यक्तीला त्याच्या व्यावसायिक निपुणतेशी संबंधित काही व्यावहारिक कौशल्ये (उदाहरणार्थ, विविध अर्ज भरणे किंवा नोकरीसंबंधी छोट्या जाहिराती वाचणे इत्यादी), टेलिफोन डिरेक्टरीचा वापर करणे, नकाशा वाचणे आणि वर्तमानपत्र वाचणे यासारखी कौशल्ये शिकविली जातात.

कोणत्याही दोन मतिमंद व्यक्ती एकसारख्या नसल्यामुळे प्रत्येकाचा वाचनसंबंधित

कार्यकेंद्रित शिक्षणाचा दैनंदिन कार्याबरोबर प्रत्यक्ष संबंध असावा

कार्यक्रम त्यांच्या वैयक्तिक क्षमता आणि गरजा यांच्या आधारावर विकसित केला जातो.

१८२. मतिमंद व्यक्तींना गणित शिकविण्याअगोदर काही कौशल्यांचे प्रशिक्षण द्यायची आवश्यकता असते काय?

मतिमंद व्यक्तीला गणित शिकविण्याअगोदर काही गणितपूर्व कौशल्यांचे प्रशिक्षण द्यावे लागते. काही मूलभूत गणितपूर्व कौशल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- मुलामध्ये कमी-जास्त, लहानमोळ्या यासारख्या मूलभूत प्रमाणदर्शक संकल्पनाबाबत समज असावी.
- मुलामध्ये घोकंपट्टी केलेले अंक यासारख्या मूलभूत नामदर्शक संकल्पनांबाबत समज असावी.
- मुलामध्ये (जड, हलके) वजन यासारख्या मूलभूत मापनदर्शक संकल्पनांबाबत समज असावी.
- मुलामध्ये १, २ व ३ या सारख्या प्रमाणाच्या मूलभूत चिन्हांबाबत समज असावी.

१८३. गणिताच्या कौशल्यांमध्ये कशाकशाचा अंतर्भाव असतो?

मतिमंद व्यक्तीला गणित कौशल्ये शिकवण्यामागील हेतूची दोन अंगे आहेत. पहिले अंग हे की, विद्यार्थ्यांने मूलभूत गणिती कृती (बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार) करण्यात प्रशिक्षित व्हावे. दुसरे अंग असे की, गणिती कौशल्यांचा दैनंदिन जीवनात वापर करण्यात तो प्रशिक्षित व्हावा. गणिती कौशल्यांचा असा वापर करण्यास तो शिकला तर रोजच्या व्यवहारात आणि व्यवसायामध्ये त्याचा चांगला निभाव लागेल. बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, पैशांचा वापर, वळ सांगणे आणि मापन हे विषय गणित कौशल्यांच्या प्रशिक्षणाचा प्रमुख आशय असतात.

१८४. माझ्या मुलास १ ते १०० अंक मोजता येतात. परंतु एखाद्या खोलीत

बसलेल्या पाच व्यक्ती काही मोजता येत नाहीत, हे असे का?

मतिमंद मुलामध्ये ही समस्या नेहमी आढळणारी आहे. ही मुले अवगत ज्ञान नव्या कामामध्ये अथवा परिस्थितीमध्ये प्रभावीपणे वापरू शकत नाहीत. त्यामुळे मुलाला १ ते १०० हे अंक जरी घोकंपडीच्या साहऱ्याने अवगत झाले असले तरी ५ या संख्येपर्यंत अर्थपूर्णपणे मोजणी त्यास करता येत नाही. या मुलांना अर्थपूर्ण मोजणे हे कौशल्य शिकणे आवश्यक आहे. याकरिता एखाद्या प्रशिक्षित विशेष शिक्षिकेचा सल्ला घ्यावा.

१८५. माझा मुलगा दुकानामधून सांगितलेली वस्तू घेऊन येऊ शकतो; परंतु योग्य मोड (बाकी पैसे) परत आणू शकत नाही. याबाबत आवश्यक कौशल्यांचे प्रशिक्षण त्यास देता येईल काय?

शाळेमध्ये तसेच घरामध्ये मुलाला सुयोग्य प्रशिक्षण, उचित संधी आणि परिपूर्ण अनुभव मिळाले तर मतिमंद मूळ देखील शिकू शकते आणि जास्तीत जास्त यशस्वीपणे कार्य करू शकते. मतिमंदत्वाच्या तीव्रतेमुळे पैसे हाताळणीच्या कौशल्यांमध्ये मुले काही अंशी मागे पडतात हे खेरे असले तरी विविध मार्गांचा वापर करून मतिमंद व्यक्तीला स्वावलंबी बनण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

मतिमंद व्यक्ती पैसे हाताळणीचे कौशल्य कुठवर / कितपत शिकू शकेल हे त्याला येत असणाऱ्या काही मूळभूत कौशल्यांवर अवलंबून असते. मोजणे, नाणी ओळखणे आणि सोपी बेरीज-वजाबाकी करणे ही ती आवश्यक मूळभूत कौशल्ये होत. ही कौशल्ये प्रगत वैचारिक कौशल्यांचे शिक्षण न देता सुन्दर शिकविता येतात. उदाहरणार्थ - साधी बेरीज, वजाबाकी करण्याकरिता मुलास खिशातल्या कॅल्क्युलेटरचा वापर करण्यास शिकविता येते. किंवा बसचे योग्य भाडे भरण्याकरिता नेमक्या नाण्यांची निवड करण्यास शिकविता येते. पर्याय म्हणून बसचा मासिक पास काढून दिला जाऊ शकतो. अधिक मार्गदर्शनाकरिता प्रशिक्षित विशेष शिक्षिकेचा सल्ला घ्यावा.

१८६. माझ्या मुलाला वेळ सांगता येत नाही. त्याला या कौशल्याचे शिक्षण देता येईल काय?

वेळ सांगण्याच्या संदर्भात मतिमंद मूल कुठपर्यंत व किती शिकू शकेल हे त्याच्या मतिमंदत्वाची तीव्रता आणि स्वरूप, त्याला देण्यात येणाऱ्या प्रशिक्षणाचे प्रमाण आणि स्वरूप तसेच त्याला शिकण्यास देण्यात येणारी संधी यावर अवलंबून असते. याखेरीज पुढील कौशल्ये वेळ सांगण्याच्या क्षमतेला चालना देऊ शकतात.

- १ ते ६० पर्यंत अंक अर्थपूर्णपणे वाचता येणे.
  - ५ या गुणकाचा वापर करून ५५ पर्यंत अर्थपूर्णपणे मोजता येणे.
- अधिक मार्गदर्शनाकरिता प्रशिक्षित विशेष शिक्षिकेचा सल्ला घ्यावा.

१८७. मतिमंद व्यक्तींना लेखन शिकविण्याअगोदर काही विशेष प्रशिक्षण द्यायची आवश्यकता असते काय?

मतिमंद व्यक्तीला लेखन शिकविण्याअगोदर काही लेखनपूर्व कौशल्याचे प्रशिक्षण द्यावे लागते. काही मूलभूत लेखनपूर्व कौशल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- दृष्टी व हात यांचे पुरेसे समायोजन.
- ढोबळ कारक कौशल्ये (मोठ्या स्नायूंच्या हालचाली) आणि सूक्ष्म कारक कौशल्ये (बोटे व लहान स्नायू) यांचे समायोजन.
- वर-खाली, डावे-उजवे यासारख्या मूलभूत संकल्पनांचे ज्ञान.

१८८. लेखनाच्या कौशल्यांमध्ये कशाकशाचा अंतर्भवि असतो?

लेखनाची कौशल्ये आत्मसात करणे हे जास्त करून बौद्धिक क्षमतेवर अवलंबून असते. मतिमंद व्यक्तीच्या लेखनकौशल्यसंबंधित प्रशिक्षणामध्ये अशी कौशल्ये शिकविण्यावर भर दिला जातो ज्यांची दैनंदिन जीवनात तसेच व्यवसायामध्ये मदत होईल. या कौशल्यांमध्ये स्वतःचे नाव लिहिणे, पत्ता लिहिणे, चेक लिहिणे,

नोकरीकरिता अर्ज लिहिणे, रजेकरिता अर्ज लिहिणे, मिन्नाला पत्र लिहिणे इत्यादी, कौशल्यांचा समावेश असतो.

१८९. संकल्पनाच्या प्रशिक्षणामध्ये कोणत्या गोष्टींचा अंतर्भव असतो?

संकल्पनांच्या प्रशिक्षणामध्ये जोड्या लावण्याचे कौशल्य (मॅचिंग) आणि वेगवेगळे करण्याचे कौशल्य (सॉर्टिंग), रंग, आकारमान, लिंग आणि आकार या संकल्पना यांचा समावेश असतो. संकल्पनांचे प्रशिक्षण देण्यामागचे उद्दिष्ट कार्यकेंद्रित स्वरूपाचे असते. म्हणजेच मुलाने ज्या संकल्पनांचा दैनंदिन जीवनामध्ये वापर करावा अशा संकल्पना त्यास शिकविल्या जातात.

१९०. माझ्या मुलास टी.व्ही वरील चित्रपटाची गोष्ट लक्षात राहते; परंतु पाढे लक्षात ठेवणे त्यास कठीण जाते. हे असे का?

वरील दोन अध्ययन परिस्थितीमध्ये दोन भिन्न संकल्पनांचा सहभाग आहे. टी.व्ही वरील चित्रपट पाहणे ही एक मूर्त व अर्थपूर्ण संकल्पना आहे. तर पाढे शिकणे ही एक अमूर्त संकल्पना आहे. मतिमंद मुले त्यांना प्रत्यक्ष पाहता येतील व अनुभवता येतील अशा मूर्त व अर्थपूर्ण संकल्पना चांगल्याप्रकारे ग्रहण करतात. तुलनेने जेथे कल्पनाशक्तीचा वापर करता येणे आवश्यक आहे आणि उच्च बौद्धिक कार्याची आवश्यकता आहे, अशा अमूर्त संकल्पनांचे ग्रहण ती नीटपणे करू शकत नाहीत. कारण कल्पनाशक्ती तसेच बौद्धिक कार्य या दोन्ही बाबतीत त्यांच्यात उणीच असते.

१९१. आम्ही जेव्हा जेव्हा आमच्या मुलाला वाचन व लेखन शिकविण्यास बसतो तेव्हा तेव्हा तो रद्द लागतो किंवा पुस्तके फाडू लागतो. त्याचे सहकार्य मिळवणे फार कठीण बनते. याकरिता काही करता येईल काय?

वाचन व लेखन करण्यास सांगितल्यावर मूल का रद्द लागते किंवा पुस्तके फाडू

लागते याकरिता अनेक कारणे असू शकतात. रडणे किंवा पुस्तक फाडणे ही एकच समस्या दोन व्यक्तींमध्ये दिसत असली तरी त्यामागे दोन्ही मुलांमध्ये भिन्न कारणे असू शकतात. वर्तनसुधार कार्यक्रम निश्चित करण्याअगोदर त्या वर्तणुकीचे पूर्ण कार्यात्मक विश्लेषण अथवा वर्तणूक संबंधित विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. पुढीलपैकी एक किंवा अधिक कारणे मुलाच्या या वर्तनामागे असण्याची शक्यता आहे.

- मुलांनी जे शिकावे असे तुम्हाला वाटते त्यात मुलाला अजिबात रस नसावा.
- मुलांनी करावयाची कृती त्याच्याकरिता खूप अवघड तरी असेल किंवा सोपी तरी असेल.
- तुम्ही ज्या वातावरणामध्ये शिकवीत असाल ते वातावरण योग्य नसेल. तेथे फार आवाज तरी होत असेल किंवा गर्दी होत असेल.
- मुलाने रडल्यावर किंवा पुस्तक फाडल्यावर तुम्ही कधी कधी किंवा नेहमीच हातातील कार्य थांबविण्यास त्याला परवानगी देत असाल. ज्यामुळे मूल एवढेच शिकले की रडण्यामुळे किंवा पुस्तक फाडल्यामुळे काम टाळता येते.
- मुलाला खेळण्याची आवड असेल किंवा स्वतःच्या मर्जीप्रिमाणे कार्य करण्याची आवड असेल व कधी कधी किंवा नेहमीच ती आवडरडल्यानंतर किंवा पुस्तके फाडल्यानंतर पुरी होत असेल.
- तुमची शिकविण्याची पद्धत योग्य नसेल; तुम्ही मुलावर खूप दबाव आणत असाल किंवा त्याला धमकावत असाल किंवा त्याला योग्य मार्गदर्शन देत नसाल किंवा त्याला बक्षीस अथवा प्रोत्साहन देत नसाल.

या संदर्भातील अधिक विश्लेषणाकरिता व समस्या प्रभावीपणे हाताळण्याकरिता कृपया एखाद्या चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञाचा किंवा वर्तणुकीसंबंधीच्या तंत्रज्ञानामध्ये प्रशिक्षित असलेल्या विशेष शिक्षिकेचा सल्ला घ्यावा.

टिप्पणी

स्वयंरंजन

आपला फुरसतीचा वेळ सृजनशीलपणे व निर्मितीक्षमपणे कसा-घालवायचा या बाबतची कौशल्ये मतिमंद व्यक्तींमध्ये बहुधा नसतात. दिक्षाचा थोडा वेळ ते शालेय कार्यक्रमात सहभागी होतात. परंतु त्यानंतर दिवसभर करण्यासारखे त्यांच्याकडे काहीच नसते. त्यामुळे मतिमंद व्यक्तीच्या जीवनामध्ये रिकामा वेळ हा एक महत्त्वाचा घटक असतो. या रिकाम्या वेळामध्ये मतिमंद व्यक्तीचा कल स्वतःला अशा उपक्रमांमध्ये गुंतवून घेण्याकडे जातो की जे उपक्रम अयोग्य असतात आणि समस्या निर्माण करू शकतात. मतिमंद व्यक्तींना निर्मितीक्षम आणि उपयुक्त उपक्रमांचे प्रशिक्षण देणे जरूरीचे आहे, जेणेकरून ती व्यक्ती स्वतःचा रिकामा वेळ अर्थपूर्णपणे व्यतीत करण्यास शिकेल. मतिमंद व्यक्तीच्या फावल्या वेळेतील स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांबाबत पालकांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे या विभागात देण्यात आली आहेत.

१९२. स्वयंरंजन म्हणजे काय? मतिमंद व्यक्तीसाठी स्वयंरंजनाकरिता वेळ असणे आवश्यक आहे काय?

स्वयंरंजनाकरिता असणारा वेळ म्हणजेच एखाद्या व्यक्तीकडे असणारा असा रिकामा वेळ ज्या दरम्यान ती व्यक्ती स्वतःला आवडणाऱ्या उपक्रमांमध्ये स्वतःला गुंतवून ठेवते. स्वयंरंजनाचे हे उपक्रम इतर व्यक्तींच्या सहकार्याने करता येतात किंवा ते एकठ्याने देखील करता येतात.

मतिमंद व्यक्तीची स्वयंरंजनाची आणि मनोरंजनाची गरज तितकीच महत्वाची आहे जितकी ती इतर व्यक्तींच्या बाबतीत असते. या गरजेचे कार्य सकारात्मक व सृजनशील असे असते. त्यामुळे व्यक्तीच्या भावनिक आणि मानसिक विकासामध्ये या गरजेचे योगदान मोठे आहे. शाळेपासून अथवा कामाच्या ठिकाणाहून दूर आणि कुटुंबीय तसेच मित्र यांच्याबरोबर फुरसतीचा वेळ घालविता येण्याकरिता असणारे कौशल्य म्हणजेच स्वयंरंजनाचे कौशल्य होय.

१९३. सामान्य व्यक्ती आपल्या स्वयंरंजनाच्या वेळेत करावयाच्या उपक्रमांचे नियोजन करू शकतात. मतिमंद व्यक्तींमध्ये असे नियोजन करण्याची क्षमता असते काय?

स्वयंरंजनातील कौशल्यांबाबत पद्धतशीर सूचना आणि प्रशिक्षण यांच्याशिवाय मतिमंद व्यक्ती स्वयंरंजनाच्या वेळेची नीट आखणी व तिचा वापर शिकू शकत नाहीत. हे प्रशिक्षण कितपत द्यायचे हे त्या व्यक्तीच्या अपंगत्वाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते. तीव्र मतिमंद असणाऱ्या व्यक्तीला, सौम्य मतिमंद असणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा, जास्त प्रशिक्षण देण्याची गरज असते.

१९४. 'रिकामे मन सैतानाचे घर'. त्यामुळे प्रशिक्षणाच्या उपक्रमांमध्ये मतिमंद व्यक्तीला गुंतवून ठेवणे आवश्यक आहे काय?

आपल्या रिकाम्या वेळेमध्ये आनंद कसा उपभोगावा हे शिकण्यास मतिमंद व्यक्तींना मदत करणे महत्त्वाचे आहे. मतिमंद व्यक्तींनी स्वतःला गुंतवून ठेवणे

हे चांगले खोरे; परंतु म्हणून हाताशी असलेल्या कोणत्याही उपक्रमांमध्ये त्यांना गुंतवून ठेवणे हे मात्र योग्य नव्हे. स्वयंरंजनाकरिता निवडलेला उपक्रम त्या व्यक्तीला आवडणारा असावा. स्वयंरंजनाचे जे-जे उपक्रम मतिमंद व्यक्तीस शिकवले जातील ते सर्व त्या व्यक्तीच्या पसंतीवर आणि गरजेवर आधारित असावेत. हे उपक्रम टप्प्या-टप्प्याने शिकविले जावेत.

१९५. सर्वच मतिमंद व्यक्ती स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचा उपभोग घेऊ शकतात काय?

बहुतांश मतिमंद व्यक्ती स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होऊ शकतात. अर्थात, स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग किती आहे हे त्यांच्या अपंगत्वाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते. उचित प्रशिक्षण, अनुभव तसेच शाळेत व घरी दिलेल्या योग्य संधी यांच्यामुळे व्यक्ती स्वतःला समाधान व आनंद देणाऱ्या उपक्रमांमध्ये रस घेण्यास व ते उपक्रम प्रत्यक्ष करण्यास शिकू शकतात.

१९६. मतिमंद व्यक्तींना स्वयंरंजनाचे उपक्रम शिकविण्याचे प्रयोजन काय?

मतिमंद व्यक्तींमध्ये स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचे शिक्षण देण्याची गरज निर्णयिक असते. कारण त्यांच्यापाशी लक्षणीय इतका जास्त फावला वेळ असते. दिवसाचा थोडा वेळ ते शालेय कार्यक्रमात सहभागी होतात; परंतु त्यांनंतर दिवसभर करण्यासारखे त्यांच्याकडे काहीच नसते. ही पोकळी भरून काढण्याकरिता त्यांना निर्मितीक्षम उपक्रम देणे आवश्यक असते. त्यांच्या फावल्या वेळेचे नियोजन अपरिहार्य असल्यामुळे खेळ व स्वयंरंजनाचे उपक्रम त्यांना पद्धतशीर देणे गरजेचे असते. मतिमंद व्यक्तीस फावल्या वेळामध्ये स्वतंत्रपणे किंवा एखाद्या आवडत्या व्यक्तीबरोबर खेळण्यास आवडते. खेळ अथवा आवडते उपक्रम यामध्ये भाग घेण्यास शिकविणे हे त्यामागचे प्रयोजन आहे. स्वयंरंजनाच्या कौशल्यांच्या विकासामुळे सामाजिक, बौद्धिक, गृहोपयोगी, भाषासंबंधी आणि कारक कौशल्यांच्या विकासास चालना मिळते.

१९७. मतिमंद व्यक्ती साधारणपणे कोणत्या विविध उपक्रमांद्वारे आनंद लुटतात?

मतिमंद व्यक्ती कित्येक विविध स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांद्वारे आनंद उपभोगू शकतात. अर्थात त्या उपक्रमांमध्ये ते किती सहभागी होऊ शकतात हे त्यांच्या अपेंगत्वाच्या तीव्रतेवर आणि त्याचप्रमाणे त्या व्यक्तीला मिळालेले प्रशिक्षण, संधी व अनुभव यांच्यावर अवलंबून असते.

स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांची कक्षा इतरांचे निरीक्षण करण्यापासून ते स्वतः सहभागी होण्यापर्यंत अशी आहे. त्यात इतरांचे खेळताना, नृत्य करताना किंवा गाताना निरीक्षण करणे हे उपक्रम येतात. त्याचप्रमाणे एखादे मासिक चाळण्यापासून गोष्ट वाचणे किंवा गप्पा मारणे यांचाही समावेश होतो. हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, एखाद्याला शिकताना जे अनुभव येतात त्यावरून देखील फुरस्तीचा वेळ कसा घालवायचा याबाबत कल निर्माण होत जातो. अनेक मतिमंद व्यक्तींना रेडिओ किंवा टेलिनिहिजन सहज उपलब्ध असतो. मग त्या व्यक्ती त्या उपकरणाला जणू चिकटूनच असतात. मतिमंद व्यक्तींना जर योग्य अनुभव दिले तर त्या पोहणे, घोड्यावर स्वार होणे, विविध वाद्ये वाजवणे, चित्रकाम करणे, रंगकाम करणे, मैदानी तसेच बैठे खेळ खेळणे, स्वयंपाक करणे, अशाही अनेक उपक्रमांमध्ये पूर्णपणे एकरूप होऊन सहभागी होऊ शकतात.

१९८. स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांद्वारेच इतरही गोष्टींचे अध्ययन होऊ शकेल अशाप्रकारे त्या उपक्रमांचे नियोजन होऊ शकते काय?

मतिमंद व्यक्तीने भाषा, हलनचलन, सामाजिक कौशल्ये, बौद्धिक कौशल्ये व गृहोपयोगी कौशल्यांच्या विकासाच्या क्षेत्रांमध्ये नवीन कौशल्ये शिकणे व त्यांचा सराव करणे याकरिता स्वयंरंजन व मनोरंजनाच्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होणे हा एक अत्यंत प्रभावी मार्ग आहे. अर्थात या संदर्भात हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, मतिमंद व्यक्तीने काय-काय करावे याची अपेक्षा त्या व्यक्तीच्या ताकदीवर

आणि यशावर आधारित असावी. शिवाय हे देखील लक्षात ठेवले पाहिजे की, स्वयंरंजनाचा अर्थ फावल्या वेळामध्ये आपल्या आवडीच्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होणे हा होय. अशावेळी त्या व्यक्तीवर शिकण्याबाबत कोणताही दबाव नसावा.

१९९. फावल्या वेळात मतिमंद व्यक्ती कोणकोणते नकारात्मक वर्तन करीत राहते?

स्वयंरंजनाच्या योग्य कौशल्यांच्या अभावामुळे मतिमंद व्यक्ती रिकाम्या वेळात अनेक अयोग्य व अस्वीकारार्ह सामाजिक वर्तन करतात. शरीर डोलत ठेवणे, हात झटकणे, वस्तू फिरवित राहणे, चावण्यासारखे स्वतःला इजा करणारे वर्तन करणे, समाजापासून दूर राहणे व अयोग्य लैंगिक वर्तन करणे या प्रकारच्या वर्तन समस्या अनेकदा आढळून येतात.

जर मतिमंद व्यक्तींना योग्य स्वयंरंजनाची कौशल्ये शिकवली तर त्यांच्यातील अस्वीकारार्ह वर्तणूक कमी होत जाते असे देखील आढळून आले आहे.

२००. मतिमंद व्यक्तींना विविध उपक्रमांद्वारे आनंद उपभोगण्यास शिकविण्यामध्ये पालक कोणती भूमिका बजावू शकतात?

मतिमंद व्यक्तींमध्ये स्वयंरंजनाची कौशल्ये विकसित करणे व ती सांभाळणे यात पालकांचा / कुटुंबियांचा सहभाग निर्णायिक असतो. घरातील वातावरणाच्या संदर्भात मुलाने फुरसतीचा वेळ कसा घालवावा यामध्ये पालक, भावंडे किंवा आजी-आजोबा यांनी भाग घेणे हे स्वाभाविक आहे. पालक, भावंडे व कुटुंबातील इतर सभासद मतिमंद व्यक्ती आनंद, समाधान देण्याच्या उपक्रमांमध्ये गुंतून राहण्याकरिता तिला साहाय्य करू शकतात.

२०१. आपल्या मतिमंद मुलांकरिता स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचे नियोजन करतेवेळी पालकांनी कोणत्या घटकांचा विचार करावा?

काही मतिमंद व्यक्तींचे पालक असे मानतात की, त्यांच्या मुलाचे शांगीरिक अथवा सामाजिक धोक्यापासून सतत संरक्षण करावे लागेल, त्यांची मुले कधीच परिपक्व होणार नाहीत व मुलाच्या अपांगत्वाचा स्वीकार करणे एवढीच त्या पालकांची जबाबदारी होय. हे पालक आपल्या मुलांकडून फारच कमी अपेक्षा बाळगतात. याचा परिणाम हा होतो की, योग्य आणि समाजात स्वीकारार्ह अशा स्वयंरंजनाचे उपक्रम शिकण्याची संधी त्यांच्या मतिमंद मुलांना मिळत नाही.

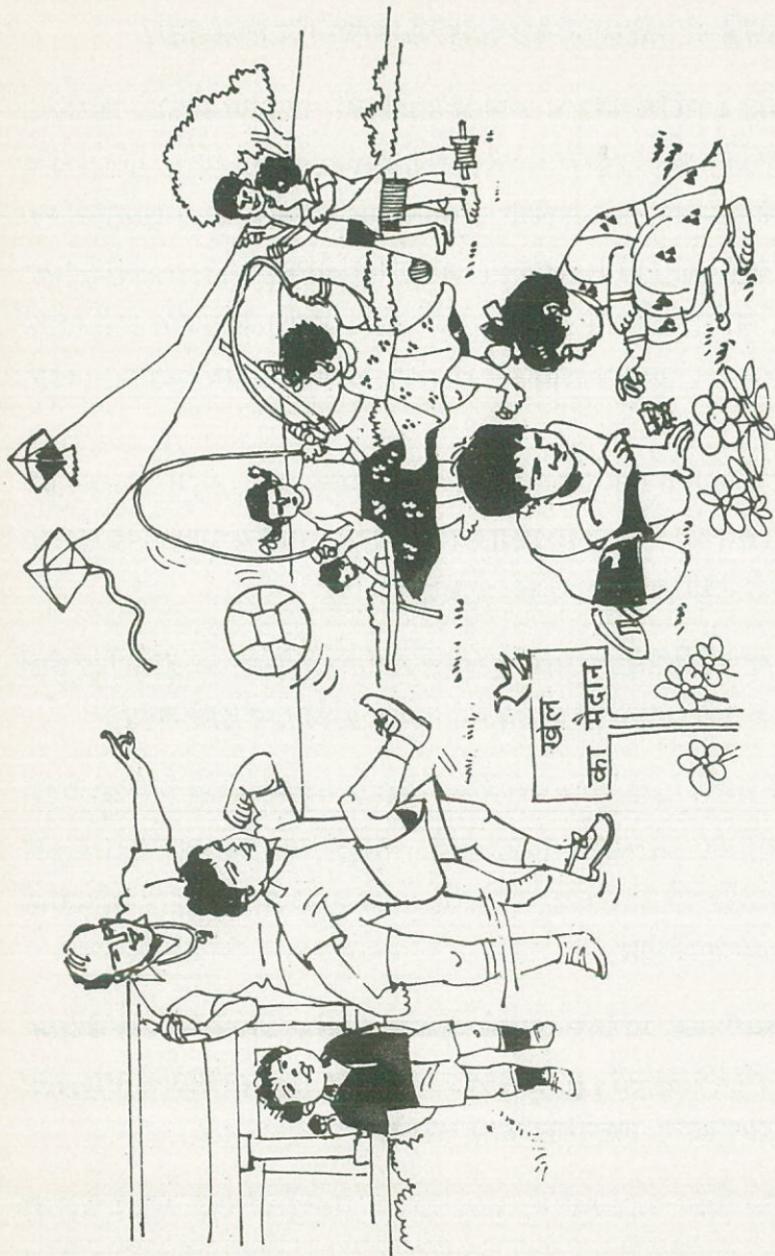
म्हणूनच पालकांनी मन अगदी खुले ठेवणे आवश्यक आहे. त्यांनी जेव्हा शक्य असेल तेव्हा त्यांच्या मतिमंद मुलाला स्वयंरंजनाच्या सामान्य अशा उपक्रमांमध्ये भाग घेण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी.

२०२. आपल्या मतिमंद मुलांनी एखाद्या अपांग नसलेल्या व्यक्तीबरोबर मैत्री वाढवावी याकरिता पालकांनी त्यांना प्रोत्साहन द्यावे काय?

जेव्हा शक्य असेल तेव्हा अपांग नसलेल्या एखाद्या व्यक्तीबरोबर मैत्री करण्यास मतिमंद व्यक्तीला प्रोत्साहन दिले जावे. यामुळे मतिमंद व्यक्तीचा एकूण व्यक्तिमत्व विकास होण्यास चालना मिळते आणि समाजामध्ये त्याला स्वीकारार्ह बनविण्यात साहाय्य होते.

२०३. आम्ही एका मतिमंद मुलाचे पालक आहोत. शाळेनंतरच्या वेळात आणि दीर्घकालीन सुट्यांमध्ये आमच्या मुलाला सांभाळणे आम्हाला कठीण जाते. याकरिता काय करावे?

मुलाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाचा भाग म्हणून स्वयंरंजनाच्या कौशल्यांच्या प्रशिक्षणाचा अंतर्भाव केला जावा. त्याकरिता त्या मुलाच्या शिक्षिकेस भेटून तिच्याबरोबर चर्चा करावी. असे केल्याने स्वयंरंजनाचे नवे-नवे उपक्रम हा

जर योग्य प्रशिक्षण दिले तर मतिमंद व्यक्ती स्वयंरंजनाच्या विविध उपक्रमांमध्ये
सहभागी होवू शकतात.

त्याच्या नेहमीच्या शालेय प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा भाग होईल. परिणामतः त्या मतिमंद मुलास आपला रिकामा वेळ अर्थपूर्ण वापरण्यास मदत होईल.

२०४. मतिमंद व्यक्तींकरिता असणाऱ्या विशेष शाळा त्याच्याकरिता स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचे आयोजन करतात काय?

स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचे प्रशिक्षण हा कित्येक विशेष शाळांमध्ये अविभाज्य भाग असतो. स्पेशल ॲलिंपिकमध्ये या देशातील बहुतेक विशेष शाळा भाग घेतात. या शिवाय कित्येक विशेष शाळांमध्ये संगीत, नृत्य, अभिनय, चित्रकला, आदी स्वयंरंजनाचे कार्यक्रम सुद्धा असतात.

२०५. स्पेशल ॲलिंपिक म्हणजे काय?

स्पेशल ॲलिंपिक ही आंतरराष्ट्रीय संघटना आहे. १९६८ साली जोसेफ पी. केनेडी ज्युनिअर प्रतिष्ठानाच्या आश्रयाने श्रीमती युनिस केनेडी श्रायवर यांनी ही संघटना स्थापन केली. मतिमंद व्यक्तींकरिता ४ वर्षांतून एकदा आंतरराष्ट्रीय क्रीडांचे आयोजन करणे हे या संघटनेचे मुख्य कार्य होय. भारतातील मतिमंद व्यक्तींकरिता मैदानी स्पर्धा, क्रीडा व खेळ यांचे आयोजन व प्रशासन स्पेशल ॲलिंपिक इंडियाद्वारे केले जाते. स्पेशल ॲलिंपिक इंडिया हे एक विश्वस्त मंडळ असून त्याचे मुख्य कार्यालय बंगलोर येथे आहे.

२०६. स्पेशल ॲलिंपिकचा मुख्य हेतू काय?

स्पेशल ॲलिंपिकमुळे मतिमंद व्यक्तींना एकाच मैदानात भेटून एकमेकांबरोबर मिसळण्याची तसेच एकमेकांबरोबर स्पर्धा करण्याची आणि त्याद्वारे स्वतःच्या कौशल्याची कसोटी घेण्याची संधी मिळते. मतिमंद व्यक्तींना देखील आव्हानाचे मूल्य आणि विजयातील आनंद शिकण्याची संधी मिळावी म्हणून स्पेशल ॲलिंपिकची निर्मिती करण्यात आली. एका सामाजिक परंतु स्पर्धात्मक अशा प्रसंगी एकत्र येण्याची संधी देखील स्पेशल ॲलिंपिकमुळे उपलब्ध होते.

२०७. स्पेशल ऑलिंपिकमध्ये कोण-कोण सहभागी होऊ शकेल?

स्पेशल ऑलिंपिकमध्ये १६ नेहमीचे खेळ व ६ प्रदर्शनीय खेळ अशा २२ खेळांच्या स्पर्धा आयोजिल्या जातात. पुढील अटी व शर्तीना पूर्ण करणाऱ्या कोणत्याही मतिमंद क्रीडापटूला या स्पर्धामध्ये सहभागी होण्यास परवानगी असते.

- त्या विशिष्ट खेळाच्या नियमांचे पालन करता येणे.
- त्या विशिष्ट खेळाकरिता आवश्यक त्या शारीरिक हालचाली करण्याची क्षमता असणे.
- आपल्या दुसऱ्या क्रीडापटूबरोबर स्पर्धा करायची आहे याबाबत जाणीव दर्शविण्याइतकी बौद्धिक क्षमता असणे.

ज्या व्यक्तींचे अपंगत्व फारच लक्षणीय आहे व ज्या अशा व्यक्ती अधिकृत स्पेशल ऑलिंपिकमध्ये सहभागी होऊ शकत नाहीत, त्यांच्याकरिता स्पेशल ऑलिंपिक हलनचलन प्रशिक्षण कार्यक्रम असतो.

अधिक माहितीकरिता तुमच्या क्षेत्रामधील जवळच्या स्पेशल ऑलिंपिक ऑफीसबरोबर संपर्क साधावा.

२०८. माझ्या १८ वर्षे व्याच्या मतिमंद मुलाला हिंदी सिनेमे बघण्याची फां आवड आहे. त्याला गुंतवून ठेवण्याकरिता मी त्याच्यासाठी नियमितपणे व्हिडिओ वॉट्स आणून देतो. माझी कृती बरोबर आहां काय?

कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक हा नेहमीच वाईट असतो. पाहिलेल्य व्हिडिओमधून एखादे अयोग्य वर्तन शिकून ते वर्तन तुमच्या मुलाने करण्याचं शक्यता फार जास्त असू शकते. त्याचे असे वर्तन सांभाळणे कठीण होऊ शकते त्याशिवाय तुमच्या मुलाची दृष्टी बिघडू शकते. म्हणून असा सल्ला द्यावास वाटतो की, तुम्ही तुमच्या मुलाला इतर स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांची ओळख करून दिली पाहिजे. एखादी प्रशिक्षित शिक्षिका तुम्हाला या बाबतीत मदत करू शकेल.

२०९. अपंग नसलेल्या व्यक्तींबरोबर स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांमध्ये संहभागी होणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींना जास्त आधार घावा लागतो काय?

त्यांच्यातील हलनचलनाच्या दोषांमुळे तसेच संवेदनात्मक व मज्जासंस्थेतील उणिवांमुळे काही मतिमंद व्यक्तींना अपंग नसलेल्या समवयस्यक व्यक्तींबरोबर स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याकरिता जास्त आधाराची आवश्यकता असते. परंतु ज्या मतिमंद व्यक्तींना विशेष उपकरणे अथवा सुविधा बाह्य आधार म्हणून वापराव्या लागतात त्यांना समाजातील सर्वसाधारण घटकांबरोबर आंतरक्रिया करण्यापासून वंचित ठेवता कामा नये.

२१०. मतिमंद व्यक्तींकरिता दिवसातील किती वेळ स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांकरिता काढून ठेवणे योग्य आहे?

एखाद्या मुलास केवळ काम करीत राहवे लागले व त्यास खेळ खेळण्याची संधी मिळाली नाही तर ते मूळ निस्तेज होत जाते. हे विधान मतिमंद व्यक्तीच्या बाबतीत देखील खरे आहे. दिवसातील अमुक इतकाच वेळ स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांकरिता ठेवावा असा कोणताही नियम नसला तरी सुरुवातीला दिवसभराच्या काही विशिष्ट वेळा या स्वयंरंजनाच्या कार्यक्रमांकरिता राखीव ठेवणे महत्वाचे आहे. असे केल्याने मतिमंद व्यक्ती हे लवकर शिकेल की, स्वयंरंजनाची कौशल्ये कोणती व ती त्याने कधी वापरावीत.

२११. मतिमंद व्यक्तींकरिता स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचे नियोजन आणि संघटन करणाऱ्या काही संघटना आहेत काय?

केवळ स्वयंरंजनाचे उपक्रम उपलब्ध करणाऱ्या विशेष संघटना अस्तित्वात नाहीत. परंतु कित्येक पालक संघटना, अशासकीय संघटना तसेच शासकीय संघटना यांच्याद्वारे स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचे संघटन केले जाते. विशेष करून दीर्घ मुदतीच्या सुट्ट्यांमध्ये या उपक्रमांचे संयोजन केले जाते. त्यात रंगकाम,

गायन, नृत्य, ट्रेकिंग व उन्हाळी शिबिरे या प्रकारच्या स्वयंरंजनाच्या उपक्रमांचा अंतर्भाव असतो. हे उपक्रम केवळ मतिमंद व्यक्तींकरिता आयोजित केलेले असू शकतात. किंवा सामान्य समवयस्क व्यक्ती आणि भावांडे यांच्याबरोबर एकत्रितपणे देखील आयोजित करण्यात येतात. अशा उपक्रमांना शक्य असेल तितके प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

रोजगार

आपल्या देशामध्ये जिथे अवलंबून राहण्याजोगी कोणतीही सामाजिक सुरक्षा योजना कार्यान्वित नाही तिथे प्रत्येक व्यक्तीला-मग ती अपांग असो अथवा नसो - काम करून आणि पैसे कमावून स्वतःची तरतूद करणे शिकावे लागते. जेव्हा मूल सर्वसाधारणपणे परावलंबी असते तेव्हा मुलाच्या भविष्याबद्दल व त्याच्या रोजगाराबद्दल त्याच्या पालकांना चिंता व काळजी वाटणे स्वाभाविक आहे. मतिमंद व्यक्तीच्या प्रशिक्षणाच्या सुविधा सुधारत जात असल्यामुळे, मतिमंद व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेबद्दलची जाण वाढत असल्यामुळे आणि समाजामध्ये त्याचा स्वीकार अधिक प्रमाणात होऊ लागल्यामुळे मतिमंद व्यक्तीला काम करून आपली उपजीविका साधणे अधिक शक्य होऊ लागले आहे. मतिमंद व्यक्तीच्या व्यावसायिक वसनामध्ये अद्याप अनेक आव्हाने उभी असली तरी त्या दिशेने प्रयत्न चालू ठेवणे आवश्यक आहे. रोजगार मतिमंद व्यक्तीला केवळ उपजीविका प्राप्त करून देतो असे नाही, तर तो या व्यक्तींना इतरांबरोबर आंतरक्रिया करून त्यांना अधिक समाजाभिमुख होण्यास संधी देखील देतो. रोजगारामुळे स्वतःच्या उपयुक्ततेची जाणीव विकसित होण्यास मदत होते. शिवाय समाजासाठी काही योगदान करण्याची संधी देखील तो उपलब्ध करून देतो. या विभागामध्ये मतिमंद व्यक्तीचे व्यावसायिक प्रशिक्षण, काम आणि रोजगार या संदर्भातील प्रश्नांच्या उत्तरांचा समावेश केलेला आहे.

मला आज कामावर
नाही जायचे.

मला वाटले
तुला तिकडे
जायला आवडते.
आणि तू पॅकींगचे
काम किती छान
करतोस.

ते मला पगार
देत नाहीत. मला
काही विकत घेता
येत नाही. तेच तेच
करून मला कंटाळा
आलाय.

पण तू आमच्या-
कडून पैसे
घेऊ शकतोस.

मला स्वतःचे पैसे कमवायचे
आहेत. म्हणजे तुझ्याकरता मी साडी
विकत घेईन.

तू काय म्हणालीस ते ऐकलंय.
पाहू या, काय करता येते ते. कदाचित
रमेशच्या शिक्षकाबरोबर चर्चा करू
शकू. हैं।

मला वाटतं की, रमेशच्या मालकाला
सांगितले पाहिजे की, त्यांनी रमेशच्या
कामाकरता त्याला मोबदला देण्यास
सुरुवात करावी.

२१२. मतिमंद व्यक्तींनी काम करण्याची काही गरज आहे काय?

एखादी व्यक्ती समाजासाठी किती योगदान करते त्यावरून त्या व्यक्तीचे समाजातील मूल्य निश्चित होत असते. कामाद्वारे मतिमंद व्यक्तीला समाजाकरिता काही योगदान करण्याची संधी मिळते व समाजाकडून त्या व्यक्तीचा उपयुक्त सभासद म्हणून स्वीकार होतो. कामाद्वारे व्यक्तीमध्ये केवळ नवीन कौशल्ये व नवीन नाती विकसित होतात असे नाही; तर महत्त्वाची गोष्ट ही की, कामाद्वारे स्वतःची अस्मिता विकसित होते व त्यामधून वैयक्तिक समाधान लाभते. पालक, सहकारी आणि एकूण जनताच त्यांच्या अमूल्य कामाची साक्षीदार झाल्याने मतिमंद व्यक्तीची प्रतिष्ठा व आदर वाढतो. हे सर्व लक्षात घेता असे प्रस्थापित होते की, मतिमंद व्यक्तीने काम करणे आवश्यक आहे. कामाचा संबंध रोजगाराशी असतो आणि रोजगाराचा संबंध कमाईशी असतो. म्हणून जगात टिकून राहण्याकरिता मतिमंद व्यक्तीने काम हे केलेच पाहिजे.

२१३. मतिमंद व्यक्ती काम करू शकतात काय?

प्रौढ मतिमंद व्यक्तीमध्ये अर्थपूर्ण काम करण्याची क्षमता निश्चितच असते. मतिमंदत्व असणे म्हणजे असे नव्हे की, त्या व्यक्तीला शिकता येत नाही, कार्य करता येत नाही किंवा काम करता येत नाही. खेरे तर योग्य अशा प्रशिक्षण-तंत्राचा वापर केल्यास तुलनेने अत्यंत तीव्र मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्ती देखील उत्पादन करण्यास शिकू शकतात व उत्पादन करतात. त्याद्वारे त्यांना मोबदला मिळतो व अर्थपूर्ण रोजगार प्राप्त होतो.

२१४. मतिमंद व्यक्ती आपल्या कामाद्वारे उपजीविका साधण्याइतपत काम करू शकतात काय?

प्रौढ मतिमंद व्यक्तींच्या कामाच्या क्षमतांचे वारंवार अवमूल्यन होते. या दुर्दैवी प्रकारामागचे एक कारण असे की, काही व्यावसायिक ठिकाणी मतिमंद

व्यक्तीच्या अकार्यक्षमतेला व कामासंबंधीच्या वाईट सवयींना अधिक चालना मिळते. ही उणीव अपुन्या नियोजनाच्या व अपुन्या व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा परिणाम असू शकते.

परिणामतः: प्रौढ मतिमंद व्यक्तींना अंशा प्रकारचे काम मिळते, ज्यामध्ये कमाई फारशी होत नाही. तसे पाहिले तर आपल्यामध्ये शिकायची, काम करण्याची आणि पैसे कमावण्याची क्षमता असल्याचे प्रौढ मतिमंद व्यक्तीने निःसंदिग्धपणे दाखवून दिले आहे. पालकांनी व्यावसायिक पुनर्वर्सन समुपदेशक किंवा रोजगार विशेषज्ञ यांचा सल्ला घ्यावा, जे मतिमंद मुलाच्या उपजत कार्यक्षमतेला रोजगारामध्ये बदलू शकतील.

२१५. ज्यांच्या बाबतीत व्यवसाय प्रशिक्षण लागू होत नाही अशा मतिमंद व्यक्ती असतात काय?

खरे तर सर्वच मतिमंद व्यक्तींना रोजगारासंबंधी प्रशिक्षण द्यायला हवे. अपस्मारीचे झटके, संबंधित दृष्टिदोष किंवा श्रवणदोष इत्यादी प्रकारच्या वैद्यकीय अवस्था असतात. अशा मतिमंद व्यक्तीला एखाद्या विशिष्ट प्रकारच्या कामाचे प्रशिक्षण घेण्यापासून प्रतिबंध करावा लागतो. व्यावसायिक पुनर्वर्सन समुपदेशक पालकांना त्यांचे मतिमंद मूल कोणते काम करण्यास सुयोग्य आहे हे ठरविण्याच्या बाबतीत मार्गदर्शन देऊ शकतो.

२१६. पालकांनी आपल्या मतिमंद मुलाच्या व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या नियोजनाबाबत विचार करण्यास केव्हा लागावे?

मूल जेव्हा १६ वर्षे वयाचे होते तेव्हा त्याचे प्रत्यक्ष व्यावसायिक नियोजन करावे. मात्र गृहोपयोगी कामे घरातल्या घरात करण्याची संधी पालकांनी फार लहान वयातच उपलब्ध करून दिली पाहिजे. असे केल्याने पालकांना आपल्या मतिमंद मुलातील ताकद व उणिवा यांचे दर्शन होऊ शकेल आणि व्यावसायिक नियोजनामध्ये त्याची मदत होऊ शकेल. व्यावसायिक पुनर्वर्सन समुपदेशक मुलाच्या व्यावसायिक नियोजनामध्ये पालकांना साहाय्य करू शकतात.

२१७. मतिमंद व्यक्तीकरिता व्यावसायिक प्रशिक्षणाची आखणी करतेवेळी कोणत्या घटकांचा विचार केला पाहिजे?

व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम मतिमंद व्यक्तीला रोजगाराकरिता तयार करतात. यासाठी एखाद्या विशिष्ट कामाकरिता प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन केलेले असते. किंवा एखाद्या कामाच्या प्रकाराचे प्रशिक्षण दिले जाते किंवा परिसरामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कामाचा अनुभव पद्धतशीरपणे दिला जातो. या सर्वांमधून मतिमंद व्यक्तींकरिता एका प्रकारच्या कामाची निवड केली जाते. व्यक्तीचे वय हा एक महत्त्वाचा घटक आहेच. त्याशिवाय ज्या इतर घटकांचा विचार करणे आवश्यक असते ते घटक पुढीलप्रमाणे होत.

- व्यक्तीच्या शारीरिक क्षमता
- व्यक्तीच्या संवेदन क्षमता
- कामासंदर्भातील पूर्वेतिहास
- व्यक्तीचा कल व आवड
- व्यक्तीची कौटुंबिक पाश्वर्भूमी

२१८. मतिमंद व्यक्तीच्या व्यावसायिक पुनर्वसनामध्ये विशेष शाळा कोणती भूमिका बजावते?

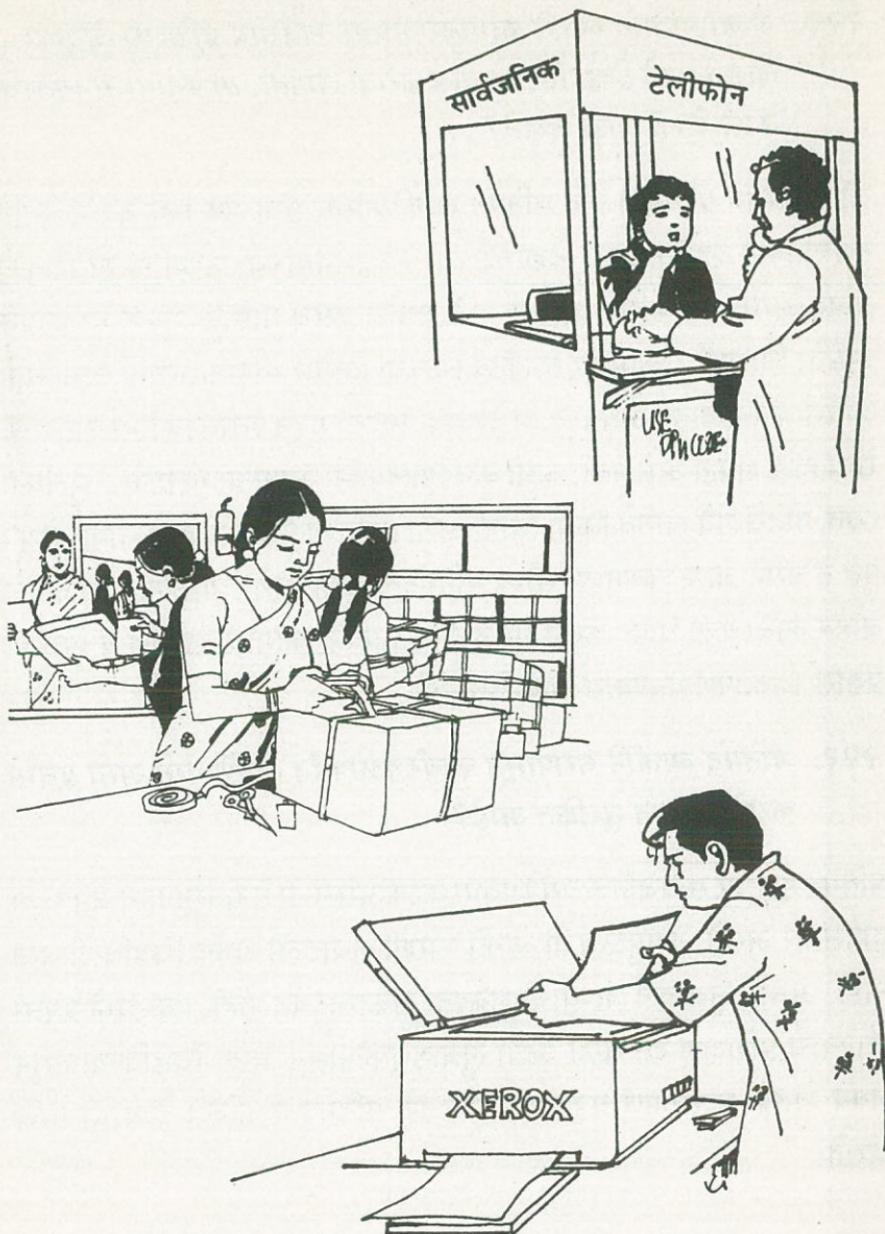
मतिमंद मूल विशेष शाळेमध्ये प्रवेश करते तेव्हा त्याच्यापाशी विविध क्षमता व गरजा असतात. शालेय शिक्षणाच्या प्रक्रियेद्वारा शिक्षक मुलातील उपलब्ध क्षमता अधिक विकसित करण्याचा व स्वतंत्रपणे कार्य करणारी एक प्रौढ व्यक्ती निर्माण करण्याचा हेतू ठेवून प्रशिक्षण देण्याचा प्रयत्न करीत असतात. विशेष शाळेद्वारे व्यवसायपूर्व शिक्षण दिले जाते, जे त्या मतिमंद मुलाला व्यावसायिक प्रशिक्षणाकरिता तयारी करून देते. अशाप्रकारे मतिमंद व्यक्तीचे व्यवसायपूर्व पातळीपासून ते व्यावसायिक पातळीपर्यंत स्थित्यंतर करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये विशेष शाळा महत्त्वाची भूमिका बजावते.

२१९. काम करण्यायोग्य होण्यापूर्वी मतिमंद व्यक्तींनी काही विशिष्ट कौशल्ये आत्मसात करणे आवश्यक आहे काय?

वेळेचे व्यवस्थापन आणि वक्तव्यारपणा, सूचना पाळता येणे, कामाच्या ठिकाणी योग्य स्वच्छता राखणे किंवा सहकाऱ्यांबरोबर खेळीमेळीने वागणे या प्रकारचे कौशल्य व कामाच्या संदर्भातील वर्तणूक मतिमंद व्यक्तींनी कामावर रुजू होण्यापूर्वी आत्मसात केलेल्या असाव्यात. अर्थात त्या आत्मसात झालेल्या असल्याच पाहिजेत असे नाही. इतर अनेक कल्पक मार्गांनी या संबंधीच्या उणिवांकरिता पर्याय निर्माण करता येतात. या उणिवा मतिमंद व्यक्तीला लवकरात लवकर कामाच्या जगताचा अनुभव मिळण्याच्या संधीच्या आड येऊ नयेत. कामासंबंधी कौशल्यांच्या प्रशिक्षणाकरिता व्यवसाय पुनर्वसन कार्यकर्त्यांबरोबर संपर्क साधणे आवश्यक असते.

२२०. कामावर रुजू होण्याअगोदर मतिमंद व्यक्तीला एखाद्या पूर्व प्रशिक्षणाची गरज असते काय? असे प्रशिक्षण कोठे उपलब्ध होऊ शकते?

कामासंबंधीची वर्तणूक आणि नोकरीसंबंधित कौशल्य या संदर्भात मतिमंद व्यक्तीचे काही पूर्व प्रशिक्षण झाले असल्यास त्याची निश्चितच मदत होते. अशी पूर्व प्रशिक्षित व्यक्ती एखादे कार्य लवकर शिकते. शिवाय नोकरी राखण्याचे कसब देखील तिच्यात आलेले असते. परंतु जर एखाद्या व्यक्तीचे असे पूर्व प्रशिक्षण झालेले नसले तरी देखील त्याला काम करण्याचे प्रशिक्षण देता येते. असे प्रशिक्षण प्रत्यक्ष कामावरच दिले जाण्याची गरज असून व्यक्ती यशस्वी होण्याकरिता असे केले जाणे निर्णायिक आहे.

जर संधी दिली तर मतिमंद व्यक्ती सामान्य व्यक्तींच्या
बरोबर काम करू शकतात.

२२१. जेव्हा मतिमंद व्यक्ती कामावर अथवा व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रावर जाऊ लागते तेव्हा तिला प्रवास करावा लागतो. या प्रवासाची व्यवस्था कशी केली जाऊ शकते?

जी व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रे मतिमंद व्यक्तींकरिता सेवा उपलब्ध करून देतात त्यांच्याकडे बहुतेक वेळा विद्यार्थ्यांच्या / कामगारांच्या लाभाकरिता स्वतःचे वाहन असते. या करिता पालकांनी केंद्रामध्ये बसचे मासिक शुल्क भरावयाचे असते. विद्यार्थी / कामगार त्या ठिकाणाच्या विविध भागात राहणारे असल्याने व्यवसाय केंद्राकडून अथवा काम देणाऱ्या संघटनेकडून प्रत्येकाकरिता वाहनाची सोय होऊ शकते असे नव्हे. कधी कधी पालकांनी आपल्या मुलाला / मुलीला स्वतः पोहचवावे लागते किंवा त्यांना अशा ठिकाणी नेऊन सोडावे लागते जेथून पुढे ते बसने जाऊ शकतात. सौम्य मतिमंदत्व असलेल्या व्यक्तींना सार्वजनिक वाहन व्यवस्थेचा वापर करून घर ते व्यवसायकेंद्र कामाचे ठिकाण व परत हा प्रवास स्वतंत्रपणे करण्यास शिकविता येते.

२२२. मतिमंद व्यक्तीने घरापासून कार्यस्थळापर्यंत आणि परत असा प्रवास करणे कितपत सुरक्षित आहे?

मतिमंद मूल जर सार्वजनिक बसने प्रवास करत असेल तर ते सर्वसामान्य जनतेच्या दृष्टीसमोर असते. त्यामुळे ती व्यक्ती फारशी लुबाडली आणि चिडविली जात नाही. अर्थात लुबाडले जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. एकट्याने प्रवास करण्याचे प्रशिक्षण देते वेळी अशा लुबाडणुकीपासून किंवा चिडविण्यापासून शक्य तितके स्वसंरक्षण करण्याचे प्रशिक्षण मतिमंद व्यक्तीला देण्याची गरज असते.

२२३. मतिमंद मुलाचे पालक आपल्या मतिमंद मुलाचे नाव विशेष सेवा नियोजन केंद्रामध्ये नोंदवू शकतात काय? मतिमंद व्यक्तींना काही विशेष प्राधान्य दिले जाते काय?

तूर्त विशेष सेवा नियोजन केंद्रे मतिमंद व्यक्तींकरिता सेवा देत नाहीत. त्यांच्या सेवा अंधजन, कर्णबधिर, शारीरिक अपंग व अस्थिव्यंग यांच्याकरिताच उपलब्ध असतात.

२२४. मतिमंद व्यक्तींकरिता कोणत्या प्रकारचे रोजगार उपलब्ध असतात?

इतर व्यक्तींप्रमाणेच मतिमंद व्यक्तींना देखील काही व्यवसाय-संबंधित आकांक्षा असतात. मात्र त्यांच्या बौद्धिक मयदिमुळे या व्यक्तींना आपल्या आकांक्षानुसार व्यवसाय मिळणे कठीण जाते. व्यक्तींच्या स्वतःच्या मर्यादा हे या अडचणीचे व मयदिचे एकमेव कारण असते असे नव्हे. मतिमंदांच्या रोजगाराबाबत काही व्यावसायिक तज्जांमधील कल्पकतेचा अभाव व साचेबंद कार्य करण्याची सवय ही कारणे देखील आहेतच. सर्वसाधारणपणे दोन प्रकारच्या कार्यस्थिरींचा रोजगार सेवेवर प्रभाव असतो. त्या दोन कार्यस्थिती - पुढीलप्रमाणे आहेत. या ठिकाणी काम करणाऱ्या सर्वच व्यक्ती अपंग असतात. संरक्षित कार्यस्थिती मुक्त कार्यस्थिती - या ठिकाणी मतिमंद व्यक्ती मतिमंद नसलेल्या व्यक्तींच्या बरोबर काम करतात.

२२५. संरक्षित रोजगार म्हणजे काय?

कामाचे मूल्यमापन, कामाच्या ठिकाणी स्थिर होण्याची प्रक्रिया, कार्यकौशल्यांसंबंधीचे प्रशिक्षण आणि अल्पशा प्रमाणात रोजगार या घटकांचा वापर करून केलेला सुनियोजित रोजगार कार्यक्रम म्हणजे संरक्षित रोजगार होय. मतिमंद व्यक्तीला स्पर्धात्मक रोजगाराकरिता तयार करणे किंवा त्यास संरक्षित वातावरणामध्ये काम करीत राहण्यास तयार करणे हे संरक्षित रोजगार

कार्यक्रमाचे हेतू होत.

संरक्षित रोजगाराचे तीन प्रमुख प्रकार असतात.

व्यवसायपूर्व उपक्रम केंद्र - रोजगाराकरिता तयार नसलेल्या व्यक्तींना व्यवसायासंबंधी कौशल्ये शिकविण्यावर भर देणारा एखादा शैक्षणिक कार्यक्रम उपलब्ध करून देणे हे या केंद्राचे ध्येय असते. बहुतेक विशेष शाळांमध्ये अशा प्रकारचे व्यवसायपूर्व केंद्र असते; जेथे मतिमंद व्यक्तींना वस्तूच्या जोड्या लावण्याचे कौशल्य, वस्तू वेगवेगळ्या करण्याचे कौशल्य, मेणबत्या करण्याचे कौशल्य, छोटी-छोटी जोडण्याची कामे इत्यादी शिकविण्याकरिता जास्त वेळ दिला जातो. सहसा वेतन अथवा मोबदला देण्याचा प्रश्न नसतो; परंतु जर दिलेच तर ते अतिशय कमी असते.

संरक्षित कार्यशाळा - स्पर्धात्मक रोजगारामध्ये कार्य करून शकणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींकरिता ही एक सुविधा आहे. यामध्ये त्यांना स्वतःच्या कार्यक्षमतेच्या पातळीनुसार एका नियंत्रित वातावरणामध्ये काम करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली जाते. इथे काम करणाऱ्या जवळ-जवळ सर्वच व्यक्ती मतिमंद असतात. त्यांच्यावर देखरेख ठेवणाऱ्या व्यक्ती संस्थेच्या कर्मचारी अंसतात व त्या अपांग नसतात. मतिमंद कामगारांना दिले जाणारे वेतन विद्यावेतनाच्या स्वरूपात तरी असते किंवा त्यांच्या उत्पादनक्षमतेवर आधारित असते.

कामाचे केंद्र - पारंपरिक संरक्षित शाळा आणि समाजामधील व्यापार व उद्योग यामध्ये अपांग व्यक्तींना दिला जाणारा रोजगार या दोन्हींमध्ये दुवा साधण्याचे कार्य करते ते म्हणजे कामाचे केंद्र होय. या प्रकारामध्ये व्यक्तीचा एक समूह परिसरातील व्यापार किंवा उद्योग यांच्या अंतर्गत काम करतो. त्यांना प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांकडून पर्यवेक्षण मिळत जाते. पर्यवेक्षण करणारे कर्मचारी व्यवसाय संस्थेचे कर्मचारी असतात.

२२६. मतिमंद व्यक्तींकरिता संरक्षित कार्यशाळा कशी सुरु करावी?

कार्यशाळा सुरु करण्याची प्रक्रिया नियोजन समितीच्या बांधणीपासून सुरु होते. नियोजनाच्या टप्प्यामध्ये मतिमंद व्यक्तीच्या विकासाकरिता पुरेशी बांधिलकी असणाऱ्या व्यक्तींकडून अथवा व्यक्तींच्या समूहाकडून अशा कार्यशाळेच्या शक्यतेबाबत चाचपणी केली जाते. नियोजनाकरिता पुढील तीन गोष्टींची आवश्यकता असते.

१. माहिती मिळवून आवश्यकतेप्रमाणे निर्णय घेण्याकरिता नियोजन समितीची बांधणी.
२. कोणत्या सेवा उपलब्ध होण्याची आवश्यकता आहे व कोणत्या उत्पादनाला ग्राहक मिळण्याची चांगली शक्यता आहे या दोन्ही मुद्यांवर माहिती मिळविणे.
३. कार्यक्रमाचा प्रस्ताव तयार करणे.

- कार्यक्रमाचा प्रस्ताव करतेवेळी पुढील प्रश्नांच्या उत्तरांना बरेचसे महत्त्व असते :
- ० कोणत्या प्रकारचे काम उपलब्ध करून द्यावे ?
  - ० काम कशाप्रकारे मिळवावे ?
  - ० कामाचे आयोजन कसे असावे ?
  - ० काम कोणत्या प्रकारे शिकवावे ?

ज्या व्यक्ती संरक्षित कार्यशाळा सुरु करू इच्छितात त्यांनी सुरुवातीला अशा ?कार्यशाळांचे आयोजन केलेल्या व्यक्तींना भेटावे. या भेटीद्वारे त्यांना कार्यशाळा चालविण्यासंबंधीच्या दैनंदिन मुद्यांबद्दल माहिती होईल. शिवाय नियोजन समितीने स्थानिक समाज कल्याण विभागाबरोबर संपर्क साधून आपल्या राज्यातून अशी कार्यशाळा सुरु करण्याकरिता आर्थिक साहाय्यता देण्याची काही योजना आहे किंवा नाही हे तपासावे.

२२७. संरक्षित कार्यशाळेमध्ये मतिमंद व्यक्ती कोणत्या प्रकारचे काम करतात?

मतिमंद व्यक्तींनी केलेल्या कामाचे स्वरूप एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी बदलत जाणारे असले तरी त्यांच्या कामामध्ये काही समान सूत्रे असतात. यशस्वीपणे चालणाऱ्या कार्यशाळांमधून मालाच्या प्रत्यक्ष उत्पादनाऐवजी विविध भागांची जुळवणी, माल बंदिस्त करणे व आवश्यक तेथे पोहचता करणे या प्रकारच्या कामांवर अधिक लक्ष पुरविले जाते.

२२८. संरक्षित कार्यशाळेमध्ये मतिमंद व्यक्तीला किती मोबदला दिला जातो?

संरक्षित कार्यशाळेमध्ये मतिमंद व्यक्तीला मोबदला देण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एक तर त्यांना त्यांनी केलेल्या उत्पादनानुसार नगाप्रमाणे दर ठरवून पैसे दिले जातात. किंवा त्यांनी केलेले उत्पादन लक्षात न घेता ठराविक रक्कम विद्यावेतन म्हणून दरमहा दिली जाते. जरी भारतामध्ये राष्ट्रीय पातळीवरील माहिती उपलब्ध नसली तरी असे समजते की, संरक्षित कार्यशाळांमध्ये काम करणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींच्या मोबदल्याची कक्षा दरमहा रु. ३०/- ते दरमहां रु. ३००/- एवढी आहे.

२२९. संरक्षित कार्यशाळेमध्ये सर्व सहकारी मतिमंद असतात. मतिमंद व्यक्तीवर याचा काही दुष्परिणाम होतो काय?

मतिमंद व्यक्तीला संरक्षित कार्यशाळेमध्ये पाठविण्याचा एक संभाव्य दुष्परिणाम हा की, ती मतिमंद व्यक्ती आपल्या मतिमंद नसणाऱ्या समवयस्क व्यक्तींपासून वेगळी पडते. यामुळे आपल्या समवयस्क सामान्य व्यक्तींचे निरीक्षण करण्याची संधी त्यांना मिळत नाही आणि म्हणून मतिमंद व्यक्ती त्याच्या वयानुरूप कौशल्ये व सामाजिक वर्तन शिकू शकत नाहीत. या शिवाय दुसरा तोटा असा की, संरक्षित कार्यशाळेमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींना आपल्यावर झालेली टीका किंवा कुंचेष्टा कशी स्वीकारावी हे शिकण्याची फारशी संधी मिळत नाही.

२३०. मतिमंद व्यक्तींच्या कामावर पर्यवेक्षण करणे आवश्यक असते काय?

मतिमंद व्यक्तीला दीर्घ कालावधीपर्यंत स्वतंत्रपणे काम करता येत नाही अशी तक्रार या व्यक्तींना नोकरी देणाऱ्यांकडून सतत केली जाते. परंतु प्रशिक्षणाच्या तंत्रज्ञानाचा पद्धतशीर वापर केल्यास मतिमंद व्यक्तीला त्याचे काम स्वतःचे स्वतः करण्यास शिकविता येते. प्रशिक्षण देणाऱ्याकडून या व्यक्तीला किती मदत लागेल हे त्या मतिमंद व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक क्षमतांवर अवलंबून असते.

२३१. मतिमंद व्यक्ती सामान्य कार्यस्थळी इतर सामान्य लोकांबरोबर काम करू शकते काय? आपल्या देशामध्ये मतिमंद व्यक्तींकिंरिता अशी सुविधा कोठे उपलब्ध आहे?

मतिमंद व्यक्ती सामान्य कार्यस्थळी अपंग नसलेल्या कामगारांबरोबर देखील काम करू शकतात. कामाच्या प्रत्यक्ष कृती आवश्यकतेप्रमाणे बदलता येतात आणि योग्य प्रशिक्षण व साहाय्य दिले तर मतिमंद व्यक्ती एक यशस्वी आणि निर्मितीक्षम कामगार होऊ शकते. आपल्या देशामध्ये या प्रकारच्या सुविधा अद्याप बाल्यावस्थेत आहेत. मतिमंद व्यक्तींना सामान्य व्यक्तींबरोबर काम करण्याची संधी आपल्याकडे फारच कमी प्रमाणात निर्माण करण्यात आली आहे.

२३२. एकात्मिक कार्याचे ठिकाण म्हणजे काय?

ज्या कार्यस्थळी अधिकतर कामगार अपंग नसतात व मतिमंद व्यक्तींना त्यांच्या समवेत नोकरी दिली जाते असे कार्यस्थळ म्हणजे एकात्मिक कार्याचे ठिकाण होय. या मतिमंद व्यक्तींना त्यांच्या व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्राकडून वेगवेगळ्या प्रकारचे साहाय्य मिळत असले तरी त्यांना प्रस्तुत व्यापारातील / उद्योगातील कामगार म्हणूनच समजले जाते. एकात्मिक कार्याच्या ठिकाणांचे दोन मुख्य प्रकार असतात.

आधार प्राप्त रोजगार - या प्रकारामध्ये स्वतःच्या परिसरामध्येच व्यक्ती काम करून मोबदला मिळविते. परंतु त्यास आवश्यक अशा प्रशिक्षणाचा आणि मदतीचा आधार त्याचे व्यवसायकेंद्र देत राहते. या प्रकारामध्ये आधार देऊन रोजगार प्राप्त करून देताना तीन मुद्यांवर लक्ष केंद्रित केले जाते; अपंग कामगाराला कोणत्या प्रकारचे साहाय्य हवे आहे त्याचा शोध घेणे, जोपर्यंत त्या साहाय्याची आवश्यकता असेल तोपर्यंत ते साहाय्य देणे आणि शेवटी कामगाराच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवत-ठेवत सावकाशपणे ते साहाय्य कमी करत जाणे.

स्पर्धात्मक रोजगार - या प्रकारामध्ये व्यक्तीच्या गुणवत्तेनुसार पद मिळवून देऊन त्या पदास आवश्यक असे काम करून मोबदला मिळवला जातो. इथे व्यक्तीला कोणताही बाह्य आधार उपलब्ध नसतो.

२३३. एकात्मिक कार्य ठिकाणामध्ये मतिमंद व्यक्ती कोणत्या प्रकारचे काम करू शकतात?

आपल्या देशामध्ये मतिमंद व्यक्तींकरिता अशी एकात्मिक कामाची ठिकाणे फारच कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत. परंतु पाश्चिमात्य देशांमध्ये असे आढळून आले आहे की, वस्तूंचे उत्पादन, खाद्यपदार्थ सेवा, कार्यालयीन काम, आवाराची देखरेख, किरकोळ विक्री आणि मुलांचा सांभाळ या प्रकारच्या कामांमध्ये मतिमंद व्यक्ती यशस्वी होतात. यापुढचे यश हे कुटुंबीय, नोकरी देणारे, तसेच प्रशिक्षण देणारे व्यावसायिक तज्ज्ञ यांच्या कल्पकतेवर अवलंबून असते. ज्या ठिकाणी मतिमंद व्यक्ती यशस्वीपणे काम करीत असल्याचे दिसेल तेथे असे आढळेल की, ती व्यक्ती सौम्य मतिमंदत्व असलेली व्यक्ती आहे. अर्थात योग्य प्रशिक्षण आणि दीर्घकालीन साहाय्य दिल्यास मध्यम व तीव्र मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तींना देखील सर्वसाधारणपणे असणाऱ्या व्यक्तींबरोबर कामाला लावता येते.

२३४. हे खरे आहे काय की, संरक्षित कार्यशाळेमध्ये मतिमंद व्यक्तीला एकात्मिक कार्याच्या ठिकाणी काम करण्यासाठी तयार केले जाते?

आतापर्यंत एक दृढ झालेली समजूत अशी होती की, मतिमंद व्यक्तीला वेगवगळ्या कामाच्या वातावरणामध्ये वेळ देणे आवश्यक आहे व असे झाले तरच ती व्यक्ती एकात्मिक कार्याच्याठिकाणी काम करण्यासाठी योग्य बनेल. उदाहरणार्थ, या कार्यप्रणालीनुसार मतिमंद व्यक्ती प्रथम व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रामध्ये काम करण्यास सुरुवात करेल. तेथे नेमून दिलेल्या कौशल्यांवर तिने प्रभुत्व मिळविले की त्या व्यक्तीची रवानगी संरक्षित कार्यशाळेत होईल. या कार्यशाळेमध्ये ती अधिक काही विशिष्ट कौशल्ये आत्मसात करेल. या नंतरचा टप्पा म्हणजे अशा व्यक्तीला सामान्य ठिकाणी किंवा एकात्मिक कार्याच्या ठिकाणी ठेवण्यात येईल.

वरील टप्प्यांचा आराखडा जरी सुयोग्य वाटला तरी अनुभव आणि संशोधन याद्वारे हे सिद्ध होते की, वस्तुस्थिती त्या टप्प्यात सांगितल्याप्रमाणे नाही. उलट अशा संकल्पनेला अधिक आधार मिळतो की, व्यवसाय समुपदेशकाने परिसरातील सुयोग्य नोकरी शोधावी आणि मग कामगाराच्या क्षमता व कौशल्ये आणि त्या कामाकरिता आवश्यक कौशल्य व वर्तणूक यांची सांगड घालून काम द्यावे. या प्रकारच्या विश्लेषणावरून मतिमंद व्यक्तीला कोणत्या पातळीचे व कोणत्या प्रकारचे साहाय्य देणे आवश्यक आहे ते समजून येते व त्याप्रमाणे ते देता येते. एखादी मतिमंद व्यक्ती विकासाच्या सर्व टप्प्यांमधून पुढे सरकत रोजगाराकरिता तयार होण्याची वाट पाहत बसण्याऐवजी व्यवसाय प्रशिक्षणाच्या या कार्यपद्धतीनुसार गेल्यास मतिमंद व्यक्ती लवकर आणि वेळीच यशस्वी होते.

२३५. जेव्हा एखाद्या मतिमंद व्यक्तीला नोकरीवर नेमले जाते तेव्हा तिला
नोकरीसंबंधित साहाय्याची गरज भासते काय? कामाच्या ठिकाणी असे
साहाय्य कोण देते?

आवश्यक तेवढे साहाय्य न दिल्यास मध्यम व तीव्र स्वरूपाचे मतिमंदत्व असणारी
व्यक्ती आपली नोकरी फार काळ टिकवून ठेऊ शकत नाही. हे साहाय्य कधी
कामाशी प्रत्यक्ष संबंध असणाऱ्या मुद्यांबाबत द्यावे लागते; तर कधी रोजगाराच्या
संदर्भात अप्रत्यक्ष असणाऱ्या मुद्यांबाबत द्यावे लागते. उदाहरणार्थ, कामावर
येण्याची व कामावरून परतण्याची व्यवस्था किंवा विशिष्ट स्वावलंबन कौशल्ये
इत्यादी. साधारणपणे व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रामध्ये हे साहाय्य कुटुंबाचे सभासद
आणि केंद्राचे कर्मचारी देत असतात.

प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा वेगळ्या असल्याकारणाने पालक व्यवसाय प्रशिक्षण
केंद्राचे कर्मचारी व नोकरी देऊ करणाऱ्या व्यक्ती या सर्वांनी एकत्रितपणे काम
करून सर्वाधिक यश मिळविण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते.

२३६. एखादी मतिमंद व्यक्ती सामान्य ठिकाणी सामान्य लोकांबरोबर काम
करीत असेल तर तिला नेहमीचे वेतन दिले जाईल काय?

जर व्यक्ती सामान्य ठिकाणी व सामान्य लोकांबरोबर काम करीत असेल तर
त्यांना नेहमीचे वेतन दिले पाहिजे. परंतु संपूर्ण वेतन मिळण्याकरिता नोकरी
देणाऱ्याने निश्चित केलेल्या तासांचे काम करणे आवश्यक आहे. तसे होत
नसेल तर व्यक्तीस त्यांनी किती तास काम केले आहे किंवा त्यांनी किती उत्पादन
केले आहे त्यानुसार वेतन दिले जाते.

२३७. कामाच्या ठिकाणी आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर जुळवून घेणे याची नितांत आवश्यकता असते. मतिमंद व्यक्तींना सहकाऱ्यांबरोबर जुळवून घेण्याचे विशेष प्रशिक्षण देण्याची गरज पडते काय?

एखाद्या सामान्य ठिकाणी नोकरी टिकविण्याकरिता मतिमंद व्यक्ती आणि मतिमंद नसलेले इतर कर्मचारी यांच्यात आंतरक्रिया कशी होते ते महत्त्वाचे असते. मतिमंद कामगारांना सामाजिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण तसेच योग्य वर्तणुकीचा विकास होण्याकरिता प्रशिक्षण देणे गरजेचे असतेच; परंतु आपल्यामधील अपंग कामगाराला कसे स्वीकारून घ्यावे याचे प्रशिक्षण अपंग नसलेल्या कामगारांना देणे याची सुद्धा गरज पडते. आपल्यावर कामाच्या ठिकाणी झालेली टीका कशी स्वीकारायची, मित्र कसे बनवायचे आणि सहकाऱ्यांबरोबर कसे खेळीमेळीने राहायचे या संदर्भात मतिमंद व्यक्तीला शिक्षण द्यावे लागते.

२३८. स्त्री व पुरुष अशा दोन्ही व्यक्ती एकत्र काम करतात. अशा ठिकाणी मतिमंद स्त्रीने सामान्य लोकांबरोबर काम करणे किती सुरक्षित आहे?

अशा एखाद्या ठिकाणी एखादी मतिमंद स्त्री काम करीत असेल तर तिला असणारा धोका तितकाच आहे जितका तो एखाद्या सामान्य स्त्रीला असतो - कदाचित काकणभर जास्तच असतो. सामान्य व्यक्तीच्या बरोबरीने काम केल्याने मतिमंद व्यक्तींना योग्य सामाजिक वर्तणूक शिकण्याची चांगली संधी मिळते. मतिमंद स्त्रीला संरक्षित कार्यशाळेमध्ये कमी धोका असतो असे नाही. खेरे तर मतिमंद व्यक्तींना-स्त्रियांना व पुरुषांना - दुरुपयोग आणि लैंगिक छळ यापासून स्वतःचे रक्षण करण्याचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे असते.

२३९. काही मतिमंद व्यक्ती आपली नोकरी टिकवून ठेवू शकत नाहीत असे का?

एखादी व्यक्ती आपली नोकरी का टिकवू शकत नाही याला कारणीभूत असणारे अनेक घटक आहेत. अत्यंत तीव्र मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्ती वगळता इतर

वेळी मर्यादित बौद्धिक क्षमता हेच नेहमी नोकरी जाण्यामागील कारण असते असे नाही. बहुतेक वेळी अयोग्य सामाजिक कौशल्ये व अयोग्य वर्तणूक हीच कारणे नोकरी गमावण्यामागे असल्याचे आढळून आले आहे. याशिवाय संबंधित शारीरिक व्यंग, नोकरी देणाऱ्याची अभिवृत्ती, संभाषण कौशल्यातील उणीव आणि वर्तणूक समस्या ही कारणे नोकरी कायम राखण्याच्या आड येतात.

२४०. मतिमंद व्यक्तींना रोजगार देण्याबाबतीत नोकरी देणाऱ्या व्यक्ती अनिश्चित का असतात?

मतिमंद व्यक्तीमधील काम करण्याच्या क्षमतेचे वारंवार अवमूल्यन होत असते. याचे एक कारण म्हणजे नोकरी देणाऱ्या व्यक्तींना मतिमंदांच्या क्षमतांबद्दल पुरेशी माहिती नसते. आणि कदाचित मतिमंद व्यक्ती कार्यक्षम असू शकतात यावर त्यांचा विश्वास नसतो. या खेरीज स्वतः मतिमंद व्यक्ती देखील निकृष्ट प्रकारच्या प्रशिक्षणामुळे प्रभावी कामगार बनलेल्या नसतात. शिवाय मतिमंद व्यक्तींमध्ये न सुधारलेल्या वर्तणुकींच्या समस्या असतातच. परंतु मतिमंद व्यक्तींचा अस्वीकार हे सुद्धा एक कारण असते, जे मतिमंद व्यक्तीला रोजगार मिळविण्याच्या आड येते.

२४१. स्वयंरोजगार म्हणजे काय? स्वयंरोजगाराच्या अंतर्गत मतिमंद व्यक्ती कोणती कामे करतात?

जिथे मालकच कामगार असतात अशा छोट्याशा उद्योगाला स्वयंरोजगार असे म्हणतात. मतिमंद व्यक्ती आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होऊ शकतील याकरिता असणाऱ्या विविध मार्गपैकी एक मार्ग म्हणजे स्वयंरोजगार होय. अर्थात हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, स्वयंरोजगाराचा मार्ग हा सर्व मतिमंद व्यक्तींकरिता योग्य नसतो. सर्वसाधारणपणे सौम्य मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तींना त्याचा उपयोग होतो. मतिमंदत्वाच्या तीव्रतेखेरीज इतरही काही घटक आहेत ज्यामुळे काहींना या मार्गांचा चांगला उपयोग करून घेता येतो; तर काहींना मात्र या

मार्गाचा काही एक उपयोग नसतो. संबंधित शारीरिक अवस्था, कुटुंबातील सदस्यांच्या प्रतिक्रिया आणि समाजाच्या प्रतिक्रिया हे ते घटक होत. या घटकांचा विपरीत परिणाम झाला तर मतिमंद व्यक्तीचा आत्मविश्वास खचतो व स्वयंरोजगाराकरिता आवश्यक तेवढा पुढाकार ती घेऊ शकत नाही.

भारतामध्ये विविध प्रकारच्या स्वयंरोजगाराच्या योजना सुरू करण्यात आलेल्या आहेत. या योजना कार्यान्वित करताना पालकांकडून मिळणारा आधार हा निर्णयिक मुद्दा ठरलेला आहे. पालकांकडून तसेच व्यावसायिक तज्ज्ञांकडून मिळणाऱ्या आधाराने स्वयंरोजगाराच्या काही योजना मतिमंद व्यक्ती चालवू शकतात. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

लॉटरीची तिकिटे विकणे	तयार कपड्यांचा व्यापार करणे
बुकबायंडिंग करणे	शेती करणे
छत्री दुरुस्त करणे	कुकुट पालन करणे
विटा बनविणे	स्क्रीन प्रिंटिंग करणे
पादत्राणे स्वच्छ करणे (पॉलीश करणे)	चित्रांच्या फ्रेम बनविणे
ओतीव पुतळे बनविणे	पानाचे दुकान चालविणे
पेट्रोल विकणे	भंगार मालाचा व्यापार करणे
फोटो कॉपी मशीन चालविणे	खेळाचे दुकान चालविणे
मडकी बनविणे	कपड्यांचे धुलाई केंद्र चालविणे
पोस्टाच्या तिकिटांची विक्री करणे	रोपवाटिका चालविणे

२४२. मतिमंद व्यक्तीकरिता एखादी स्वयंरोजगाराची योजना कशी सुरू करावी?

प्रौढ व्यवसाय केंद्र आणि व्यवसाय पुनर्वसन केंद्र याप्रकारच्या केंद्रांमधून अनेक प्रकारच्या धंद्यांचे प्रशिक्षण दिले जाते. उपजीविकेकरिता जो धंदा करावयाचा

आहे त्या धंद्याचे प्रशिक्षण मतिमंद व्यक्तीने घ्यावे. प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर मतिमंद व्यक्तीने आपली बचत एकत्र करून स्वतःचा धंदा सुरू करावा. अर्थात ती व्यक्ती जो धंदा सुरू करणार आहे त्या धंद्यास बाजारामध्ये मागणी आहे किंवा नाही हे पडताळून घेतले पाहिजे. मतिमंद व्यक्तींना स्वयंरोजगार सुरू करता येर्इल, याकरिता अर्थसाहाय्य देण्याची कोणतीही सरकारी योजना नाही. बँकेकढून कर्ज मिळू शकते; परंतु ते त्या मतिमंद व्यक्तीच्या पालकाच्या नावावर घ्यावे लागते. कारण मतिमंद व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारचा करार करण्याचा कायदेशीर अधिकार नाही.

२४३. व्यवसाय पुनर्वसन केंद्र (व्होकेशनल रिहॅबिलिटेशन सेंटर व्ही.आर.सी.) म्हणजे काय? व्ही.आर.सी. मध्ये उपलब्ध असणाऱ्या सेवांचे स्वरूप काय असते?

अपंग रोजगाराच्या दृष्टीने स्वयंपूर्ण व्हावे याकरिता त्यांना संधी मिळावी या हेतूने भारत सरकारने निर्माण केलेली विशेष प्रशिक्षण केंद्रे म्हणजेच व्यवसाय पुनर्वसन केंद्र (व्ही.आर.सी.) होय. अशी संधी मिळाल्याने अपंग व्यक्तीच्या मनात स्वतःची प्रतिमा उजळ होऊन ती देखील समाजाकरिता काही करू लागेल. हा या व्ही.आर.सी. निर्माण करण्यामागचा विचार होय. सध्या देशभरात १३ व्ही.आर.सी. असून ही केंद्रे सर्व प्रकारच्या अपंगांच्या कल्याणाकरिता कार्य करीत आहेत. व्ही.आर.सी. द्वारा देण्यात येणाऱ्या सेवांची कक्षा खूपच विस्तृत असते.

- अपंग व्यक्तीची पात्रता निश्चित करण्याकरिता केंद्रामध्ये दाखल होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे मूल्यमापन
- समुपदेशकाबरोबर वैयक्तिक आणि कामाच्या ठिकाणी स्थिर होण्यास साहाय्य करणारे कार्यक्रम
- चश्मे, श्रवणयंत्रे व इतर उपकरणे यांचा पुरवठा

- ० योग्य प्रकारच्या रोजगारामध्ये पाठवणे
- ० रोजगार उपलब्ध झाल्यानंतर देखील पूरक सेवा

सर्व प्रकारच्या अपंग व्यक्तींना सेवा देणे हा जरी व्ही.आर.सी.चा हेतू असला तरी खास करून सौम्य मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तींनाच सेवा उपलब्ध होतात. कारण मुक्त रोजगारामध्ये सहभागी होण्याइतकी क्षमता केवळ या पातळीच्याच मतिमंदांमध्ये असते. विविध कार्यक्रमांबद्दल तसे प्रवेशाकरिता लागणाऱ्या पात्रतेसंबंधी अधिक माहिती स्थानिक व्ही.आर.सी. कडून उपलब्ध होऊ शकेल. (व्ही.आर.सी. ची यादी या पुस्तकाच्या परिशिष्टामध्ये देण्यात आलेली आहे.)

२४४. मतिमंद व्यक्तीच्या व्यावसायिक पुनर्वसनामध्ये पालक कशाप्रकारे योगदान करू शकतात?

“एका पालकाची किंमत १०,००० शिक्षकांएवढी असते.” (चिनी म्हण) मतिमंद व्यक्तीच्या व्यावसायिक पुनर्वसनामध्ये सगळ्यात निर्णायिक असणारा एकमेव घटक म्हणजे त्या व्यक्तीसाठी कुटुंबियाची असणारी अभिवृत्ती. व्यक्तीला मिळणारा चांगला कौटुंबिक आधार बन्याच उणिवा भरून काढतो. उदाहरणार्थ, प्रशिक्षण कार्यक्रमातील कमतरता, कामगाराच्या कौशल्यसंग्रहातील दोष किंवा स्थानिक पातळीवरचे आर्थिक व्यवहार. पालक, भावंडे, आजी-आजोबा, मित्र, हितचिंतक हे सर्व नोकरी शोधण्यात व कामाच्या सवयी सुधारण्यास साहाय्यभूत होतात. मतिमंद व्यक्तीच्या आवडी व क्षमता याबाबत त्यांच्याकडे अचूक माहिती असते. कुटुंबीय प्रवासाची व्यवस्था करण्यात मदत करू शकतात, स्वतःच्या कामाच्या वेळापत्रकामध्ये थोडी लवचिकता ठेऊन मतिमंद व्यक्तीला प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी प्रशिक्षण देणाऱ्या व्यावसायिक तज्ज्ञाच्या कार्याला हातभार लावू शकतात. आपल्या देशातील अनेक पालक संघटना स्वतःच्या मुलांकरिता व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे सुरू करीत आहेत.

२४५. एखाद्या मतिमंद व्यक्तीला नोकरी मिळून शकली नाही तर काय होते।

काम / नोकरी जरी मतिमंद व्यक्तीच्या जीवनातील महत्वाची बाब असली तर तेच एकमेव ध्येय नसावे. जर एखाद्या मतिमंद व्यक्तीला नोकरी मिळतच नसेल तर स्वयंरंजनाच्या आणि मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांमध्ये भाग घेऊन त्याचे जीव समृद्ध करण्याच्या दृष्टीने पावले उचलावीत. हे कार्यक्रम एकत्रित प्रकारच्या वातावरणात व्हावेत. ज्यामुळे मतिमंद व्यक्तीला इतरांपासून दूर राखल्याच्या भावना निर्माण होणार नाही. नोकरी मिळत नसली तरी स्वयंसेवक म्हणून कुटे काही काम मिळते का याचा शोध घ्यावा.

लैंगिकता

मतिमंद व्यक्तीदेखील शैशव, बाल्यावस्था, पौगंडावस्था, प्रौढावस्था, मध्यवयीन अवस्था आणि वृद्धावस्था या वैकासिक टप्प्यांमधून त्याच क्रमाने पार होतात, ज्या क्रमाने सामान्य व्यक्ती पार होतात. मानवातील लैंगिक भावना आणि लैंगिक वर्तणूक यांचे मूळ पौगंडावस्था या वैकासिक टप्प्याशी निगडित असते. अपांगत्व कोणतेही असले तरी पौगंडावस्था आणि लैंगिकता दोन्ही एकमेकांशी संबंधित असतात. सामान्य बुद्धी असलेल्या व्यक्ती आपल्या लैंगिक भावना समाजमान्य पद्धतीने कशा व्यक्त कराव्यात ते आपल्या विकासाच्या प्रक्रियेदरम्यान शिकून घेतात. मात्र मतिमंद व्यक्तींना हे शिकता येत नाही. एक तर ते शिकण्याकरिता संधीचा अभाव असतो. या शिवाय आपल्या लैंगिक गरजा पूर्ण करण्याकरिता आवश्यक असे प्रशिक्षण त्यांना मिळत नाही; किंवा मिळते ते अपूर्ण व अयोग्य असते. मतिमंद व्यक्तीची याबाबतीत सर्वांत मोठी अडचण म्हणजे मर्यादित बुद्धीमुळे त्यांना आपल्या लैंगिक वर्तणुकीच्या परिणामांचे आकलन होत नाही. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणजे मतिमंद व्यक्तींचा एक तर लैंगिक छळ होतो किंवा त्या कोठेही आपल्या अयोग्य वर्तणुकीचे प्रदर्शन करून मोठी आपत्ती ओढवून घेतात. या विभागामध्ये लैंगिक संदर्भात मोठ्या होत जाणाऱ्या मतिमंद व्यक्ती आणि त्यांची लैंगिक वर्तणूक या संदर्भात पालकांच्या मनात असणाऱ्या शंकांचा परामर्श घेण्यात आला आहे.

वर्तमानपत्रात वाचलंस का?
मतिमंदत्व असलेल्या काही मुलींवर
गर्भाशय काढण्याची शस्त्रक्रिया करण्यात
येणार आहे.

पण या मुलींवर ते अशी शस्त्रक्रिया
का करणार आहेत?

ते म्हणतात की, यांना मासिक
पाळीच्या वेळच्या स्वच्छतेची काळजी
घेता येत नाही. म्हणून गर्भाशय
काढून टाकून ही समस्या कायमची
सोडवून टाकायची.

माझ्या तीव्र मतिमंदत्व असलेल्या
मुलीला तिच्या विशेष शिक्षिकेने मासिक
पाळीच्या वेळी स्वतःची काळजी घ्यायचे
प्रशिक्षण दिले....

.....आता ती त्या काळात
अगदी स्वच्छ असते.

असे असेल तर मात्र याबाबतीत
कोणताही निर्णय घेण्याअगोदर
मतिमंद स्त्रियांच्या हक्कांचा विचार
करायला हवा.

२४६. मतिमंद व्यक्तींना लैंगिक भावना असतात काय?

लहानपणापासून प्रौढावस्थेपर्यंत मतिमंद व्यक्ती त्याच प्रकारच्या भावना, विचार आणि शारीरिक गरजा घेऊन वाढत असतात; ज्या अपंग नसलेल्या व्यक्तींना सुद्धा असतात. अर्थातच मतिमंद व्यक्तीमध्ये देखील लैंगिक भावना आणि लैंगिक इच्छा विकसित होतात. मात्र लैंगिकता व्यक्त करण्याची तीव्रता अपंगत्वाच्या तीव्रतेपेक्षा विषम राहते. म्हणजेच अपंगत्व तीव्र असेल तर लैंगिकता कमी असते.

२४७. सामान्य व्यक्ती ज्या वयात लैंगिक दृष्ट्या परिपक्व होतात त्याच वयात मतिमंद व्यक्ती परिपक्व होतात काय?

मतिमंद व्यक्तीमध्ये लैंगिकतेसह सर्व शारीरिक वाढ व विकास कोणत्याही इतर मुलाच्या सारखाच होतो. परंतु दुय्यम लैंगिक गुणविशेषांचा विकास, म्हणजेच मुलांमध्ये दाढी वाढणे, मुलींमध्ये स्तनांचा विकास होणे, मुलामुलींमध्ये काखेत व जांघेत केस येणे इत्यादी, मतिमंदत्वाच्या स्वरूपानुसार उशीराने होतो.

२४८. मतिमंद असलेल्या व्यक्ती आपल्या लैंगिक गरजा कशाप्रकारे व्यक्त करतात?

स्पर्श करणे, बोलणे, मिठी मारणे, चुंबन घेणे, कुरवाळणे, हाताळणे, धरणे करणे, मैथुन करणे, सामान्य लैंगिक संभोग करणे किंवा नुसते हातात हात धरणे या काही कृतींद्वारे मतिमंद व्यक्ती आपल्या लैंगिक गरजा व्यक्त करते.

२४९. मतिमंद व्यक्तींमध्ये लैंगिक समस्या निर्माण होण्याची शक्यता जास्त असते काय?

मतिमंद व्यक्तीमध्ये लैंगिक समस्या निर्माण होण्याची शक्यता जास्त असते कारण

- लैंगिक भावना आणि इच्छा व्यक्त करण्याच्या समाजमान्य पद्धती कोणत्या हे शिकायला त्यांना संधी कमी मिळते.
- कार्यकारणभाव समजण्याची क्षमता त्यांच्यात कमी असते.
- आपल्या वर्तणुकीच्या परिणामांचे आकलन करण्याची क्षमता त्यांच्यात कमी असते.
- मतिमंद व्यक्तीने आपल्या लैंगिक इच्छा अयोग्यपणे व्यक्त केल्यावर देखील त्यांना न कळत असे प्रोत्साहन मिळते.

२५०. मतिमंद व्यक्तीमध्ये नेहमी दिसणाऱ्या लैंगिक समस्या कोणत्या?

मतिमंद व्यक्तीमध्ये नेहमी दिसणाऱ्या लैंगिक समस्या पुढीलप्रमाणे असतात.

- सार्वजनिक ठिकाणी मैथुन करणे.
- चारचौघांसमोर कपडे काढणे.
- अतिप्रेमळपणे किंवा आक्रमकपणे वागणे.
- अप्रासंगिक मिठी मारणे किंवा चुंबन घेणे.
- सतत स्पर्श करणे किंवा इतरांना बिलगणे.
- अनावश्यक गर्भधारणा.
- समलिंगी लैंगिक वर्तणूक.

२५१. मतिमंद व्यक्तींना आपल्या लैंगिक गरजा योग्यपणे भागविण्याचे प्रशिक्षण देता येते काय?

बाल्यावस्थेत आणि पौगंडावस्थेत लैंगिकतेबद्दल औपचारिकपणे शिक्षण दिल्यास मतिमंद व्यक्तींना त्यांच्या लैंगिक गरजा भागविण्याचे प्रशिक्षण देता येते. अर्थात आपल्या लैंगिक गरजा व्यक्त करण्यात आणि भागविण्यात या व्यक्ती किती स्वतंत्र होतात ते त्यांच्या मतिमंदत्वाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते.

२५२. लैंगिक व्यवहार करण्याचा हक्क मतिमंद व्यक्तींना आहे काय?

अपंगत्व असो अथवा नसो सर्व व्यक्तींना समान अधिकार असणे आवश्यक आहे. परंतु प्रत्येक “हक्क” स्वतः बरोबर तितकीच ताकदवान “जबाबदारी” देखील निर्माण करतात. प्रत्येक मतिमंद व्यक्तीने एक चांगले व सुखी जीवन जगावे हे जरी आदर्शवित असले तरी त्यांच्या कृतीमध्ये जेव्हा इतर व्यक्तींचा अंतर्भाव असतो; तेव्हा हा प्रश्न केवळ हक्कांचा न राहता तो परिणामांचा आणि जबाबदारीचा देखील होतो.

२५३. मतिमंद व्यक्ती सामान्य भिन्नलिंगी संबंध ठेऊ शकतात काय?

मतिमंदत्वाशिवाय इतर कोणतीही अवस्था नसलेल्या सौम्य मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्ती सामान्य भिन्नलिंगी संबंध ठेवू शकतात. मतिमंदत्वाची तीव्रता जास्त असली की, संबंध ठेवण्यात अडचणी जास्त असतात.

२५४. मतिमंद व्यक्तींचा लैंगिक छळ होण्याची शक्यता अधिक असते काय?

लैंगिक आवेशावर नियंत्रण कमी असल्यामुळे मतिमंद व्यक्तींचा लैंगिक छळ होण्याची शक्यता अधिक असते. या संबंधात झालेला अभ्यास असे दर्शवितो की, जास्त छळ होण्याचे एक कारण म्हणजे या व्यक्तीचे प्रत्यक्ष अपंगत्व होय. मतिमंद व्यक्तीच्या लैंगिक छळाची शक्यता वाढविण्यास कारणीभूत होणारे मुख्य घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

- लैंगिकता आणि संबंध, तसेच खाजगी आणि सार्वजनिक वर्तणूक याबाबतच्या ज्ञानाचा अभाव.
- मतिमंद व्यक्तींना सर्वसाधारणपणे एकटे ठेवले जाते, त्यांना मित्र बनविण्याची सामाजिक संधी कमी प्रमाणात मिळते. यामुळे त्यांना एकटे एकटे वाटते. त्या प्रेमाकरिता भुकेल्या राहतात. आणि म्हणूनच त्या लैंगिक छळाच्या आहारी लवकर जातात.

Wombs of 25 retarded women to be removed

BUREAU NEWS SERVICES

BOMBAY

LONDON

City docs support hysterectomy

BUREAU NEWS SERVICES

BOMBAY

Hysterectomy on retarded women sparks controversy

BUREAU NEWS SERVICES

BOMBAY

Whose child is she anyway?
Medical intervention will not solve the problem,

This is the only answer science has,

Dr Srinivasan informed the court.

He actions offend the practice at a time that

of these women and treat them a son of dignity. Sudha Mehta stated to him

This next part out that best stand

मानसिक मद व्यक्तियों के अधिकार भी अन्य व्यक्तियों के समान ही होते हैं

- संपर्क टाळण्याकरिता आवश्यक तेवढा निग्रही स्वभाव नसणे; तसेच स्वतःची अस्मिता कमी असणे.

पाश्चिमात्य देशांमध्ये झालेल्या संशोधनामध्ये असे आढळले आहे की, अपंग व्यक्तींवर लैंगिक अत्याचार करणाऱ्या व्यक्ती बहुतेक वेळा त्यांच्या माहितीतल्याच होत्या.

२५५. आपल्यावर लैंगिक अत्याचार झाला आहे हे मतिमंद व्यक्ती कदाचित स्वतःहून व्यक्त करू शकणार नाहीत. तेव्हा या व्यक्तींवर लैंगिक अत्याचार झाले आहेत हे दर्शविणारे काही निदर्शक आहेत काय?

लैंगिक अत्याचार झाला असल्याची शक्यता, दर्शविणारे अनेक वर्तणूकप्रधान व शारीरिक निदर्शक आहेत.

- चालणे व बसणे या कृती करणे अवघड होणे.
- फाटलेली, डाग पडलेली व रक्ताळलेली अंतर्वस्त्रे.
- गुप्तइंद्रियांच्या जागी वेदना होणे अथवा कंड सुटणे.
- गुदद्वार अथवा गुप्तइंद्रिय येथे जखम आणि रक्तस्त्राव होणे.
- गुप्तरोगाचा संसर्ग होणे.
- गर्भ राहणे.
- झोप येण्यास अडचण येणे, अचानक आणि वारंवार वाईट स्वप्ने पडणे.
- आवडणाऱ्या आणि विश्वास असलेल्या व्यक्तींना टाळण्यास सुरुवात करणे.
- अनाकलनीय पोटदुखी किंवा खाण्याच्या सवयीत बदल होणे.
- एकटे राहण्याची भीती वाटणे.
- स्वयंरंजनाच्या सवयीमध्ये बदल किंवा पूर्वी आवडणाऱ्या मनोरंजनाच्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास नाखूष असणे.
- चोरी इत्यादीसारखे गुन्हे करणे किंवा पळून जाणे.
- कपडे काढण्यास, आंघोळ करण्यास किंवा आंघोळ करून घेण्यास नकार देणे.

- ० लहान बाळासारखी वर्तणूक करणे. (अंगठा चोखणे, चावणे, शरीर डोलवत बसणे.)

२५६. मतिमंद व्यक्तीचे व्यंधीकरण (स्टेरिलायझेशन) करावे काय?

या प्रश्नांकरिता “होय” किंवा “नाही” असे सरळ उत्तर देता येत नाही. कारण हाच प्रश्न अपंग असलेल्या किंवा नसलेल्या व्यक्तीच्या संदर्भात देखील उद्भवू शकतो. व्यंधीकरणाबाबतचा निर्णय त्या त्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक आणि विशिष्ट गुणवत्तेवर / समस्येवर आधारित घेतला जावा. असा निर्णय घेण्याची जबाबदारी मतिमंद व्यक्तीचे पालक किंवा सांभाळकर्ते यांच्यावरच असावी. अर्थात चांगला निर्णय घेण्याकरिता पालकांनी वैद्यकीय डॉक्टर, एखादा पुनर्वसन तज्ज्ञ आणि शक्य असल्यास संबंधित मतिमंद व्यक्ती यांच्याबरोबर सळामसलत करावी.

२५७. मतिमंद व्यक्तीमधील लैंगिक इच्छा दडपण्याचा प्रयत्न करावा काय?

एखाद्या व्यक्तीचा त्याच्या लैंगिकतेवर असणारा अधिकार दडपणे आणि नाकारणे हे म्हणजे मानवी व्यवहाराचे अत्यंत अमानुषपणे केलेले उल्लंघन होय. याउलट मतिमंद व्यक्तीला आपल्या लैंगिक इच्छा योग्यपणे व्यक्त करण्याचे प्रशिक्षण दिले तर तो सकारात्मक प्रौढ संबंधाचा आनंद लुटू शकतो.

२५८. हस्तमैथुन केल्याने अंधत्व आणि दुबळेपणा येतो काय?

हस्तमैथुनामुळे अंधत्व आणि दुबळेपणा निर्माण होत नाही. हस्तमैथुन ही एक लैंगिक सुख मिळवण्याची अत्यंत निरुपद्रवी पद्धत आहे. यामुळे मनावरील ताण कमी होतोच; शिवाय व्यक्तीला आपल्या स्वतःच्या शरीराची ओळख होण्यास मदत होते. पाश्चिमात्य देशांमध्ये केलेल्या पाहणीत असे आढळले आहे की, ९०% पुरुष आणि ६०% स्त्रिया केव्हा ना केव्हा हस्तमैथुन करतातच.

२५९. मतिमंद व्यक्ती कधी-कधी सर्वांसमक्ष हस्तमैथुन करतात आणि त्यांचे हे वागणे तिरस्करणीय असते. हे वर्तन बदलता येते काय?

आपल्या लैंगिक इच्छा समाजमान्य पद्धतीने व्यक्त करता न येणे ही मतिमंद व्यक्तीमधील प्रमुख समस्या असते. आपणास हवी असलेली वर्तणूक आपण कधी व कुठे करावी हे मतिमंद व्यक्तींना समजत नाही. प्रशिक्षित चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा विशेष शिक्षक यांचा सल्ला घेतल्यास पालकांना ही वर्तणूक हाताळण्याचे मार्गदर्शन मिळू शकेल.

२६०. कधी-कधी मतिमंद व्यक्ती चित्रपटातील नमुन्यांचे अनुकरण करत लैंगिक चाळे करतात. या बाबतीत पालक काय करू शकतात?

हे खरे आहे की, इतरांना बघून त्यांच्या चांगल्या किंवा वाईट वर्तनाचे अनुकरण करीत शिकण्याकडे मतिमंद व्यक्तींचा कल असतो. त्यांनी अनुकरण केलेल्या वर्तणुकीची सामाजिक योग्यता, त्या अनुकरणाचे परिणाम त्यांना समजत नाहीत. म्हणून इतरांच्या देखत ती वर्तणूक केल्याने समस्या निर्माण होते हे देखील त्यांना कळत नाही. मतिमंद व्यक्तींना स्वयंरंजनाच्या इतर अर्थपूर्ण उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याकरिता आणि त्यांचे अध्ययन करण्याकरिता योग्य संधी आणि प्रोत्साहन दिले तर अनुकरण करण्याजोगे इतर अनेक पर्यायी आदर्श उपलब्ध होऊ शकतात.

२६१. किशोरवयीन किंवा प्रौढ झाल्यानंतर देखील मतिमंद मुले आपल्या पालकांशेजारी झोपण्याचा अद्वाहास करतात. त्यांना असे करू द्यावे काय?

मतिमंद व्यक्ती ज्याप्रमाणे एखादी गोष्ट शिकावयास वेळ लावतात त्याचप्रमाणे शिकलेल्या एखाद्या गोष्टीचा त्याग करण्याकरिता देखील त्या खूप वेळ लावतात. आपली वर्तणूक सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह आहे किंवा नाही हे समजून घेण्याची

क्षमता मतिमंद व्यक्तीमध्ये कमी असते. भारतातील सामान्य बुद्धिमत्तेची मुले वय वाढल्यावर आपण पालकांशेजारी झोपूनये हे आपणहून शिकतात. मतिमंद व्यक्तींना मात्र आपण पालकांशेजारी झोपूनये हे स्वाभाविकीत्या शिकून घेता येत नाही. त्याकरिता पालकांनीच परिश्रम घेऊन मुलाला वेगळे झोपण्यास शिकविणे आवश्यक आहे. वेगळे झोपण्याची सवय वयाच्या तिसऱ्या ते पाचव्या वर्षी किंवा त्याहूनही अगोदर लावता येते. जर वेगळे झोपण्याबाबत मुलाने तीव्र भीती दर्शविली तर पालकांनी चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञाचा सळ्हा घेऊन मुलाच्या वर्तणुकीवर उपचार सुरू करणे आवश्यक आहे.

२६२. मी एका १६ वर्षे वयाच्या मुलाची आई असून त्याला आंघोळ घालणे आणि स्वच्छ करणे मला अवघड जाते व त्या प्रसंगी मला ओशाळ्यासारखे होते. मी असे करणे कितपत योग्य आहे?

आपल्या मुलाला आंघोळ घालते वेळी आपण एखाद्या पुरुष सदस्याला सहभागी करून घेणे योग्य ठरेल. हा पुरुष सदस्य आपल्या मुलाला आंघोळ घालण्या-मध्ये मदत करू शकेल. योग्य प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या साहाय्याने मतिमंद मुलाला स्वतःची काळजी स्वतः घेण्याचे शिकविता येते. एखादी प्रशिक्षित शिक्षिका आपणांस व संबंधित व्यक्तीस आपल्या मतिमंद मुलाला आंघोळीचे कौशल्य आत्मसात करण्यास कसे शिकवायचे याचे प्रशिक्षण देईल.

२६३. माझी २० वर्षांची मुलगी आंघोळ झाल्यानंतर स्नानगृहातून इतरांच्या समक्ष देखील विवस्त्र अवस्थेत बाहेर येते. तिची ही सवय घालविण्याकरिता काही प्रशिक्षण देता येईल काय?

अपंग नसलेल्या व्यक्तीला आपल्या विकासाच्या प्रक्रियेच्या दरम्यान लाजेची एक भावना सामान्यपणे संपादित करता येते. तशी मतिमंद व्यक्तींना संपादित करता येत नाही, त्यामुळे कोणते वर्तन सर्वांसमक्ष करावे आणि कोणते वर्तन खाजगीत करावे ते समजण्यास त्यांना कठीण जाते. पालकांना आपल्या मतिमंद

रुजवायला हवी. मतिमंद मुलांना प्रशिक्षणाच्या योग्य पद्धतींचा वापर करून काही व्यवहार खाजगीतच करण्याचे प्रशिक्षण देता येते. एखाद्या विशेष शिक्षकाबरोबर / शिक्षणतज्ज्ञाबरोबर किंवा मानसशास्त्रज्ञाबरोबर संपर्क साधून त्यांचा सल्ला किंवा मदत घ्यावी.

२६४. काही मतिमंद व्यक्तींना इतरांच्या शरीराला अयोग्य ठिकाणी स्पर्श करायची सवय असते. त्यांना असे करू घ्यावे काय?

काही मतिमंद व्यक्ती असे वर्तन करण्यास शिकतात ते सामाजिक दृष्ट्या अयोग्य असते व चमत्कारिक देखील असते. मतिमंद मुले असे वर्तन विविध कारणामुळे करतात. इतरांचे लक्ष वेधण्याकरिता किंवा इतरांबरोबर सामाजिक संबंध वाढविण्याकरिता किंवा आपल्या लैंगिक भावना व्यक्त करण्याकरिता. वर्तणुकीमागची कारणे विविध असल्यामुळे त्या कारणांचे नीट विश्लेषण करून त्या वर्तणुकीला हाताळण्याकरिता योग्य उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक असते. या संदर्भात सल्ला आणि मदत मिळविण्याकरिता एखाद्या मानसशास्त्रज्ञाबरोबर किंवा प्रशिक्षित शिक्षिकेबरोबर संपर्क साधावा.

२६५. मतिमंद व्यक्तीमधील लैंगिक समस्यांचा प्रतिबंध करण्यामध्ये पालक, कुदुंबातील इतर सदस्य काय भूमिका पार पाढू शकतात?

मुलाला लैंगिक शिक्षण देणारे पहिले आणि प्राथमिक शिक्षक त्या मुलाचे पालकच असतात. लैंगिकतेबद्दल, सामाजिक वर्तणुकीबद्दल, मुल्यांबद्दल आणि विश्वासांबद्दल ते आपल्या मुलाला काय शिकवितात, ते त्यांच्या स्वतःच्या वर्तणुकीवर, अभिवृत्तीवर, कृतीवर, आणि बोलण्यावर अवलंबून असते. मतिमंद मुलाबरोबर लैंगिकता या विषयावर बोलायचे हे त्या पालकांना कधी-कधी त्रासदायक व कठीण पडते. चिकित्सकीय किंवा वैद्यकीय डॉक्टर यासारख्या व्यावसायिकांबरोबर सतत संपर्क साधून आणि त्यांचा सल्ला घेऊन पालक मतिमंद व्यक्तीला आपल्या लैंगिक इच्छा योग्यपणे कशा व्यक्त कराव्यात आणि लैंगिक समस्या कशा टाळाव्यात हे शिकण्यास मदत करू शकतात.

टिप्पणी

विवाह

विवाह हा केवळ जिचा विवाह होत आहे त्या व्यक्तीच्याच नव्हे; तर तिच्या पालकांच्या आयुष्याचा देखील एक महत्त्वाचा टप्पा समजला जातो. विवाह ही एक अशी सामाजिक संस्था आहे की जिचा सरळ संबंध प्रौढावस्था, स्वातंत्र्य, पालकत्व आणि सुरक्षा यांच्याबरोबर लावला जातो. मतिमंद व्यक्ती जेव्हा प्रौढावस्थेत पर्दापण करते तेव्हापासून तिच्या सुरक्षित भवितव्याची काळजी पालकांच्या दृष्टीने सर्वाधिक महत्वाची ठरते. विविध प्रश्न मनात येतात. उदाहरणार्थ, पालक जिवंत नसतील तेव्हा काय होईल ? सुरक्षितता मिळण्याची खात्री म्हणून मतिमंद व्यक्तीचे लग्न करून द्यावे काय ? मतिमंद मुलाचे / मुलीचे लग्नच मुळी करावे की नाही, त्यामध्ये कोणकोणते धोके असतात ? मतिमंद व्यक्तींना लग्न करण्याचा समान हक्क आहे काय ? मतिमंद व्यक्ती पती / पत्नी किंवा आई / वडील या जबाबदाऱ्या पेलू शकतील काय ? अशा प्रश्नांना सरसकट उत्तर देणे कठीण आणि अडचणीचे देखील असते. कारण असा प्रश्न प्रत्येक व्यक्तीच्या संबंधात असणाऱ्या तिच्या गुणवत्तेवर, कायदेशीर पूर्वस्थितीवर, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांवर तसेच स्थानिक विद्यार्थ्यांच्या आणि कुटुंबाच्या चालीरीतींवर अवलंबून असतात, तरी देखील या विभागामध्ये पालकांनी विचारलेल्या काही प्रश्नांना उत्तरे द्यायचा प्रयत्न केलेला आहे.

मी अनिताकरिता स्थळाचा
विचार करत होतो.

मग? पण तुम्ही हे सर्व का
बोलताय?

की जरा त्या आपल्या घराजवळच्या
किराणामालाच्या दुकानदाराचा विचार
करत होतो. त्याला आई-बाप नाहीत
किंवा कुणाची जबाबदारी नाही.

अनिता मतिमंद आहे. तिला स्वतःच्या
गरजा नीट भागवता येत नाहीत.
ती एवढी जबाबदारी कशी घेऊ
शकेल. तिला जर मतिमंद मूल
झाले तर?

म्हणजे अनिताचे कधीच लग्न
होणार नाही असे म्हणायचेय तुला?
आपण दोघांनी त्या मुद्यावर मानस-
शास्त्रज्ञांबरोबर चर्चा करायला हवी
म्हणजे मग आपण योग्य निर्णय घेऊ शक

२६६. मतिमंद व्यक्ती विवाह करू शकतात काय?

विवाह म्हणजे संमती असलेल्या दोन प्रौढ व्यक्तींमधील संयोग होय. या संयोगामध्ये एकमेकांबरोबर जुळवून घेणे, वैवाहिक जीवनाच्या जबाबदाच्या पार पाडणे, मुलांना जन्म देऊन त्यांना मोठे करणे, भविष्याबद्दल नियोजन करणे आणि कुटुंब चालविण्याकरिता आर्थिक व्यवस्था करणे ही कार्ये येतात. मतिमंद व्यक्ती यापैकी कोणते कार्य किती जबाबदारीने पार पाढू शकेल याचा विचार त्याच्या विवाहाच्या अगोदर केला पाहिजे.

मात्र देशातील प्रचलित कायद्यानुसार मतिमंद व्यक्ती ही नेहमीच नाबालिग समजली जाते आणि म्हणून ती कोणत्याही करारात सहभागी होऊ शकत नाही. त्यामुळे कायदेशीर दृष्टीने मतिमंद व्यक्तींचा विवाह हा नेहमीच अवैध ठरतो.

२६७. विवाहामुळे मतिमंदत्व बरे होते काय?

काही पालकांना अद्याप वाटत असते की, आपल्या मतिमंद मुलाच्या लैंगिक सुखाची तरतूद केल्यावर किंवा त्याच्या खांद्यावर वैवाहिक जीवनाची जबाबदारी टाकल्यावर मतिमंदत्वाची समस्या सुटून जाईल. परंतु हे काल्पनिक आहे. कारण मतिमंदत्व ही अवस्था कधीही सुधारली जात नाही.

२६८. मतिमंद व्यक्तीचा विवाह करण्यापूर्वी कोणत्या घटकांचा विचार केला पाहिजे?

मतिमंद व्यक्तीचा विवाह निश्चित करण्याअगोदर पुढील घटकांचा विचार केला पाहिजे.

- व्यक्तीच्या आणि नियोजित साथीदाराच्या कार्यक्षमतेची पातळी.
- आर्थिक व्यवस्था, रोजगाराची परिस्थिती आणि मुलाला जन्म देण्याबाबतची परिस्थिती यासारखे व्यावहारिक मुद्दे.
- मतिमंदत्व आणि त्याचे परिणाम याबाबत संपूर्ण माहिती असताना विवाह-बंधनामध्ये जाण्याकरिता दोन्ही साथीदारांची स्वीकृती.

२६९. मतिमंद व्यक्तीला जीवनाच्या अखेरपर्यंत आधार लागतो. या समस्येचा सामना करण्याकरिता पालक आपल्या मतिमंद मुलाचा / मुलीचा विवाह एखाद्या सामान्य व्यक्तीबरोबर किंवा सामान्य बुद्धिमत्ता असलेल्या अपांग व्यक्तीबरोबर करून देण्याचा विचार करतात. हे योग्य आहे काय?

विवाहाचे मूळ प्रयोजन साहचर्य मिळवणे होय. आपल्या साथीदारातील साहचर्याची गरज मतिमंद व्यक्ती कधीपर्यंत भागवू शकते हे पाहावे लागेल. बौद्धिकदृष्ट्या सामान्य असलेल्या साथीदाराला पुनर्विवाह करणे अथवा विवाहबाब्या संबंध ठेवणे सोपे जाईल. परंतु मतिमंद व्यक्तीवर त्यामुळे होणाऱ्या भावनिक आघाताचे खूप गंभीर दुष्परिणाम होऊ शकतात. त्याऐवजी नैसर्गिक कौटुंबिक आधार-यंत्रणेमार्फत मतिमंद व्यक्तीला अखेरपर्यंत आधार मिळवून दिला जाऊ शकतो. या संदर्भात कोणताही निर्णय घेण्याअगोदर पालकांनी चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता यांच्याबरोबर संपर्क साधून मार्गदर्शन घ्यावे.

२७०. आई व वडील दोघेही मतिमंद असताना या जोडप्याला सामान्य मूल होण्याची शक्यता किती?

जोडप्यापैकी एक जोडीदार मतिमंद असेल तर त्या जोडप्याला सामान्य मूल होईल किंवा नाही याची शक्यता त्या जोडीदाराच्या मतिमंदत्वाचे कारण जैविक आहे की पर्यावरणात्मक आहे यावर अवलंबून राहील. निश्चित आकडेवारी उपलब्ध नसली तरी देखील असे नमूद केलेले आहे की, मतिमंद पालकांची अनेक मुले बुद्धिमत्तेच्या सामान्यक्षेमध्ये कार्य करीत असतात. अर्थात सामान्य बुद्धिमत्ता असणाऱ्या पालकांपेक्षा एक किंवा दोन्ही पालक मतिमंद असतील तेव्हा मूल मतिमंद असण्याचे प्रमाण खूपच जास्त असते. याकरिता जैविक समुपदेशकाकडून मार्गदर्शन मिळू शकते.

२७१. दोन्हीपैकी एक जोडीदार मतिमंद असणारे विवाह कितपत यशस्वी होतात?

आर्थिक व्यवस्था, नोकरी मिळवून ती राखण्याची क्षमता आणि दोन्ही जोडीदारांमधील अनुरूपता हे यशस्वी विवाहाकरिता आवश्यक घटक समजले जातात. मिळालेल्या माहितीवरून असे आढळते की, मतिमंद व्यक्तीची रोजगार-संबंधी स्थिती अपंग नसलेल्या व्यक्तीच्या स्थितीबरोबर जुळत नाही आणि आर्थिक समस्या वारंवार उभ्या राहतात. असेही आढळले आहे की, विवाह झालेल्या मतिमंद व्यक्ती तुलनेने समाजापासून दूर राहतात. अवलंबून राहता येईल असे मित्र त्यांना कमी असतात. त्यांना सतत किंवा वारंवार कौटुंबिक आधाराची आवश्यकता पडत असते. प्रंतु त्यासाठी कुटुंब पुढाकार घेत नाही.

२७२. जर एखादा मतिमंद मुलगा स्वतः कमावत नसेल; परंतु त्याचे पालक त्याला आवश्यक तो आधार देण्याकरिता तरतूद करण्यास तयार असतील तर अशा पालकांनी आपल्या मुलाचा विवाह करून देण्याच्या कल्पनेला उत्तेजन घावे काय?

विवाहाचे मूळ प्रयोजन साहचर्य मिळवणे होय. आपल्या मतिमंद मुलांचे लग्न करण्याचा निर्णय घेण्याअगोदर पालकांनी पुढील घटकांचा विचार करावा.

- त्या मतिमंद व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेची पातळी आणि या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास तयार झालेल्या संभाव्य जोडीदाराच्या मनातील स्वीकृती.
- सतत उपलब्ध होऊ शकणारा आर्थिक आधार व त्याची व्यवस्था, रोजगाराची अवस्था आणि मुलास जन्म देण्याबाबत आणि वाढविण्याबाबत निर्माण होणारे प्रेशन यासारखे व्यावहारिक मुद्दे.

याबाबत निर्णय घेण्याअगोदर चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ आणि अथवा प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता यांच्याबरोबर संपर्क साधून त्यांचे मार्गदर्शन घ्यावे.

२७३. आपल्या मतिमंद मुलाला / मुलीला लुबाडण्यापासून वाचविण्याकरिता
त्यांचा विवाह कुटुंबातल्या एखाद्या व्यक्तीबोरोबर करून देणे उचित
होईल काय?

मतिमंदाच्या बाबतीत विवाह हा काही जीवनभर आधार मिळविण्याकरिता
खात्रीलायक उपाय नाही. मुळातच नात्यात लग्न होऊन जैविक कारणांमुळे
मतिमंदत्व झाले असण्याची शक्यता जास्ती. पुन्हा त्यात त्या मतिमंद व्यक्तीचे
नात्यात लग्न केले तर त्यांना होणारे मूळ मतिमंद होण्याची शक्यता खूपच वाढते.
म्हणून सामाजिक कार्यकर्ता, चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा विशेष तज्ज्ञ
यांची मदत घेऊन मतिमंद व्यक्तीच्या या दीर्घकालीन समस्येवर उपाय काढावा.

२७४. माझ्या मतिमंद मुलाच्या विवाहासंबंधीच्या विविध मुद्यांवर आम्हाला
योग्य निर्णय घेण्याकरिता मदत करतील अशा व्यक्ती कोण?

चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता, जैविक
समुपदेशक, मनोविकार चिकित्सातज्ज्ञ आणि कुणीही प्रशिक्षित पुनर्वसनतज्ज्ञ
पालकांना विवाहासंबंधी मुद्यांवर मार्गदर्शन करू शकतात.

२७५. मतिमंद व्यक्तीच्या विवाहासंदर्भात त्याच्या सामान्य बुद्धिमत्तेच्या
जोडीदाराकडून कोणत्या समस्या नमूद केल्या जातात?

या संदर्भातील सर्व अहवाल कथित असून संशोधनात्मक नाहीत. नमूद केलेल्या
समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

- लैंगिक सुखाचा अभाव.
- वैवाहिक जीवनाच्या विविध अपेक्षा आणि मागण्या यांचा सामना
करतेवेळी येणाऱ्या समस्या.
- मुलाचा सांभाळ व त्याचे पालनपोषण या संदर्भातील समस्या.

विवाह हा महिमदत्वावर उपाय नाही.

२७६. मतिमंद व्यक्तीला विवाहाशी निगडित सामान्य कौटुंबिक जबाबदाच्या पेलण्याकरिता काही प्रशिक्षण देता येते काय?

अपंगत्वाच्या तीव्रतेनुसार तपशीलात फरक पडला तरी मतिमंद व्यक्तीला सामान्य कौटुंबिक जबाबदाच्या पेलण्याकरिता प्रशिक्षण देता येते. अनेक मतिमंद पालकांना आर्थिक मदत लागते, स्वतःची तब्येत आणि स्वतःचे मूल यांची काळजी घेण्याबाबत प्रशिक्षण लागते आणि घर चालवण्यासंबंधात ज्या दैनंदिन समस्या उद्भवतात त्याकरिता समुपदेशन लागते. व्यावसायिक तज्ज्ञ आणि पालकांचा आधार यांच्या साहाय्याने आवश्यक ती मदत, प्रशिक्षण आणि समुपदेशन देता येणे शक्य आहे.

२७७. मतिमंद व्यक्तींचा सहभाग असलेले विवाह किती स्थिर असू शकतात?

या संदर्भामध्ये आपल्या देशात तरी अशा विवाहांच्या स्थिरतेबद्दल कोणतेही संशोधन झालेले नाही. कथित अहवालानुसार विवाह स्थिर राहण्याकरिता चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता यांच्या विशेष सेवेला फार महत्व आहे. हे तज्ज्ञ त्या जोडप्यांना आपली दैनंदिन जबाबदारी पार पाडण्यात मदत करतात.

२७८. जर पालकांनी आपल्या मतिमंद मुलाचे / मुलीचे लग्न करून देण्याचा निर्णय घेतलाच तर त्यांनी कोणत्या धोक्याकरिता किंवा जबाबदाच्यांकरिता तयार राहवे?

मतिमंद व्यक्तीचे लग्न करून देण्याचा निर्णय घेतेवेळी पालकाने पुढील संभाव्य धोके आणि जबाबदाच्या यांची तयारी ठेवावी:

- मतिमंद व्यक्तीच्या पोटी एखादे मतिमंद मूलच जन्मण्याचा धोका.
- मतिमंद व्यक्तीच्या मुलाचा सांभाळ करणे व त्यास मोठे करणे.
- आवश्यक तेव्हा मतिमंद व्यक्तीच्या कुटुंबाला आर्थिक आधार देणे.

- मतिमंद व्यक्तीचे छळ आणि लुबाडणूक यांपासून संरक्षण करणे.
- मतिमंद व्यक्तीच्या मतिमंदत्वाच्या तीव्रतेनुसार त्याचे घर चालविण्याच्या कामात प्रत्यक्ष सहभागी होणे.
- जोडीदार सोडून गेल्यावर किंवा त्याने / तिने घटस्फोट घेतल्यानंतर मतिमंद व्यक्तीला सांभाळणे.

२७९. माझ्या मतिमंद मुलीचा विवाह एका अपंग नसलेल्या पुरुषाबरोबर झालेला आहे. त्यांना १८ वर्षे वयाची एक मतिमंद मुलगी आहे. ते सर्व आमच्याकडे राहतात. अलीकडे माझी मतिमंद मुलगी आग्रह धरू लागली आहे की तिने पती व मुलीसमवेत वेगळे राहयला जावे. आपला सल्ला काय?

प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या किंवा तिच्या पसंतीच्या ठिकाणी राहवयाचा अधिकार आहे. पालकांना जर वाटत असेल की, त्यांची मतिमंद मुलगी वैवाहिक जीवनाच्या सर्व जबाबदाच्या पेलू शकेल तर त्यांनी तिला तिच्या कुटुंबाबरोबर स्वतंत्रपणे राहण्याकरिता परवानगी आणि प्रोत्साहन द्यावे. अर्थात चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्त्यांकडून मार्गदर्शन घेतलेले बरे.

टिप्पणी

पालकांना आधार

मतिमंद व्यक्तीच्या आणि कुटुंबाच्या गरजा भागविणाऱ्या कल्याणकारी उपक्रमांना चालना देण्यात पालक लक्षणीय भूमिका बजावतात. गेल्या दहा-एक वर्षांपासून मतिमंद व्यक्तींचे पालक एकत्र येऊन पालकांचे समूह किंवा पालकांच्या संघटना स्थापन करीत आहेत. आपल्या देशातील मतिमंद व्यक्तींच्या पुनर्वसनप्रक्रियेमध्ये ही एक महत्त्वपूर्ण घटना समजली जात आहे. पालकांचा सहभाग वाढला की, सेवांची उपयुक्तता वाढत जाते असे निरीक्षणास आले आहे.

आपल्या समुहाच्या गरजांनुसार पालक संघटना विविध उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या असतात. मतिमंद मुलांकरिता एखादे सेवाकेंद्र, विशेष शाळा किंवा प्रशिक्षण आणि उत्पादन केंद्र चालविणे, अशा प्रकारचे उपक्रम पालक संघटना हाती घेत असतात. त्याशिवाय पालकांकडून पालकांना माहिती आणि भावनिक आधार उपलब्ध करून देणे, पालकांमध्ये तसेच समाजामध्ये जाणीव करून देणाऱ्या कार्यक्रमांचे संयोजन करणे आणि मतिमंद मुलांच्यावतीने समर्थन करणे या प्रकारचे उपक्रमदेखील या संघटना हाती घेतात. पालक संघटनांशी संबंधित तसेच पालकांचा सहभाग या संदर्भातील प्रश्नांचा समावेश या विभागामध्ये केलेला आहे.

दर आठवड्याला या मुलाला
तुमच्याकडे आणणे आम्हांला फार
कठीण जाते.

नक्कीच तसे असणार. तुमच्या शहरात
मतिमंद मुलांकरिता कोणतीही सेवा
नाही. मला वाटते, काही पालकांनी
एकत्र यावे व तुमच्या शहरातच
एखादी सेवा सुरु करावी

पण मतिमंद मुलांना प्रशिक्षण
कोण देणार?

एक प्रशिक्षित शिक्षिका शोधून
देण्यात आम्ही तुम्हाला मदत करू.
आणि वेळोवेळी तांत्रिक साहाय्य करू.

हे सोपं वाटतंय. मी इतर
पालकांबरोबर चर्चा करतो.

२८०. मतिमंद मुलांचे प्रशिक्षण आणि त्यांचे पुनर्वसन यामध्ये त्यांचे पालक काही योगदान देऊ शकतात काय?

आपल्या मतिमंद मुलाच्या प्रशिक्षणामध्ये आणि पुनर्वसनामध्ये पालक फार महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. पालक हे कायमस्वरूपी शिक्षक असतात. त्याचप्रमाणे मुलाला समाजात वावरण्यायोग्य बनविण्याच्या दृष्टीने ते महत्त्वाचे कार्यकर्ते असतात. मुलांचा सांभाळ करणाऱ्यांमध्ये तर ते प्राथमिक कार्यकर्ते असतात. पालकांना आपल्या मुलाची सर्वांत उत्तम ओळख असते. त्यामुळे पालक, शिक्षक आणि व्यावसायिकतज्ज्ञ यांच्या एकत्रित प्रयत्नांमुळे परिणामकारक उपायात्मक कार्यक्रम विकसित करता येतात.

२८१. मतिमंद व्यक्तीचे आणि त्याच्या कुटुंबाचे कल्याण करावे याकरिता पालक कोणत्या प्रकारचे योगदान देऊ शकतात?

कौटुंबिक परिस्थिती, पालकांची अभिवृत्ती, तसेच पालकांकडे उपलब्ध असणारा वेळ आणि त्यांची आर्थिक परिस्थिती यासारखे इतर घटक या सर्वांचा परिणाम पालकांकडून होणाऱ्या योगदानावर होतो. पालकांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या अनेक उपक्रमांमध्ये योगदान केलेले आहे. त्यांच्या कामाचे वर्गीकरण चार ढोबळ प्रकारांमध्ये करता येईल.

- मतिमंद व्यक्ती आणि त्यांचे कुटुंबीय यांच्याकरिता विविध सेवा प्रस्थापित करणे व त्या चालविणे. यामध्ये विशेष शाळा, व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र आणि उत्पादन केंद्र, स्वयंरंजनाचे उपक्रम आणि शिबिरे, इतर पालकांबरोबर माहितीचे आदानप्रदान, इतर पालकांना आधार, इतर कुटुंबांना मदत आणि पालक व व्यावसायिक यांच्या दरम्यानचे संबंध दृढ करण्याचे कार्य या प्रकारची कामे होतात.
- मतिमंद व्यक्ती आणि त्यांचे कुटुंब यांच्या कल्याणाकरिता व्यावसायिक तज्ज्ञांनी केलेल्या प्रयत्नांना हातभार लावणे. त्याकरिता शीघ्र उपचार तथा

प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग, मतिमंद मुलांसंबंधी इतरांना माहिती देणे आणि कुटुंबातील इतर व्यक्तींच्या गरजा भागविणे, या प्रकारची कामे होतात.

- जनजागृतीचे कार्यक्रम हाती घेऊन समाजाबरोबर संबंध प्रस्थापित करणे. याकरिता कल्याण आणि पुनर्वसन कार्यक्रमांमध्ये रस घेणाऱ्या व्यक्तींचा आणि विविध प्रसारमाध्यमांचा वापर करून घेण्याचे काम होते.
- स्थानिक, राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर धोरणे निश्चित करण्यामध्ये सहभागी होणे आणि मतिमंद व्यक्तींच्या वतीने समर्थन करणे.

२८२. पालकांनी शिक्षकाची भूमिका घेणे आवश्यक आहे काय?

पालक हे पालक आहेत आणि शिक्षक हे शिक्षक आहेत. खन्या अर्थांनी दोघांपैकी कुणीही एकजण दुसऱ्याची जागा घेऊ शकत नाही. पालक हे नेहमीच आपल्या मुलाचे स्वाभाविक शिक्षक असतात. कारण जाणतेपणी किंवा अजाणतेपणी त्यांनी मुलाच्या अध्ययनामध्ये मदत केलेली असते. प्रशिक्षित शिक्षिकेव्या मार्गदर्शनाखाली पालक मतिमंद मुलाच्या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊ शकतात, त्यास पूरक असे काम करू शकतात आणि आधार देऊ शकतात. मतिमंद व्यक्तींना शिकविणे ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. एखाद्या पालकाने जर असा निर्णय घेतला की, आपण मतिमंद व्यक्तीची शिक्षिका व्हावे तर त्या पालकाला देशभरातील विविध संस्थांद्वारा चालविण्यात येणाऱ्या विशेष शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमामध्ये भाग घेता येईल.

२८३. मतिमंद मूल असणाऱ्या एका पालकांस दुसरा तसाच पालक किती मदत करू शकेल?

मतिमंदत्वाचे निदान नव्यानेच झालेल्या मुलाच्या पालकांच्या संदर्भात अनुभवी पालकांची भूमिका महत्वाची असते. एखादा अनुभवी पालक किंवा आपले मूल मतिमंद असल्यामुळे समान अनुभव घेणारा पालक नव्या पालकांना

भावनिक आधार तसेच सेवांबद्दल माहिती देऊ शकतो. असे पालक केवळ जवळ असल्यामुळे हे शाबीत होते की, मतिमंद व्यक्तीचे पालक देखील टिकून राहू शकतात. एवढेच नव्हे तर पालकत्वाच्या मागण्यांना देखील ते यशस्वीपणे सामोरे जाऊ शकतात.

पालक एकमेकांचे ऐकतात, अनुभवांचे आदानप्रदान करतात आणि विविध प्रकारचे साहाय्य (उदाहरणार्थ - वाहन व्यवस्था, उपयुक्त माहिती, सल्ले) देऊन एकमेकांना अमूल्य आधार देतात.

भारतातील काही पालक संघटनांनी पालकापालकांतील परस्पर आधार कार्यक्रम कायांनित केले असून ते उपयुक्त होत असल्याचे सिद्ध होत आहे.

२८४. मतिमंद मुलाच्या गरजा भागविण्याच्या कामात पालक शिक्षकांना कोणत्या प्रकारे मदत करू शकतात?

मतिमंद व्यक्ती आपला दिवसभरातील अधिकांश काळ पालकांबरोबर घालवितात. त्यामुळे मुलाच्या विकासावर प्रभाव पाडणे आणि त्याचे नियंत्रण करणे, या बाबतीत पालकांची स्थिती मजबूत असते. आपले मूल काय करते किंवा काय करू शकत नाही आणि आपल्या मुलामध्ये कोणत्या विशेष समस्या आहेत याची माहिती देऊन पालक शिक्षकांना योग्य कार्यक्रमाचे नियोजन करण्यास मदत करू शकतात.

मुलांना अवगत असलेली कौशल्ये आणि वर्तणूक यांचा वापर शाळा, घर किंवा अन्य ठिकाणी करण्याकरिता मुलाला प्रेरणा देणे व प्रोत्साहन देणे या कार्यात देखील पालक सहभागी होऊ शकतात. घर किंवा परिसर अशा नैसर्गिक वातावरणामध्येच प्रशिक्षण देण्यायोग्य कार्यक्रमांची अमंलबजावणी मतिमंद मुलाच्या पालकांनी करावी अशी विनंती देखील शिक्षक या पालकांना करू शकतात.

२८५. आपल्या गरजा भागविण्याकरिता पालकांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे काय?

मतिमंद मुलांच्या पालकांसाठीचा आधार व पाठिंबा वाढविण्याकरिता पालकांनी एकत्र येणे गरजेचे आहे. असे केल्याने पालक चांगल्या प्रकारे संघटित होऊन मुलांच्या आणि त्यांच्या कुटुंबियांच्या कल्याणाकरिता रचनात्मक योगदान देऊ शकतात. पालकांनी एकत्र येऊन पालकांचे समूह तसेच पालक संघटना प्रस्थापित केल्या पाहिजेत.

२८६. मतिमंद व्यक्तींच्या कल्याणाकरिता आपल्या देशामध्ये काही पालकसंघटना अस्तित्वात आहेत काय?

मतिमंद व्यक्तींच्या कल्याणाकरिता पहिली पालक संघटना बी.एम. इन्स्टिट्यूट, अहमदाबाद येथे १९६० साली सुरू करण्यात आली. १९७० च्या दशकात आणि १९८० च्या सुरुवातीच्या काळात काही काळ पालक संघटनांचा विकास झाला नाही. परंतु गेल्या दशकात मांत्र देशाच्या विविध भागांमध्ये पालक संघटना झापाऱ्याने प्रस्थापित होत गेल्या. सध्या आपल्या देशात ४० नोंदणीप्राप्त पालक संघटना कार्य करीत आहेत. मतिमंद व्यक्तीच्या आणि त्यांच्या कुटुंबांच्या कल्याणाकरिता विविध उपक्रमांना चालना देणे हेच या संघटनांचे काम आहे. प्रतिवर्षी ४ ते ५ याप्रमाणे अधिक पालक संघटनांची भर पडत आहे. या पालक संघटनांबाबतचा तपशील अणि त्यांचे उपक्रम याबाबतची माहिती राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांच्याद्वारे प्रकाशित झालेल्या सूचीमध्ये उपलब्ध आहे.

२८७. पालक संघटना कशी स्थापन करता येते?

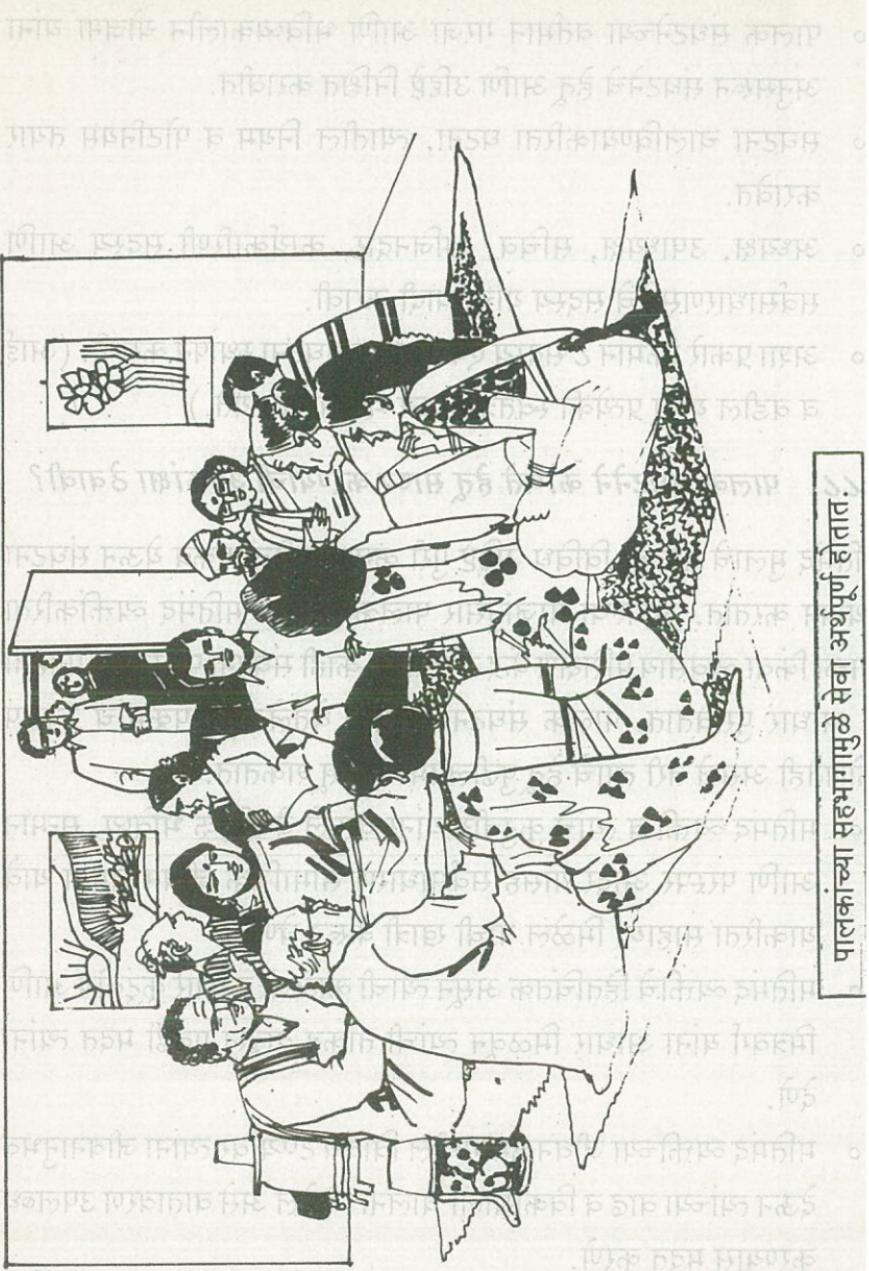
या कार्यामध्ये रस असणाऱ्या पालकांनी एकत्र येऊन पुढीलप्रमाणे कार्यवाही केल्यास संघटना स्थापन करता येत:

- पालक संघटनेच्या वर्तमान गरजा आणि भविष्यकालीन योजना यांना अनुसून संघटनेचे हेतू आणि उद्दिष्टे निश्चित करावीत.
- संघटना चालविण्याकरिता घटना, त्यातील नियम व पोटनियम तयार करावेत.
- अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव, खजिनदार, कार्यकारिणी सदस्य आणि सर्वसाधारणसभेचे सदस्य यांची यादी करावी.
- अशा प्रकारे किमान ८ सदस्य एकत्र करून संघटना स्थापन करावी. (आई व वडील यांना प्रत्येकी स्वतंत्र सदस्य म्हणून घेता येते.)

२८८. पालक संघटनेने कोणते हेतू साध्य करण्याची आकांक्षा ठेवावी?

मतिमंद मुलाचे पालक विविध उद्दिष्टे पुरी करण्याकरिता एकत्र येऊन संघटना स्थापन करतात. आपल्या गरजांनुसार पालक संघटना मतिमंद व्यक्तींकरिता शाळा किंवा व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र उघडतात. काही संघटना पालकांना माहिती व आधार पुरवितात. पालक संघटनांनी हाती घेतलेल्या उपक्रमांचे स्वरूप कोणतेही असले तरी त्यांचे हेतू पुढीलप्रमाणे असू शकतात.

- मतिमंद व्यक्ती व त्यांचे कुटुंबीय यांना चांगले वैयक्तिक भविष्य, सन्मान आणि परस्पर आदर यासह सर्वसाधारण सामाजिक जीवन जगता यावे याकरिता साहाय्य मिळेल याची खात्री करून घेणे.
- मतिमंद व्यक्तीचे हितचिंतक असून त्यांची काळजी करणारे कुटुंबीय आणि मित्रवर्ग यांना आधार मिळवून त्यांची ताकद वाढेल एवढी मदत त्यांना देणे.
- मतिमंद व्यक्तींच्या जीवनक्रमामधील विविध टप्प्यांवर त्यांना जीवनानुभव देऊन त्यांच्या वाढ व विकासाला चालना मिळेल असे वातावरण उपलब्ध करण्यास मदत करणे.

पालकांना महाभाष्यमुळे सेवा अर्थपूर्ण होता.

२८९. पालक संघटनेच्या कार्याला चालना देण्यामध्ये व्यावसायिकांची भूमिका काय असते?

पालक व व्यावसायिक यांच्यात जास्त संबंध असतात. त्यामुळे व्यावसायिक व्यक्ती अशा पालकांना एकत्र आणून त्यांच्यात आंतरक्रिया घडवून आणण्यात साहाय्य करू शकतात. सुरुवातीला पालकांच्यात संपर्क घडवून आणण्याकरिता एक तटस्थ जागा उपलब्ध करून देणे एवढेच या मदतीचे स्वरूप असू शकते. एखाद्या विशिष्ट पालकसमूहाच्या गरजा लक्षात येऊन व्यावसायिक व्यक्ती विविध प्रकारे आधार देऊ शकते. उदाहरणार्थ - समूहाच्या गरजा ओळखण्यास मदत करणे, पालकसमूहाच्या सभा बोलविणे आणि एकमेकांच्या परस्पर चिंतांचे संगोपन करणे, योग्य धोरणे विकसित करणे आणि त्याअंतर्गत कार्यक्रम राबवणे, तांत्रिक मार्गदर्शन करणे, उपलब्ध सुविधांचा वापर करण्यास पालकांना प्रवृत्त करणे आणि पालकांना स्वतःची साहाय्यता करण्यास मदत करणे.

२९०. पालक सभासदाच्या सर्व गरजा पालक संघटनेने भागवाव्यात असे अपेक्षित आहे काय?

एकत्र येऊन संघटना स्थापन केल्याने पालक स्वतःच्या गरजा भागवितात तसेच अस्तित्वात असणाऱ्या पुनर्वसन कार्यक्रमास बळकटी आणि आधार प्राप्त करून देतात. एक समूह म्हणून पालकांच्या काही सारख्या गरजा असू शकतात ज्यांची जाणीव सर्वच सदस्यांना असते. काही विशिष्ट गरजा अशा असतात की, ज्या सदस्या-सदस्यांमध्ये वेगवेगळ्या असू शकतात. प्रत्येक पालक सदस्याच्या प्रत्येक वैयक्तिक गरजा पालक संघटनेद्वारे भागतीलच असे शक्य नाही. अर्थात तसे होण्याकरिता संघटनेने झटणे आवश्यक आहे. त्यामुळेच संघटनेमध्ये सहमतांच्या आधाराने गरजांचा प्राधान्यक्रम ठरविणे अत्यावश्यक असते. पालकांच्या किती गरजा भागविल्या गेल्या आहेत हा मुद्दा पालकांच्यात एकोपा ठेवून त्यांना एकत्र आणण्यात खूप प्रभावी ठरतो.

२११. आपल्या देशात पालक संघटनांनी कोणते विविध उपक्रम हाती घेतले आहेत?

स्वतःच्या कौटुंबिक गरजा भागविण्याकरिता तसेच अस्तित्वात असणाऱ्या पुनर्वसन सेवांना बळकटी आणि आधार देण्याकरिता पालक संघटनांनी अनेक उपक्रम हाती घेतलेले आहेत;

- मतिमंद व्यक्तींकरिता विशेष शाळा, व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र, उत्पादन केंद्र यासारख्या सेवा निर्माण करून तेथे प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम चालविणे.
- व्यावसायिकांची आणि तज्ज्ञांची व्याख्याने किंवा अनौपचारिक गप्पा आणि चर्चा; वार्तापत्र किंवा नियतकालिके इत्यादी माध्यमांचा वापर करून माहिती पालकांपर्यंत पोहचविणे.
- कुटुंबातील सदस्यांच्या गरजा भागविण्याकरिता एकमेकांना साहाय्य करणे, पालकांकडून पालकांना आधार देणे आणि समुपदेशन सेवा उपलब्ध करणे.
- स्नेहसंमेलने, सहली, स्वयंरंजनाचे व मनोरंजनाचे कार्यक्रम आणि खेळ व क्रीडा यांचे आयोजन करणे.
- शिक्षकांकरिता / पालकांकरिता प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
- प्रदर्शनादी कार्यक्रम आयोजित करून जनजागृती वाढवणे.
- व्यावसायिक व्यक्ती आणि पालक यांच्या दरम्यान संपर्क साधण्याचे काम करणे.
- मतिमंद मूल आणि त्याचे कुटुंबीय यांच्या गरजांचे समर्थन करणे; तसेच स्थानिक, राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय, आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील धोरणे बनविण्यात हातभार लावणे.

२१२. पालकसंघटनेचे सदस्य म्हणून कुणाचा समावेश करावा?

मतिमंद मुलाची आई आणि वडील या दोघांनीही पालक संघटनेचे सदस्य व्हावे आणि पालक संघटनेच्या उपक्रमांमध्ये दोघांचाही सहभाग समान असावा.

पालक सदस्यांखेरीज इतर प्रकारचे सदस्य देखील करून घेतले जाऊ शकतात, उदाहरणार्थ, हितचिंतक, आश्रयदाते, तांत्रिक तज्ज्ञ, आणि या कामात रस तसेच आपुलकी असलेल्या व्यक्ती यांना देखील सदस्य बनवून घेता येते. अर्थात पालकांच्या आणि कुटंबातील सदस्यांच्या गरजा भागविणे हे मुख्य लक्ष्य असल्याने पालक सदस्यांची संख्या नेहमीच बहुमतात ठेवावी.

२१३. पालक संघटनेमध्ये भावंडांची भूमिका काय?

मतिमंद व्यक्तींकरिता तसेच त्यांच्या पालकांकरिता नैसर्गिक कौटुंबिक आधार-यंत्रणा स्थापित करण्यामध्ये भावंडांची भूमिका लक्षणीय आहे. पालक भावंडांना कोणत्या प्रकारे वाढवितात व त्यांना आपल्या मतिमंद भावाच्या / बहिणीच्या प्रशिक्षणामध्ये सुरुवातीपासून सहभागी करून घेतात काय यावर या भावंडांचे वर्तमान परिस्थितीतील तसेच भविष्यातील योगदान अवलंबून असते. त्यामुळे पालकांनी पालक संघटनेच्या उपक्रमांमध्ये मतिमंद मुलाच्या भावंडांना सहभागी करून घेतले पाहिजे. पालक संघटनेच्या भावंडांचा एक उपसमूह असावा ज्याद्वारे स्वयंरंजन, मनोरंजन किंवा खेळ क्रीडांचे आयोजन करून त्या कार्यक्रमांद्वारे मतिमंद असलेल्या आणि नसलेल्या व्यक्तींमध्ये एक पोषक आंतरक्रिया घडवून आणता येते. तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित करून त्याद्वारे आपल्या भावाच्या किंवा बहिणीच्या विशेष गरजा कोणत्या यांची जाणीव करून देता येते. शिवाय या मतिमंद भावा-बहिणींना कसे हाताळावे याची माहिती देता येते. याखेरीज आपणास मतिमंद भाऊ किंवा बहीण आहे याबद्दल स्वतःला काय वाटते, स्वतःचे काय अनुभव आहेत ते इतरांना सांगता येतात आणि त्यामधूनच एक परस्पर आधार निर्माण करता येतो.

२१४. पालक संघटनांच्या संदर्भात समाजाची भूमिका काय?

पालक संघटनांच्या अस्तित्वाकरिता समाजाचा सहभाग असणे आवश्यक आहे. निधीसंकलन, जनजागृती कार्यक्रम आणि पुनर्वसन कार्यक्रम यासारख्या

विषयांमध्ये मदत करून समाज पालक संघटनांच्या विकासाला आधार देतो आणि या संघटनांचे संगोपन करतो.

२१५. पालक संघटना आणि देशातील इतर संस्था यांच्यातील दुवा कसा साधता येतो?

पालक संघटना आपले संबंध वेगवेगळ्या प्रकाराने वाढवू शकते. उदाहरणार्थ, शासकीय किंवा अशासकीय संघटनांच्या राष्ट्रीय सभांमध्ये सहभागी होणे, आपल्या संघटनेचा हेतू आणि उद्दिष्टांबाबत वृत्तपत्रीय जाहिरात देणे आणि इतर संस्थांबरोबर सहकार्य करून एखादा प्रकल्प करणे. ही उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून नोंदणी झालेल्या पालक संघटनांची पहिली-वाहिली सभा, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद येथे ३० नोव्हेंबर १९९० रोजी भरविण्यात आली. या पालक संघटनेची दुसरी राष्ट्रीय बैठक ११ व १२ जुलै १९९४ रोजी राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांनीच आयोजित केली होती.

१९९५ काही वर्षांनंतर यांची विकासाला आधार देतो आणि देशातील इतर संस्थांच्या राष्ट्रीय सभांमध्ये सहभागी होणे, आपल्या संघटनेचा हेतू आणि उद्दिष्टांबाबत वृत्तपत्रीय जाहिरात देणे आणि इतर संस्थांबरोबर सहकार्य करून एखादा प्रकल्प करणे. ही उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून नोंदणी झालेल्या पालक संघटनांची पहिली-वाहिली सभा, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद येथे ३० नोव्हेंबर १९९० रोजी भरविण्यात आली. या पालक संघटनेची दुसरी राष्ट्रीय बैठक ११ व १२ जुलै १९९४ रोजी राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांनीच आयोजित केली होती.

१९९५ काही वर्षांनंतर यांची विकासाला आधार देतो आणि देशातील इतर संस्थांच्या राष्ट्रीय सभांमध्ये सहभागी होणे, आपल्या संघटनेचा हेतू आणि उद्दिष्टांबाबत वृत्तपत्रीय जाहिरात देणे आणि इतर संस्थांबरोबर सहकार्य करून एखादा प्रकल्प करणे. ही उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून नोंदणी झालेल्या पालक संघटनांची पहिली-वाहिली सभा, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद येथे ३० नोव्हेंबर १९९० रोजी भरविण्यात आली. या पालक संघटनेची दुसरी राष्ट्रीय बैठक ११ व १२ जुलै १९९४ रोजी राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांनीच आयोजित केली होती.

१९९५ काही वर्षांनंतर यांची विकासाला आधार देतो आणि देशातील इतर संस्थांच्या राष्ट्रीय सभांमध्ये सहभागी होणे, आपल्या संघटनेचा हेतू आणि उद्दिष्टांबाबत वृत्तपत्रीय जाहिरात देणे आणि इतर संस्थांबरोबर सहकार्य करून एखादा प्रकल्प करणे. ही उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून नोंदणी झालेल्या पालक संघटनांची पहिली-वाहिली सभा, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद येथे ३० नोव्हेंबर १९९० रोजी भरविण्यात आली. या पालक संघटनेची दुसरी राष्ट्रीय बैठक ११ व १२ जुलै १९९४ रोजी राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, सिंकंदराबाद यांनीच आयोजित केली होती.

सामाजिक आधार

समाजाने मतिमंद व्यक्तींचा स्वीकार करणे हे मतिमंद व्यक्तीचे संपूर्ण पुनर्वसन साध्य होण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. योग्य प्रशिक्षण प्राप्त झालेल्या मतिमंद व्यक्ती आपण समाजातील उपयुक्त सदस्य असल्याचे हळूहळू सिद्ध करू लागल्या आहेत. आता समाजाने आपले दरवाजे त्यांच्याकरिता उघडून त्यांना त्यांचा विकास करण्याकरिता व त्यांचे जीवन सामान्य करण्याकरिता शक्य तितक्या सर्व संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. समाजातील अक्षम गट असा त्यांच्यावरील असणारा कलंक काढून टाकला पाहिजे. समाजाकडून असा सकारात्मक बदल हळू हळू होत आहेच; परंतु या प्रक्रियेची गती वाढविणे आवश्यक आहे. शेजारी, मित्र, नातेवाईक, नोकरी देणारे, सहकर्मचारी, खेळगडी, सहप्रवासी आणि समाजातील इतर नागरिक या सर्वांनाच, ते मतिमंद व्यक्तींना आणि कुटुंबियांना कसे मदत करू शकतील आणि पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत कसे योगदान देऊ शकतील, याचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. हीच सर्व मंडळी मतिमंद व्यक्तीला समान हक्क प्रदान करून तिला भारताचा एक स्वतंत्र नागरिक म्हणून जीवन जगण्याची संधी देऊ शकतील. समाजाकडून मतिमंद व्यक्तीचा होणारा तिरस्कार आणि अस्वीकार यामुळे मतिमंद व्यक्तीचे पालक आणि इतर कुटुंबीय यांना परिस्थितीशी सामना करणे खूप अवघड होते. समाजातील लोकांकडून चांगले सहकार्य कसे मिळवायचे? मतिमंद मुलाचे पालक आणि इतर कुटुंबीय स्वतःच समाजाकडून आधार मिळवू शकतील का? समाजातील व्यक्तींनी काय करावे? या विभागामध्ये या आणि अशाच काही संबंधित प्रश्नांची उत्तरे समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत.

दरमहा रु. २००/- तुम्ही बसची फी मागताय; पण मला कसे परवडणार ते. आम्हांला सांभाळायला त्याचे वडील सुद्धा हयात नाहीत की हो.

मग तुम्हीच त्याला शाळेत आणत आणि नेत का नाही?

ते कसे करणार. एकतर मुलाला शारीरिक अपंगत्वसुद्धा आहे. त्यातून दहा वर्षांच्या मुलाला उचलून इ बसेस बदलत येणे मला फार कठीण जाते.

पुढील आठवड्यात

मी टँक-मँक कंपनीच्या एका मालका-बरोबर बोलले. ते तुमच्या मुलाचा खर्च पुरस्कृत करून बसची फी भरायला तयार आहेत.

बघू या मला काय करता येते ते. पुढल्या आठवड्यात येऊन मला भेटा.

त्यांच्या औदार्याकरता देव त्यांचे व त्यांच्या कुटुंबाचे भले करो. मी इतकी निराश झाले होते. त्यांनी खरंच माझी समस्या सोडवली.

२९६. मतिमंदत्व ही एक सामाजिक समस्या आहे काय?

मतिमंद व्यक्तींचा सामाजिक स्वीकार समाजाच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असतो. मतिमंद व्यक्ती समाजामध्ये किती उपयुक्त सदस्य आहे यावरून त्याच्या बद्दलची प्रतिमा साकारली जाते. जिथे मतिमंद व्यक्तीला लपवून ठेवले जाते आणि समाजातील इतर व्यक्तींबरोबर वावरू दिले जात नाही, तिथे अशा व्यक्तीबद्दलची खराब प्रतिमा निर्माण होते. तिला शक्य तितके स्वावलंबी करून समाजाचा अभिन्न भाग बनविणे हा मतिमंद व्यक्तींच्या प्रशिक्षणाचा आणि पुनर्वसनाचा प्रमुख हेतू असतो.

२९७. मतिमंद मुले असलेल्या कुटुंबाला समाजाकडून खूप दूर राहिल्याचा अनुभव येतो. अशा कुटुंबावर त्याचा काही दुष्परिणाम होतो काय?

सामाजिक दुरावा ही एक दुहेरी प्रक्रिया आहे. एका बाजूने कुटुंबियांमधील भीती आणि इतरांशी सहभागी न होण्याची प्रवृत्ती यामुळे सुद्धा दुरावा निर्माण होतो. असा दुरावा प्रदीर्घ काळपर्यंत राहिल्यास त्याचा दुष्परिणाम मतिमंद मुलाच्या विकासावर होतो. शेजारी, मित्र, सहकारी, धार्मिक समूह किंवा विस्तारित कुटुंबातील सदस्य अशांच्या मदतीने भौतिक किंवा भावनिक आधार देण्याकरिता यंत्रणा निर्माण करण्यासाठी कमी संधी मिळते. कुटुंबामध्ये मतिमंद मूल असल्यावर निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीबरोबर सामना करण्याकरिता अशा आधारयंत्रणा अतिशय निर्णयिकी समजल्या जातात.

२९८. सामाजिक आधाराची यंत्रणा निर्माण करण्याकरिता पालक स्वतः काही करू शकतात का?

मतिमंद व्यक्तीच्या गरजा भागविण्याकरिता सामाजिक आधार आवश्यक असतो. लोकांना जाणीव होणे आणि हे समजाणे गरजेचे आहे की, हे मतिमंद लोक कोण आहेत, त्यांच्या विशेष गरजा कोणत्या आणि समाजाकडून स्वीकार आणि

- आधार मिळाल्यास मतिमंद व्यक्तींना त्यांच्या विकासात, त्यांच्या यशस्वी होण्यात आणि त्यांच्या योगदानात कशी मदत मिळते. सामाजिक आधाराची यंत्रणा उभी करण्याकरिता पालकांनी पुढील गोष्टी करणे जरूरीचे आहे.
१०. आपल्या मतिमंद मुलाला शेजार-पाजारच्या आणि समाजातील लोकांबरोबर मिसळण्यास परवानगी देणे.
११. शक्य असेल तेथे लोकांबरोबर मतिमंद व्यक्तीच्या गरजा तसेच त्यांच्या क्षमता यांच्याबद्दल बोलणे.
१२. मतिमंद व्यक्तींनी बनविलेल्या वस्तूंचे प्रदर्शन भरवून सामान्य जनतेमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे कार्यक्रम आयोजित करणे.
१३. मतिमंद व्यक्तीच्या विविध क्षमतांचे निर्देशन होईल असे साहित्य लिहिणे.

२१९. आपल्या मुलाच्या अवस्थेबाबत इतरांना माहिती देणे हीच पालकांच्या दृष्टीने सर्वांत मोठी अडचण असते. आपल्या मुलाची चांगली प्रतिमा कशी सादर करावी याबाबत काही मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत काय?

मतिमंद मुलांचे पालक त्यांना सार्वजनिक ठिकाणी किंवा कौटुंबिक कार्यक्रमांना घेऊन जायचे टाळण्यामागील एक कारण असे आहे की, त्यांच्या मुलाच्या अवस्थेबाबत इतरांनी विचारलेल्या शंकांना उत्तरे देताना त्यांना अवघडून जायला होते. मतिमंद व्यक्तींबद्दल योग्य मत आणि वृत्ती इतर लोकांमध्ये विकसित करण्याकरिता पालकांनी आपल्या मुलाच्या परिस्थितीबरोबर यथायोग्य माहिती सादर करणे महत्त्वाचे आहे. जर पालकांना स्वतःच्या मुलाच्या परिस्थितीबद्दल योग्य माहिती असेल तरच ते ती इतरांना देऊ शकतील. अपराधीपणा, शरम इत्यादी स्वतःच्या भावनिक प्रतिक्रियांवर पालकांनी स्वतः मात केली असेल तरच त्यांना आपल्या मुलाची परिस्थिती इतरांसमोर प्रामाणिकपणे मांडता येईल. त्याकरिता त्याने आपले मतिमंद मूल कसे असावे याचा विचार न करता जसे आहे तसे त्यास स्वीकारणे आवश्यक असते. त्याबाबत इतरांना माहिती देते-वेळी पालकांनी खुल्या मनानी उत्तरे घ्यावीत आणि सत्य व नेमकी माहिती

द्यावी. आपल्या मुलास काय येत नाही यावर भर देण्याएवजी काय येते त्यावर भर देणे जास्त उपयुक्त ठरेल.

३००. आमच्या मुलाच्या वर्तणुकीमुळे आम्हाला ओशाळल्यासारखे होते म्हणून आणि इतरांकडे जायचे थांबवले आहे. तसेच आमच्या काही मित्रांनी आमच्याकडे येणे थांबवले आहे. याचा आमच्या मतिमंद मुलावर काही परिणाम होईल काय?

सामाजिक आंतरक्रिया मर्यादित झाल्यामुळे मतिमंदांमध्ये सामाजिक कौशल्यांच्या विकासावर लक्षणीय असा परिणाम होतो. आपल्या अस्वीकारार्ह वर्तणुकीमुळे समाजाकडून स्वतःचा स्वीकार होण्याची शक्यता देखील कमी होते. मतिमंद व्यक्तींची वर्तणूक सुधारता येते आणि त्याची व्यवस्था लवकरात लवकर झाली पाहिजे. चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ किंवा वर्तन संबंधित तंत्रज्ञानामध्ये प्रशिक्षित असलेले विशेष शिक्षणतज्ज्ञ यांचा सल्ला घ्यावा.

३०१. शेजारच्या मुलांना माझ्या मुलाबरोबर मिसळायला आवडत नाही. त्यांच्यात चांगले संबंध निर्माण करण्यासाठी मी काय करू?

मतिमंद मुलांच्या कुटुंबांना त्यांच्या शेजारच्या मुलांच्यातील अशा प्रतिक्रियांना नेहमीच हाताळावे लागते. शेजारील मुलांच्या प्रतिक्रियांची कक्षा मोठी असते. काही मुले सहृदय आणि मदत करणारी असतात; तर काही मुले भीती दाखवणारी व तिरस्कार करणारी असतात. शेजाऱ्यांबरोबर चांगले संबंध निर्माण करण्याकरिता पालकांनी स्वतः पुढाकार घेण्याची आवश्यकता असते. याकरिता पालकांनी शेजारच्या मुलांना छोटीशी पार्टी किंवा मेळावा या निमित्ताने घरी बोलवावे. यामुळे इतर मुलांना मतिमंद मुलांबरोबर मिसळायची संधी प्राप्त होईल. मुलांच्या अपंगत्वाबद्दल स्पष्टीकरण करणे आणि इतरांनी त्यांना कशी मदत करावी याची माहिती देणे याकरिता पालकांना ही एक उत्तम संधी असते. शेजारील मुलांबरोबर सामुहिक खेळांचे आयोजन करणे हे देखील काही

पुन वास्म पुनर्वासन कार्यक्रम पुढे नेण्यासाठी सामाजिक आधार आवश्यक आहे हे ।

पालकांना उपयुक्त ठरले आहे. इतरांबरोबर मिसळण्याकरिता मतिमंद मुलांना सामाजिक जीवनात आणि खेळात भाग घेण्याकरिता आवश्यक कौशल्ये शिकविणे अपरिहार्य असते. याकरिता विशेष शिक्षक किंवा मानसशास्त्रज्ञाची मदत घ्यावी.

३०२. मतिमंद मुले आणि त्यांची कुटुंबे यांच्या संरक्षित समाजाची असणारी नकारात्मक वृत्ती बदलणे शक्य आहे काय?

खाजगी तसेच शासकीय संघटनांद्वारा केल्या जाणाऱ्या जनजागृती मोहिमांमुळे मतिमंद व्यक्तींबद्दलची समज नक्कीच सुधारत जाणार आहे. विविध माध्यमांनी, विशेषतः टेलिव्हीजन या माध्यमाने जनतेला याबाबत शिक्षण देण्यास आणि मतिमंदांच्या संबंधित समस्यांबद्दलची जाणीव वाढवण्यास खूपच मदत केली आहे. पालक संघटना, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, आणि विविध अशासकीय संघटनांनी मतिमंद व्यक्तीचा समाजामध्ये स्वीकार व्हावा याकरिता विशेष कार्यक्रम आयोजित केले आहेत. अभिवृत्तीमधील बदल सावकाशपणे होतो, परंतु जर योग्य पद्धती वापरल्या तर तो बदल निश्चितच होतो. पालक, व्यावसायिक आणि समाजातील हितचिंतक यांनी त्यांचे प्रयत्न निरंतररपणे चालू ठेवणे आणि त्या द्वारे मतिमंद व्यक्ती काय काय करते व काय-काय करू शकते हे दाखविणे गरजेचे आहे.

३०३. काही लोक आमच्या मुलामध्ये फारच रस घेऊन आम्ही मुलांकरिता काय करावे याबद्दल असंख्य सूचना करतात. आम्हांला कळते की, या सूचना चुकीच्या आहेत. परंतु अशा लोकांना टाळणे आम्हांला कठीण जाते. या लोकांना हातांळण्याच्या काही विशिष्ट पद्धती आहेत काय?

कदाचित चौकसपणामुळे आणि तुम्हांला मदत करण्याच्या हेतूने लोक तुम्हांला उपयुक्त नसणाऱ्या असंख्य सूचना देतात. सर्वसाधारणपणे या लोकांची

मतिमंदत्वासंबंधीच्या समस्यांची जाण फार मर्यादित असते. तुमच्या मुलाच्या अवस्थेबद्दल त्यांना प्रामाणिकपणे शिक्षण देणे आणि तुम्ही व्यावसायिक सल्लाखेत असाल तर त्याची माहिती त्यांना देणे हे उपयुक्त ठरते. कधी-कधी, अवघड असले तरी, संभाषणाचा विषय बदलणे अशक्य नसते आणि असे केल्याने मदतही होते. पालकांनी नेहमी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, मुलाच्या संदर्भात काय करायचे याचा अंतिम निर्णय त्यांनीच घ्यायचा असतो.

३०४. मतिमंद मूल असणाऱ्या कुटुंबाला समाज कोणत्या रीतीने आधार देऊ शकतो?

मतिमंद मुलांच्या कुटुंबाला समाजाकडून सर्वाधिक आधार पुढील कृतींद्वारा देता येतो.

- मतिमंद व्यक्ती जशी आहे तसा तिचा स्वीकार करून आणि त्यांना त्यांच्या वाढ आणि विकास होण्याकरिता, शिक्षण आणि प्रशिक्षण घेण्याकरिता रोजगार आणि स्वयंरंजन मिळविण्याकरिता समान संधी मिळेल याच खात्री करून आणि देशाच्या कोणत्याही इतर नागरिकांसारखे जीवन जगण्यास मदत करून.
- आपला वेळ किंवा पैसा किंवा ज्ञान आणि कौशल्य मतिमंद व्यक्तींच्या करिता असणाऱ्या कल्याणकारी उपक्रमांमध्ये देऊन.

३०५. रोटरी क्लब, लायन्स क्लब, रेडक्रॉस इत्यादीसारख्या संस्था मतिमंद मुलांच्या कुटुंबाला एखाद्याप्रकारे मदत करू शकतात काय?

रोटरी क्लब, लायन्स क्लब, रेडक्रॉस इत्यादी स्वयंसेवी संस्था मतिमंद मुलांच्या कुटुंबाला पुढीलप्रमाणे मदत करीत आल्या आहेत:

- देशात विशेष शाळा उभारून.
- गरीब कुटुंबातून येणाऱ्या मुलाला विशेष शाळेकरिता पुरस्कृत करून.

- विशेष शाळेला पंखे, टाईपरायटर्स आणि इतर उपकरणे देणगी म्हणून देऊन.
- मतिमंद मुलांकरिता कार्यक्रम आयोजन करण्यासाठी निधी संकलन करून.
- मतिमंद मुलांकरिता सहली आणि मेळाव्यांचे आयोजन करून.
- रोगनिदान शिबिरे आयोजित करून.
- अपंगत्व असलेल्या लायक विद्यार्थ्यांसि शिष्यवृत्ती देऊन.
- जनजागृतीचे कार्यक्रम आखून.

मतिमंद व्यक्ती आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या गरजांबाबतची योग्य जाण आणि व्यावसायिकांबरोबरचा योग्य संपर्क असल्यास अशी स्वयंसेवी संस्था मोठी साधन यंत्रणा ठरते. अपंग व्यक्तींकरिता कल्याणकारी उपक्रम आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम करताना या संस्था महत्त्वाच्या आधार बनतात.

३०६. मतिमंद मूल असणाऱ्या कुटुंबांना धार्मिक संघटना काही आधार देऊ शकतात काय?

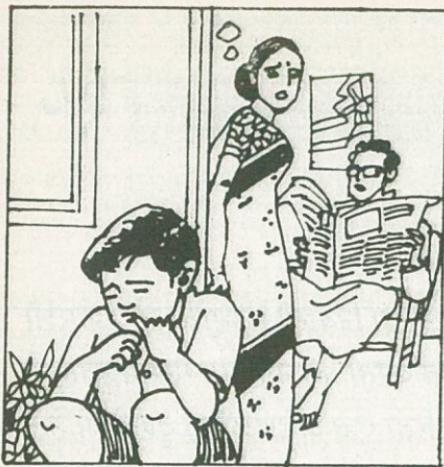
धार्मिक संघटना मतिमंद मुलाच्या पालकांना खूपच मोठा भावनिक आधार देऊ शकतात. याशिवाय काही धार्मिक संघटना गरजू कुटुंबांना वस्तूरूप किंवा आर्थिक स्वरूपाचा आधार देखील देतात. मतिमंद मुलांमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीशी सामना करण्याकरिता पालकांना असा भावनिक व वस्तूरूप आधार फार आवश्यक असतो. मात्र हे लक्षात घेणे अतिशय आवश्यक आहे की, मतिमंद मुलाच्या जीवनात स्वावलंबी बनविण्याकरिता पद्धतशीर प्रशिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. त्याकरिता व्यावसायिक मदत घेणे अनिवार्य आहे.

टिप्पणी

वस्तिगृह

आपल्या देशात शासनाकडून पुरस्कृत केलेल्या निवासी संस्थांची सोय फारशी उपलब्ध नाही. मतिमंद व्यक्तींना प्रशिक्षित करता येत नाही या गैरसमजुतीमुळे पूर्वी त्यांना कुटुंब आणि समाज यांच्याकरिता एक अडथळा या दृष्टीने पाहिले जायचे. म्हणून त्यांना समाजापासून दूर ठेवण्याकरिता निवासी सेवा बनविल्या जात होत्या. आता काळ बदलला आहे आणि समाजामध्ये मतिमंदत्वाची व्याख्या आणि दृष्टिकोन वेगळा झाला आहे. मतिमंद व्यक्तींच्या पुनर्वसन-प्रक्रियेमध्ये त्यांना निवासी संस्थेमध्ये दाखल करणे आता कालबाब्य झाले आहे. कारण तिथे त्यांना सामान्य प्रकारचे जीवन अनुभवण्यास मिळत नाही. अर्थात तात्पुरत्या काळाकरिता किंवा लघुमुदतीकरिता निवासी संस्थेचा उपयोग करणे अपरिहार्य आहे. तसेच निवासी संस्थेचा उपाय हा एक शेवटचा उपाय म्हणून देखील पाहिला जातो, विशेषत: कुटुंबावर फारच ताण येत असेल आणि आपल्या मतिमंद मुलाकडे कुटुंबापैकी कुणीही लक्ष देऊ शकत नसेल अशा वेळी हा उपाय आवश्यक वाटतो. स्वयंसेवी संस्थांनी चालविलेल्या विशेष शाळांपैकी जवळ जवळ एक तृतीयांश शाळांमध्ये वस्तिगृहाची सोय उपलब्ध आहे. आपल्या मुलाला वस्तिगृहात ठेवल्यामुळे फायदा होईल काय? असा प्रश्न पालक अनेक वेळा विचारतात. वस्तिगृहामध्ये कोणत्या प्रकारच्या सेवा आणि कोणत्या प्रकारचे कार्यक्रम उपलब्ध असतात? या विभागात पालकांकडून नेहमी उपस्थित केल्या जाणाऱ्या मुद्यांचा परामर्श घेतलेला आहे.

ज.आपण दोघेही नसू तेव्हा माझ्या
कंबाळाचे काय होईल?

त्याला वसतिगृहामध्ये ठेवण्याचा
विचार मी करतोय. त्यामुळे सगळे
प्रश्न सुटील.

पण वसतिगृहातील माणसे त्याची
घरच्यासारखी काळजी घेतील असे
तुम्हांला वाटते? त्याला नक्कीच
आफली आठवण येईल.

हे कबूल आहे की, घरापेक्षा
कोणतीच जागा चांगली नाही. त्याचे
भाऊ-बहिणी त्याची काळजी घेतील
की नाही, देव जाणे.

मला वाटते, आपण आपल्या
मुलांबरोबर प्रत्यक्ष बोलून
त्याची मते घेऊ या.

३०७. मतिमंद व्यक्तींची राहण्याकरिता सर्वोत्तम व्यवस्था कोणती?

स्वतःच्या घरामध्ये पालक आणि भावंडे यांच्याबरोबर राहणे हीच मतिमंद व्यक्तींच्याकरिता सर्वोत्तम व्यवस्था आहे. घरी राहिल्यामुळे या व्यक्तींना एक नैसर्गिक सुरक्षितता लाभते. याखेरीज घरच्या वातावरणामध्ये जास्त परिणामकारक प्रशिक्षण घडून येते. मतिमंद व्यक्तीला घरी ठेवताना कुटुंबियांना खूपच जुळवून घ्यावे लागते व त्यांच्यांवर ताणही येतो. यामुळेच कधी-कधी पालक अत्यंत अगतिकतेने निवासाच्या सोयीचा शोध घेत असतात. असे दिसून येते की, मुलाच्या व कुटुंबाच्या वैयक्तिक गरजांनुसार त्या कुटुंबाला यथायोग्य व्यावसायिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक आधार उपलब्ध झाला तर त्याचा निश्चित असा फायदा होतो. या आधारामुळे जसे-जसे मूल मोठे होत जाते तसे-तसे येणारी परिस्थिती आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या जास्तीच्या मागण्यां यांना सामोरे जाण्याकरिता कुटुंबाची ताकद वाढत जाते. मुलाचे प्रशिक्षण व त्याला कुठे ठेवायचे या संदर्भात घ्यावयाचे निर्णय यथोचित घेतले जातात.

३०८. सामान्य व्यक्तींना त्या प्रौढ झाल्यावर कुटुंबाबरोबर राहयचे की, कुटुंबापासून दूर राहयचे याबाबत पर्याय उपलब्ध असतात. मतिमंद व्यक्तीला देखील हेच पर्याय देता येतील काय?

मतिमंद व्यक्तींमध्ये सरासरीपेक्षा कमी बौद्धिक क्षमता असते. त्यामुळे कित्येक मतिमंद व्यक्ती स्वावलंबी असल्या तरी निर्णय घेऊ शकत नाहीत. स्वावलंबी होण्याचे शिक्षण कितपत देता येईल ते त्यांच्या मतिमंदत्वाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते. तूर्त आपल्या देशामध्ये मतिमंद व्यक्तीला दोन पर्याय उपलब्ध आहेत. एक तर तिने आपल्या कुटुंबाबरोबर राहणे किंवा एखाद्या संस्थेत राहणे.

३०९. वसतिगृह म्हणजे काय? मतिमंद व्यक्तींना तेथे कोणत्या सुविधा पुरविल्या जातात?

वसतिगृह म्हणजे निवासी तत्वावर व्यक्तीला आवश्यक अशा विशिष्ट सेवा २४ तास उपलब्ध करून देणाऱ्या सार्वजनिक, खाजगी अथवा शासकीय सुविधा किंवा इमारती होत. मतिमंदांकरिता असणाऱ्या वसतिगृहामध्ये फक्त मतिमंद व्यक्ती २४ तास पर्यवेक्षणाखाली राहत असतात. तेथील व्यक्तीचे उपक्रम स्पष्ट व औपचारिक नियम आणि अधिकारी व्यक्तीचे मंडळ यांच्या देखरेखीखाली चालतात.

व्यवस्थितपणे पर्यवेक्षण असणाऱ्या वसतिगृहामध्ये मतिमंद व्यक्तीला पुनर्वसनाऱ्या सर्व सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतात. व्यवस्थितपणे चालविल्या जाणाऱ्या वसतिगृहामध्ये संतुलित आहार, आरोग्यकारक परिसर, खेळण्याच्या सुविधा, स्वयंरंजनाचे उपक्रम, सामाजिक आंतरक्रिया, शिक्षण आणि प्रशिक्षण अशा सर्व सुविधा दिल्या जातात.

३१०. मतिमंद व्यक्तींकरिता असणाऱ्या सर्व वसतिगृहामध्ये सारख्याच सुविधा असतात काय?

मतिमंद व्यक्तींकरिता असणाऱ्या वसतिगृहाच्या कार्यावर देखरेख आणि नियंत्रण ठेवणारी अशी कोणतीही यंत्रणा अस्तित्वात नाही. शिवाय राज्य किंवा केंद्र शासनाने अद्याप अशा वसतिगृहाच्या कार्यपद्धतीबाबत कोणत्याही प्रकारची प्रमाणे निश्चित केलेली नाहीत. एका वसतिगृहातील कार्यक्रम आणि कर्मचारी हे दुसऱ्या एखाद्या वसतिगृहातील कार्यक्रम व कर्मचारी यांच्यापेक्षा भिन्न असू शकतात. म्हणून एखाद्या ठाराविक वसतिगृहामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या सुविधा विविध घटकांवर अवलंबून असतात. आर्थिक स्रोत, प्रशिक्षित व्यावसायिक आणि जागा यांची उपलब्धता हे महत्त्वाचे घटक आहेत. त्याखेरीज संस्था आणि कर्मचारी यांची उत्कृष्ट सांभाळ करण्याबाबत असणारी बांधिलकी ही देखील महत्त्वाची असते.

**३११. मतिमंद व्यक्ती कुटुंबियां बरोबर घरी राहण्या ऐवजी वसतिगृहात राहिली
तर ती अधिक स्वतंत्र बनते हे खरे आहे काय?**

कुटुंबाचे घर शिकण्याकरिता एक नैसर्गिक वातावरण उपलब्ध करून देते. योग्य शिक्षण व प्रशिक्षण मिळाल्यास मतिमंद व्यक्ती कुटुंबां बरोबर आपल्या घरी राहून स्वतंत्र बनू शकते. इतरांवर अवलंबून राहण्याची किंवा त्यांच्यापासून स्वतंत्र राहण्याची वर्तणूक हा कुटुंबाने दिलेल्या प्रशिक्षणाचा आणि केलेल्या सांभाळाचा एक भागच असतो, जो कुटुंबात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींच्या बाबतीत-मग ती व्यक्ती अपंग असो अथवा नसो - दिसून येतो. मतिमंद व्यक्तीमध्ये इतरांवर अवलंबून राहण्याची जी वर्तणूक दिसते, त्यामागील मुख्य कारणे म्हणजे आई-वडिलांनी दिलेले अनावश्यक संरक्षण आणि स्वतंत्र होण्याकरिता पालकांनी जे अनुभव द्यायचे असतात ते न देणे ही होय. म्हणूनच केवळ कुटुंबापासून दूर केल्यामुळे मूळ स्वतंत्र बनण्यास शिकेल असे नाही. याउलट अतिरिक्त संरक्षण देण्याची वृत्ती बदलणे आणि स्वतंत्र कार्य करण्याचा आग्रह ठेवणे या कार्यपद्धती जास्त उपयोगी पडू शकतात.

**३१२. मतिमंद व्यक्तीला वसतिगृहात ठेवण्याबद्दल विचार करणे उचित आहे
काय? पालकांनी या बाबतीत कोणत्या घटकांचा विचार करावा?**

एखाद्या मतिमंद व्यक्तीकरिता वसतिगृह हे अध्ययनाकरिता आणि जगण्याकरिता यथायोग्य आहे अथवा नाही याचा निर्णय करता येईल असा कोणताही एक निकष सध्या अस्तित्वात नाही. तरी देखील असे मानले जाते की, वसतिगृहामध्ये मर्यादित वातावरण असल्यामुळे व्यक्तीच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक विकासावर त्याचा परिणाम होतोच.

आपल्या मुलाला वसतिगृहामध्ये ठेवावे अथवा नाही या संबंधी निर्णय घेण्याकरिता पालकांना सर्वसाधारण मार्गदर्शन देऊ शकतील असे काही मुद्दे पुढे सादर करण्यात आले आहेत.

- कुटुंब जेथे राहते तेथे सांभाळ करण्याकरिता योग्य अशी कोणतीही सेवा नसणे आणि अशी सेवा निर्माण करण्याचे सर्व प्रयत्न निष्फल झालेले असणे.
- कुटुंबातच काही तीव्र दुर्व्यवस्था असणे. उदाहरणार्थ, पालक मानसिक किंवा शारीरिकरीत्या आजारी असणे किंवा आधार देण्याकरिता कुटुंबामध्ये कोणतीही व्यक्ती उपलब्ध नसणे.
- तात्पुरत्या निवासी सेवेची गरज निर्माण होईल इतपत मतिमंद व्यक्तीच्या वर्तणुकीच्या समस्या तीव्र असणे.
- आई वडिलांचे निधन झालेले असून मतिमंद व्यक्तीची जबाबदारी घेण्याकरिता कुणीही भाऊ-बहीण अथवा नातेवाईक नसणे.

या बाबत अधिक माहितीकरिता पालकांनी प्रशिक्षित पुनर्वसन व्यावसायिक, चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता किंवा विशेष शिक्षणतज्ज्ञ यांचा सल्ला घ्यावा.

३१३. मतिमंद व्यक्तीला वस्तिगृहात ठेवावे याकरिता निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत कुटुंबातील कुणी-कुणी सहभाग घ्यावा?

खरे तर पूर्ण कुटुंबानेच याबाबतीत सहभाग घ्यावा. म्हणजेच पालक, भावंडे, आजी-आजोबा आणि संबंधित मतिमंद व्यक्ती या सर्वांनीच वस्तिगृहात दाखल होण्याच्या निर्णयात सहभागी असावे. याशिवाय घरच्यांनी इतर मतिमंद मुलांच्या पालकांबरोबर बोलावे तसेच प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता, विशेष शिक्षण-तज्ज्ञ आणि चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ यांची देखील मदत घ्यावी.

३१४. मुलांकरिता आणि मुलींकरिता वेगवेगळी वस्तिगृहे असतात काय?

मतिमंद मुलांच्या आणि मुलींच्या गरजा वेगवेगळ्या असल्याने भारतात बहुतेक वस्तिगृहांमध्ये संमिश्र सुविधा नाहीत. त्याशिवाय व्यावसायिक पर्यवेक्षण आणि

नियंत्रण या संदर्भात येणाऱ्या अडचणी हे देखील मुलामुलींची वसतिगृहे वेगवेगळी असण्यामागचे एक कारण आहे.

३१५. मतिमंद व्यक्तीला वसतिगृहात ठेवण्याकरिता साधारणपणे किती खर्च येतो?

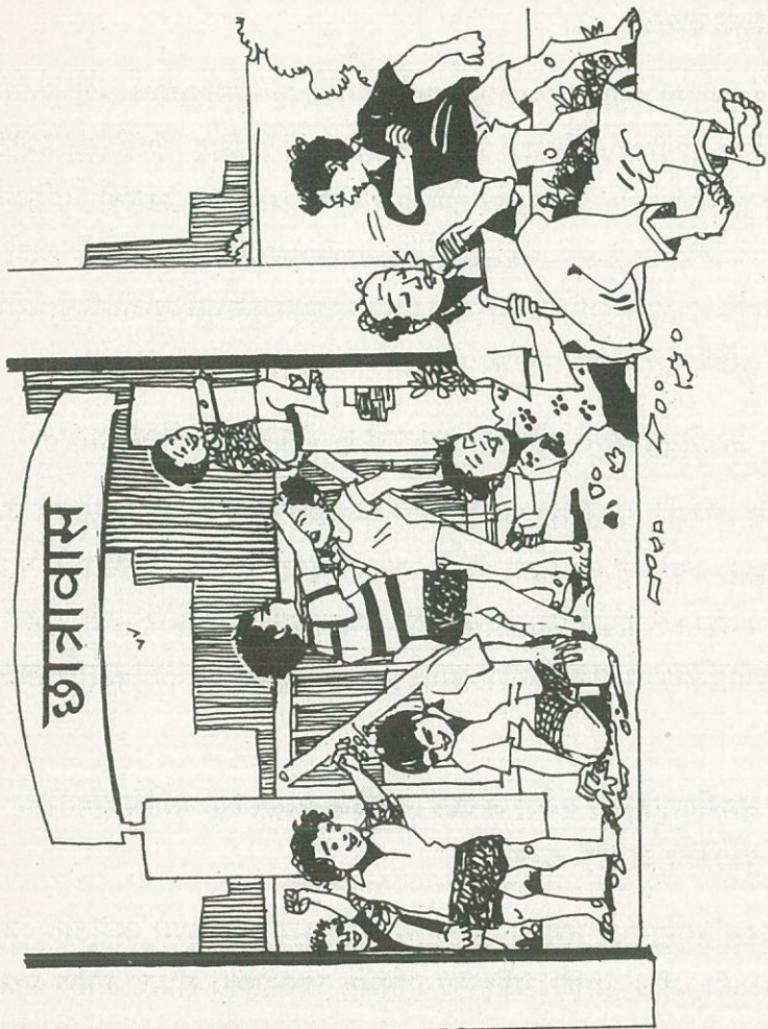
मतिमंद व्यक्तीला वसतिगृहात ठेवण्याकरिता योग्य खर्चाची समान अशी संरचना नाही. कोणत्या सेवा पुरविल्या जातात आणि त्या विशिष्ट भागांतील दैनंदिन खर्चाची पातळी काय असते या दोन्हींवर खर्च अवलंबून असतो. प्रतिमास रु.४००/- ते रु.१५००/- किंवा अधिक अशी खर्चाची कक्षा असते. बहुतेक निवासी सुविधा अशासकीय असल्याने पालकांकङून मूलभूत खर्चाकरिता आणि साहित्य खरेदीकरिता देखील पैसे मागितले जाऊ शकतात.

३१६. वसतिगृहामध्ये कोणत्या प्रकारचे कार्यक्रम चालविले जातात?

वसतिगृह मतिमंद व्यक्तींकरिता सर्वकष पुनर्वसन सेवा उपलब्ध करून देते. वसतिगृहात कोणते कार्यक्रम दिले जातात याबाबत संस्थेसंस्थेमध्ये फरक असतो. सर्वसाधारणपणे स्वावलंबनाची, संभाषणाची, स्वयंरंजनाची, गृहकाम आणि सामाजिक अशा सर्व कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे हे या कार्यक्रमाचे स्वरूप असते.

३१७. वसतिगृहातील प्रवेश केवळ ठाराविक प्रकारच्या मतिमंदांकरिता मर्यादित असतो काय?

प्रत्येक वसतिगृहामध्ये तेथील प्रवेशासंदर्भात स्वतःचे नियम असतात. असे आढळते की, तीव्र आणि अतितीव्र मतिमंद व्यक्तींपेक्षा सौम्य आणि मध्यम मतिमंदत्व असणाऱ्या व्यक्तींना प्राधान्य दिले जाते. तसेच अपस्मार, शारीरिक व्यंग इत्यादी संबंधित समस्या असलेल्यांपेक्षा नसलेल्यांना प्राधान्य दिले जाते.

वसतिगृह जगपेक्षा आहेच सुंदर ते माझे घर, ते माझे घर.

३१८. आपल्या मतिमंद मुलाकरिता निवासाची व्यवस्था घेण्याअगोदर पालकांनी कोणत्या मुद्यांवर विचार केला पाहिजे?

वसतिगृहात जागा निश्चित करण्याअगोदर पालकांनी पुढील मुद्यांवर विचार केला पाहिजे:

- विशेष शिक्षक, चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता, वैद्यकीय कर्मचारी, भौतिक उपचारतज्ज्ञ (फिजियोथेरेपिस्ट) वाचाउपचारतज्ज्ञ (स्पीच थेरेपिस्ट) आणि व्यवसायसंबंधित समुपदेशन करणारा तज्ज्ञ अशा प्रशिक्षित व्यक्तींची उपलब्धता आहे की नाही.
- आपल्या मुलाची अवस्था असलेल्या मुलांच्या प्रशिक्षणाबाबत तेथील कार्यक्रमांचा लौकिक आहे की नाही.
- वसतिगृहाचे ठिकाण.
- एकूण खर्चाची तपशीलवार माहिती (राहण्याचे शुल्क, शिकवण्याचे शुल्क, इत्यादी.)
- प्रवेशाकरिता अपेक्षित अर्हता.
- कार्यक्रमाचा मुलास काय व कसा लाभ होईल.
- विद्यार्थी आणि पर्यवेक्षण करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या संख्येचे प्रमाण.

पालकांनी इतर पालकांकडून प्रशिक्षित, सामाजिक कार्यकर्त्याकडून, विशेष शिक्षणतज्ज्ञाकडून आणि चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञाकडून याबाबत मार्गदर्शन घ्यावे.

३१९. मतिमंद मुलाला वसतिगृहामध्ये कोणत्या वयात दाखल करावे?

वसतिगृहामध्ये मतिमंद मुलाने दाखल व्हावे असे कोणतेही विशिष्ट वय नाही. परंतु देशातील बहुसंख्य वसतिगृहामध्ये ६ ते १५ वर्षे या वयोगटातील मुलांना प्रवेश दिला जातो.

३२०. मतिमंद मुलाला लहान वयात वसतिगृहात दाखल करणे योग्य आहे काय?

अगोदर सांगितल्याप्रमाणे कुटुंब मतिमंद व्यक्तीला प्रभावीपणे शिकण्याकरिता एक नैसर्गिक वातावरण उपलब्ध करून देते. सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये मतिमंद मूल आणि त्याचे पालक यांच्या दरम्यान भावनिक संबंध विकसित होतात. हे संबंध भविष्यातील अध्ययनाचा पाया ठरतात. याशिवाय मतिमंद मूल आणि त्यांची भावंडे यांच्या दरम्यान संबंध विकसित हाऊन ते अधिक दृढ बनतात. या संबंधांना फार महत्व आहे. कारण पालकांच्या पश्चात आपल्या देशात भावंडे हीच मतिमंद व्यक्तीचे स्वाभाविक पालक बनतात. म्हणूनच मतिमंद मुलाला फार लहानपणी वसतिगृहात दाखल करणे योग्य नाही.

३२१. वसतिगृहामध्ये सर्वच निवासी विद्यार्थी मतिमंद असतात. या गोष्टीचा त्या मतिमंद व्यक्तींवर काही दुष्परिणाम होतो काय?

मुलाला वसतिगृहात पाठविण्याचा एक संभाव्य दुष्परिणाम असा की, त्यामुळे मतिमंद व्यक्ती त्याच्या समवयीन, सामान्य व्यक्तींपासून दूर राहते. त्यामुळे त्यांच्या वयानुरूप योग्य, सामाजिक आणि इतर वर्तणुकीचे नियंत्रण करण्याची संधी मतिमंद मुलाला मिळत नाही. वसतिगृहात मर्यादित वातावरणामुळे मतिमंद व्यक्ती सामान्य आंतरक्रिया आणि सामान्य जीवनमान यांच्यापासून वंचित राहते. त्याचा परिणाम त्याच्या आयुष्याच्या प्रतीवर होतो.

३२२. एखाद्या व्यक्तीला वसतिगृहामध्ये किती काळपर्यंत राहवे लागते?

भारतातील खूप साच्या वसतिगृहांमध्ये तेथे राहण्याच्या कालावधीसंदर्भात काही विशिष्ट मार्गदर्शक तत्वे आहेत. ही तत्वे मतिमंद मुलाच्या वयावर आधारलेली आहेत. सर्वसाधारणपणे वय वर्षे १६ ते २१ अशी या कालावधीची कक्षा आहे. त्याचबरोबर अशा देखील संस्था आहेत, जेथे राहण्याच्या कालावधीसंबंधी

कोणतीही तत्वे नाहीत. अशा वसतिगृहामध्ये व्यक्तीला त्याच्या पालकांना जितका काळ दूर रहावेसे वाटते किंवा जोपर्यंत मुलाला तेथे ठेवण्याकरिता पालकांकडे पैसा आहे तोपर्यंत ठेवता येते.

३२३. वसतिगृहामध्ये मतिमंद व्यक्ती छळवणूकीपासून सुरक्षित राहू शकेल काय?

जरी अनेक वसतिगृहे आपल्याकडील वातावरणात छळ होत नाही असा दावा करीत असली तरी कोणतेही वसतिगृह छळवणूक होणार नाही अशी हमी देऊ शकत नाही. वसतिगृहामध्ये घडणारी छळवणूक तेथील कर्मचाऱ्यांकडून किंवा परिसरातील लोकांकडून किंवा स्वतः मतिमंद व्यक्तीकडून होऊ शकते. अर्थात वसतिगृहामध्ये जर अर्हताप्राप्त कर्मचारी असतील आणि प्रभावी अशी पर्यवेक्षण पद्धती असेल तर छळवणूक होण्याची शक्यता कमी राहते. भारतातील वसतिगृहामध्ये लैंगिक छळवणूक टाळण्याइतपत असे लैंगिक शिक्षण दिले जात नाही.

३२४. अशी वसतिगृहे आहेत काय, जेथे पालक आपल्या मुलाला तात्पुरत्या काळाकरिता ठेऊ शकतात?

मतिमंद व्यक्तीला तात्पुरत्या कालावधीसाठी वसतिगृहामध्ये ठेवण्याच्या प्रवृत्ती-वर भर देणारी आणि तिचा आग्रह धरणारी मंडळी आपल्या देशात फार कमी आहेत; परंतु अशी काही व्यवस्था होण्याची खूप गरज आहे. पालकांचे आजारपण, इत्यादी आकस्मिक घटनांमुळे पालकांना अशा व्यवस्थेची गरज पडते. आवश्यक वेळी मतिमंद मुलांचे पालकच एकमेकांना अशा प्रकारचा आधार देऊ शकतात.

३२५. ज्यांचे पालक जिवंत नाहीत आणि ज्यांच्याकडे बघण्याकरिता कुणीही व्यक्ती अस्तित्वात नाही अशा मतिमंद व्यक्तीकरिता वस्तिगृहे आहेत काय?

सध्याच्या परिस्थितीमध्ये जर एखादी मतिमंद व्यक्ती, आपला सांभाळ करणारी व्यक्ती अथवा पालक यांच्याशिवाय आढळली आणि तिला जर जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांसमोर उपस्थित केले गेले तर त्या व्यक्तीची रवानगी राज्य सरकारद्वारा चालविल्या जाणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींकरिता असणाऱ्या सुधारगृहामध्ये किंवा वस्तिगृहामध्ये होते. सरकारद्वारा चालविल्या जाणाऱ्या संस्थांमध्ये दाखल झाल्यानंतर त्या व्यक्तीचे पालकत्व शासनाकडे जाते.

३२६. घरापासून दूर राहण्याकरिता वस्तिगृहाखेरीज इतर काही पर्याय आहे काय?

सध्या तरी भारतातील मतिमंद व्यक्तींना घरापासून दूर राहण्याचे पर्याय कमी आहेत. काही संघटना “सामूहिक घर” या संकल्पनेसंबंधी प्रयोग करून पाहत आहेत. सामूहिक घर ही अशी एक पर्यायी व्यवस्था आहे की, ज्यामध्ये मतिमंद व्यक्ती कुटुंबापासून दूर राहते. परंतु एखाद्या संस्थेअंतर्गत राहण्याएवजी ती परिसरातील एखाद्या घरात राहते. या व्यवस्थेमध्ये पर्यवेक्षणाखाली एका घरात जास्तीत जास्त ३ किंवा ४ मतिमंद व्यक्ती राहतात. हा पर्याय किती व्यवहार्य आहे, शक्य आहे, परवडण्यासाखा आहे आणि पालकांना स्वीकारता येण्याजोगा आहे यासंदर्भात अद्याप अभ्यास व्हायचा आहे.

आपल्या देशातील सर्वच व्यक्तींना, मग त्या मतिमंद असोत अथवा नसोत, कुटुंबाबरोबर राहणे हा सर्वप्रथम निवासी पर्याय आहे. चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता आणि विशेष शिक्षणतज्ज्ञ या संदर्भात योग्य निर्णय घेण्याकरिता पालकांची मदत घेऊ शकतात.

आर्थिक नियोजन

मतिमंद व्यक्तीच्या सांभाळाकरिता कुटुंबाला वेळ, ताकद आणि साधनसामग्री यांच्या संदर्भात जीवनभर वाहून घ्यावे लागते. त्यामुळे मतिमंद मुलाच्या गंरजांचा योग्य अंदाज करून त्या भागविण्याकरिता खूप काळ अगोदरपासून नियोजन करणे आवश्यक आहे. होणारी बचत विस्ताराने कितीही असली तरी तिची गुंतवणूक सुयोग्य पद्धतीने केल्यास अडचणीच्या वेळी ती कुटुंबाकरिता फार मोठा आधार ठरते. तूर्त मतिमंद मूल असलेल्या कुटुंबाच्या गरजा भागवील अशा योजना जवळ-जवळ नाहीतच. अर्थात काही पालकांनी आणि काही पालक संघटनांनी एकत्रितपणे अशा अनेक आशास्पद कल्पना प्रत्यक्षात आणण्यांचा- प्रयत्न केला आहे. काही पालक संघटनांनी भारतीय आयुर्विमा मंडळ यांच्याकडून मतिमंद मुलांच्या पालकांना उपयुक्त होईल अशी पॉलिसी सुरु करण्याबाबत एक समर्थन मोहीम देखील काढली आहे. सामूहिक विमा ही शक्यता सुद्धा पडताळून पाहण्यात आली आहे. या विभागामध्ये आर्थिक नियोजनासंबंधित मुद्यांवर चर्चा करण्यात आली आहे.

गीता, न जाणो मला आज काही
झालं आणि मी मेलो. तर तुम्हा
सर्वांचं कसं होईल?

असं कधी बोलू नये.

आपली मुळे अजून लहान आहेत.
अजून त्याचं सगळं करायचंय,
त्यांची लग्ने लावायची आहेत आणि
मग नातवंडांबरोबर खेळायची वाट
पहायची आहे.

राजूच्या सुरक्षिततेबद्दल मला सर्वांत
जास्त चिंता वाटते. तो आता १०
वर्षांचा आहे. आपण जगात नसू
तेव्हा त्याचे काय होईल?

एखाद्या योजनेचा विचार करता
येईल का?

आपण आतापासून काही रकम
बाजूला काढून ठेवत जाऊ या.
आपण नसताना राजूला त्या रकमे-
द्वारा अधिक सुरक्षिता प्राप्त होईल.

३२७. आपल्या मतिमंद मुलाकरिता आर्थिक नियोजनाचा विचार पालकांनी किती लवकर करावा?

हे तर सर्वमान्य आहे की, मतिमंदत्वाची अवस्था जन्मभराकरिता असते आणि मतिमंद व्यक्ती आर्थिक बाबतीत पूर्णपणे स्वतंत्र होऊ शकत नाही. कौटुंबिक स्थिती योग्य असेल तर पालकांनी आपल्या मतिमंद मुलाच्या आर्थिक नियोजनाचा विचार मूळ लहान असतानाच केला पाहिजे. लवकरात लवकर नियोजन के ल्यास होणाऱ्या बचतीमधून मुलाच्या पुढील आयुष्यातील सर्व खर्च भागविता येऊ शकतील.

३२८. मतिमंद व्यक्तीकरिता आर्थिक नियोजन करतेवेळी कोणत्या घटकांचा विचार केला पाहिजे?

मतिमंद मुलाच्या भविष्यात त्याला आर्थिक आधार मिळावा याकरिता नियोजन करतेवेळी कुटुंबाची रचना आणि कुटुंबाकडे असलेली साम्यंतिक सामुग्री यांचा प्रामुख्याने विचार केला पाहिजे. जर कुटुंबाची आवक मर्यादित असेल तर त्यातून अगदी लहानशी का होईना पण काही रक्कम मुलाच्या भविष्यातील गरजांकरिता बाजूला काढून ठेवणे आवश्यक आहे. अशी छोटी रक्कम २० ते २५ वर्षांच्या कालावधीमध्ये मोठी रक्कम बनून त्या रकमेच्या व्याजातून मतिमंद व्यक्तीच्या दैनंदिन खर्चाची सोय होऊ शकेल. ही सोय पुढे पालकांच्या मृत्यूनंतर देखील चालू राहू शकेल.

३२९. मतिमंद व्यक्ती एखाद्या बँकेमध्ये किंवा इतर वित्तीय संस्थेमध्ये खाते उघडू शकते काय?

कोणत्याही वयाची मतिमंद व्यक्ती, कोणत्याही बँकेमध्ये संयुक्त बचत खाते उघडू शकते. अर्थात त्या मतिमंद व्यक्तीला नेहमीच नाबालिग समजले जाईल आणि ते खाते पालकांकडून चालविले जाईल.

३३०. एखादी मतिमंद व्यक्ती एखाद्या बँकेकडून किंवा इतर वित्तीय संस्थेकडून कर्ज घेऊ शकते काय?

सवलतीच्या व्याजदराने कर्ज घेण्याची सोय शारीरिक अपांगत्व असलेल्या व्यक्तींकरिता उपलब्ध असली तरी मतिमंद व्यक्तींकरिता अशी कोणतीही सुविधा उपलब्ध नाही. कायद्याच्या दृष्टीने मतिमंद व्यक्तीला नाबालिग समजले जाते आणि म्हणून कर्जाकरिता अर्ज करण्यास ती पात्र ठरत नाही.

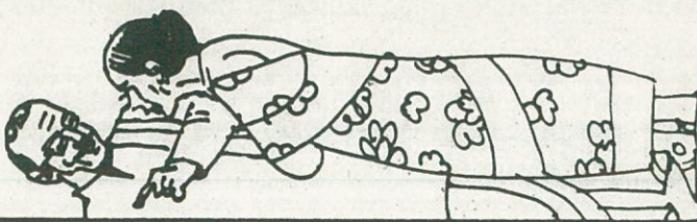
३३१. पालक म्हणून आम्ही आमच्या मतिमंद मुलांकरिता / मुलीकरिता आयुर्विम्याची पॉलिसी सुरू करू शकते काय?

मतिमंद व्यक्तींकरिता आयुर्विम्याची पॉलिसी देण्याची कोणतीही विशेष सुविधा भारतीय आयुर्विमा मंडळाकडे नाही. मात्र पालक आपल्या नावे आयुर्विमा पॉलिसी उतरू शकतात आणि त्यावर आपल्या मतिमंद मुलाचे नामांकन करू शकतात. पालकाचा मृत्यू झाल्यास पॉलिसीवरील रकम मतिमंद मुलाला उपलब्ध होऊ शकते.

३३२. पालकांच्या सहकारी संस्था किंवा न्यास म्हणजे काय? पालकांच्या सहकारी संस्था किंवा पालकांचे न्यास मतिमंद व्यक्तींच्यासंबंधी आर्थिक नियोजन करण्यास काही मदत करतात काय?

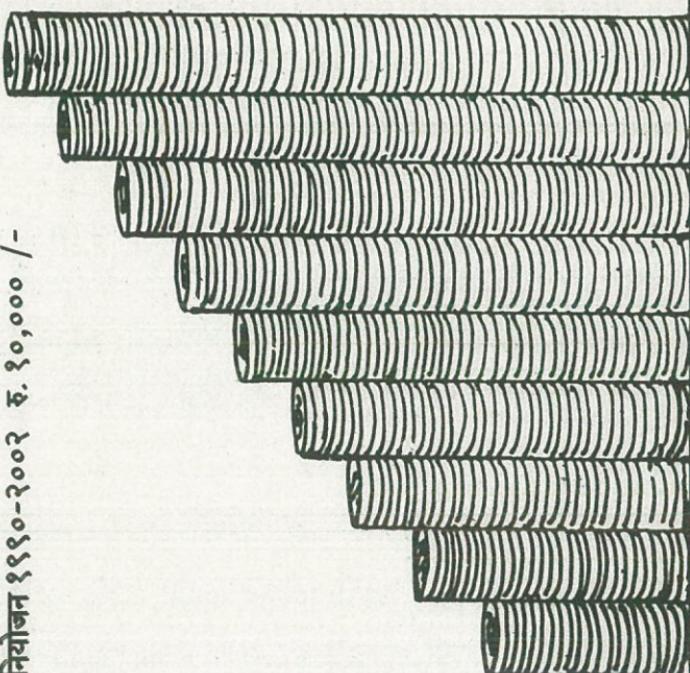
पालकांच्या एका गटाने एकत्र येऊन सामूहिक विमा पॉलिसी घेऊन आपल्या मतिमंद मुलांना त्यावर मानांकित करून पालकांच्या पश्चात पॉलिसीचा लाभ मुलांना मिळेल अशी सोय करणे ही एक अपेक्षित योजना आहे. (या पद्धतीला पालकांची सहकारी संस्था असे म्हणता येईल.)

जर पालकांच्या एखाद्या गटाने एखादा न्यास स्थापित केला तर आयुर्विम्याच्या पॉलिसीमधून येणारी रकम त्या न्यासाकडे वर्ग करता येते. न्यासाकडे जमा होणाऱ्या आवकीमधून मतिमंद व्यक्तींचा दैनंदिन खर्च न्यास भागवू शकतो.

₹ 10,000/-

आर्थिक नियोजन १९९०-२००२ रु. १०,०००/-

₹ 5000/-

आर्थिक नियोजनाला लवकर मुख्यतः केली पाहिजे.

न्यासाचे सदस्य असलेले पालक मृत्युपत्रान्वये आपली मालमत्ता न्यासाकडे वर्ग करून मतिमंद व्यक्तीच्या पालकत्वाच्या हक्काचे हस्तांतरण न्यासाकडे करू शकतात.

३३३. मतिमंद व्यक्तीचा सांभाळ करण्याकरिता त्याचे कुटुंब एखादा न्यास उभारू शकते काय?

जर कुटुंबाकडे अशी काही मालमत्ता असेल जी वेगळी ठेवून तिच्याद्वारे निर्माण होणाऱ्या उत्पन्नाचा वापर कुटुंबातील मतिमंद व्यक्तीच्या दैनंदिन खर्चाकरिता करावयाचा असेल तर एका करारपत्राद्वारे खाजगी कौटुंबिक न्यास स्थापन करता येतो.

मालमत्तेचे व्यवस्थापन करण्याकरिता कुटुंबातील सदस्यांनाच विश्वस्त म्हणून नेमता येते. कुटुंबातील एक सदस्य व्यवस्थापक म्हणून कार्य करू शकतो आणि कुटुंबाचे इतर सदस्य न्यासाच्या कामावर देखरेख ठेवू शकतात. कौटुंबिक न्यास ही मूलतः एक खाजगी व्यवस्था असते; तर नोंदणीकृत धर्मादाय न्यास हा सार्वजनिक सेवेकरिता असतो.

३३४. आपल्या देशामध्ये विश्वस्त मंडळाच्या काही योजना आहेत काय?

याची आताच सुरुवात झाली आहे. काही पालक गटांनी आणि चांगला हेतू असलेल्या लोकांनी न्यासासंबंधी कायद्याच्या अंतर्गत सार्वजनिक धर्मादाय न्यासाची नोंदणी करून विश्वस्त मंडळाच्या योजनेची सुरुवात केली आहे. मृत्युपत्रान्वये मालमत्ता अशा विश्वस्त मंडळाच्या नावे करता येते. फरंतु पालकत्वाच्या हक्कांचे हस्तांतरण करणे कायदेशीररीत्या वैध नाही. वर्ग झालेल्या मालमत्तेचा विनियोग तसेच लाभार्थीच्या हक्कांचे संरक्षण या दोन्हीची जबाबदारी विश्वस्त मंडळावर असते.

३३५. जर कोणतीही संपत्ती किंवा मालमत्ता न ठेवता पालकांचे निधन झाले तर मतिमंद मुलाचे काय होईल?

कोणतीही संपत्ती अथवा मालमत्ता न ठेवता पालकांचे निधन झाले तर मतिमंद व्यक्तीचे पालकत्व त्यानंतरच्या कुटुंब प्रमुखाकडे आपोआप जाते. फक्त निराश्रित असलेल्या मतिमंद व्यक्ती, जवळचे नातलग नसलेल्या मतिमंद व्यक्ती किंवा रस्त्यावर भटकत राहणाऱ्या मतिमंद व्यक्ती यांचा सांभाळ राज्यशासन रक्षागृहामध्ये करू शकते. याकरिता राज्यशासनाकडे निराश्रित मतिमंद व्यक्तींकरिता निवासी व्यवस्था असते.

३३६. जर एखादा पालक आपल्या मतिमंद मुलाकरिता काही मालमत्ता सोळू इच्छित असेल तर ती सुरक्षित कशी राहील?

त्याकरिता एक खाजगी कौटुंबिक-न्यास स्थापता येतो. त्याचे व्यवस्थापन पालकाच्या इच्छेनुसार कुटुंबातील कोणत्याही एका सदस्याकडे देता येते. या मालमत्तेमधून निर्माण होणारी आवक मतिमंद व्यक्तीच्या उपचाराकरिता आणि दैनंदिन खर्चाकरिता वापरली जाऊ शकते.

यदाकदाचित पालकांना आपल्या कुटुंबामधून पालकत्व घेण्याजोगी आणि खाजगी न्यासाचे व्यवस्थापन करण्याजोगी व्यक्ती सापडली नाही तर पालक न्यायालयाकडून अशा विश्वस्ताची नेमणूक करून घेऊ शकतात. हा विश्वस्त मालमत्तेची व्यवस्था पाहून त्या मालमत्तेपासून येणाऱ्या उत्पन्नातून मतिमंद व्यक्तीच्या उपचार आणि दैनंदिन खर्चाची व्यवस्था करू शकतो.

आर्थिक मियोजन

ट्रिपुणि

कायदेशीर बाबी

१९१३ सालच्या भारतीय मनोरुग्ण कायद्यानुसार मतिमंद किंवा वेड असणाऱ्या व्यक्तींचा सुरक्षित रक्षागृहात सांभाळ करण्याची सुविधा केली आहे. १९६७ च्या मानसिक आरोग्य कायद्याने आता पूर्वीच्या कायद्याची जागा घेतली आहे. पूर्वीच्या कायद्याच्या सुविधांमधून मतिमंद व्यक्तींना वगळण्यात आले आहे. धरिणामत: मतिमंद व्यक्तीच्या कायदेसंबंधी स्थानाबाबत एक धोकळी निर्माण झाली आहे. या धोकळीचा विशेष करून मुळील मुद्यासंबर्ती असणाऱ्या कायद्यांवर धरिणाम होतो; नागरी स्वातंत्र्य, धालकल्प, रक्षागृहातील सांभाळ, करारनामा, कौजळारी प्रक्रियेशी संबंधित कायदेशीर तसुकी आणि शिक्षा, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि धुनवर्सन कार्यक्रम, याची वाढवाल स्वाखलंबी कार्य, रोजगार आणि स्वातंत्र्य या दिशेने चालू आहे. त्यामुळे सौच्य मतिमंदकल्प असलैल्या व्यक्तींना रोजगाराच्या शर्ती आणि अटी, विक्री आणि खरेदी तसेच स्वतंत्रघणे कार्य करण्यास आवश्यक व्यवहाराचे आकलन करण्याची क्षमता असल्याचे मानले जाते.

भारत सरकारने नैमिलैल्या बहरूल इस्लाम समितीने अनेक वैधानिक उपायांची शिफारस केली आहे. कल्याण मंत्रालयाने राष्ट्रीय न्यासाच्या उभारणीसाठी एक वैधानिक बिल सादर केले आहे. जे अद्याप संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमधून धारित होण्याचे बाबी आहे. या विभागामध्ये कायदेशीर मुद्यासंबर्ती प्रश्नांना ऊतरे केल्यात आली आहेत.

आता आपलं वय झालंय. आपल्या मिळकतीची आता वाटणी केली पाहिजे.

रमेशच्या नावाने ठेऊ ते पैसे. रमेश करताच खर्च होतील याची खात्री आपण कशी करून घ्यायची?

त्याची जबाबदारी आपण आपल्या इतर मुलांवर टाकायची, तुला काय वाटते?

पण आपल्यामागे काय होईल कुणास ठाऊक. आपण मनिष आणि मनिषाबरोबर बोलू या?

बाबा, तुम्ही सर्व मिळकत रमेशच्या नावावर का करून ठेवत नाही. तुम्ही आमची काळजी करू नका.

मनीषचे बरोबर आहे. आपण एक कौटुंबिक न्यास करून त्याद्वारे तुमच्या मिळकतीवरून येणारी रक्कम रमेश करताच वापरली जाईल याची व्यवस्था करून ठेऊ. ॥

३३७. मतिमंद व्यक्ती कायदेशीररीत्या मालमत्तेचे वारसदार बनतात काय?

जर मृत्यूपत्रामध्ये तसे दर्शविले असेल तर मतिमंद व्यक्ती वडिलोपार्जित मालमत्तेचे तसेच पालक अथवा नातेवाईकांनी स्वकष्टाने निर्माण केलेल्या मालमत्तेचे वारसदार बनू शकतात. अर्थात १८ वर्षे वयांहून मोठी असली तरी कायदेशीर दृष्ट्या मतिमंद व्यक्ती नाबालिग समजली जाते. त्यामुळे मतिमंद व्यक्ती वारसाहक्काने आलेली मालमत्ता सांभाळण्यास सक्षम समजली जात नाही. यामुळेच मतिमंद व्यक्तीला वारसाहक्काने मिळालेल्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन तिच्या नैसर्गिक पालकाला किंवा न्यायालयाकडून नेमणूक झालेल्या पालकाला बघावे लागते.

३३८. मतिमंद व्यक्तींच्या विवाहाला कायदेशीर मान्यता आहे काय?

हिंदूविवाह कायद्यानुसार मतिमंद व्यक्तीचा विवाह हा अवैध समजला जातो. कारण मतिमंद व्यक्तीला कायदेशीर दृष्ट्या नाबालिग समजले जाते. अशी नाबालिग व्यक्ती करारनाम्याच्या कायद्यानुसार कोणत्याही करारामध्ये सामील होण्यास अपात्र ठरते.

भारतीय घटस्फोट कायदा, ज्याद्वारे खिस्ती धर्माच्या अनुयायाच्या विवाहाचे नियंत्रण होते, मतिमंद व्यक्तींच्या विवाहाला अवैध मानते. पारंपरिक इस्लामी कायद्यानुसार मतिमंद व्यक्तीला नेहमीच नाबालिग समजले जाते आणि अशा नाबालिग व्यक्तींच्या वतीने म्हणून पालक त्याच्या मतिमंद मुलांचे विवाह करू शकतात.

३३९. मतिमंद व्यक्ती कायदेशीररीत्या एखाद्या करारामध्ये सहभागी होऊ शकते काय?

बौद्धिक दोष असल्यामुळे कायद्याच्या दृष्टीने मतिमंद व्यक्ती कोणत्याही करारात सहभागी होण्यास अपात्र ठरते. त्यामुळे मतिमंद व्यक्तीने केलेला करार अवैध

ठरविला जातो. मग तो करार विवाहाचा असो, रोजगारांचा असो अथवा इतर कोणत्याही प्रकारचा असो.

३४०. जर एखाद्या मतिमंद व्यक्तीने एखादा गुन्हा केला तर त्याचे कायदेशीर परिणाम काय असतात?

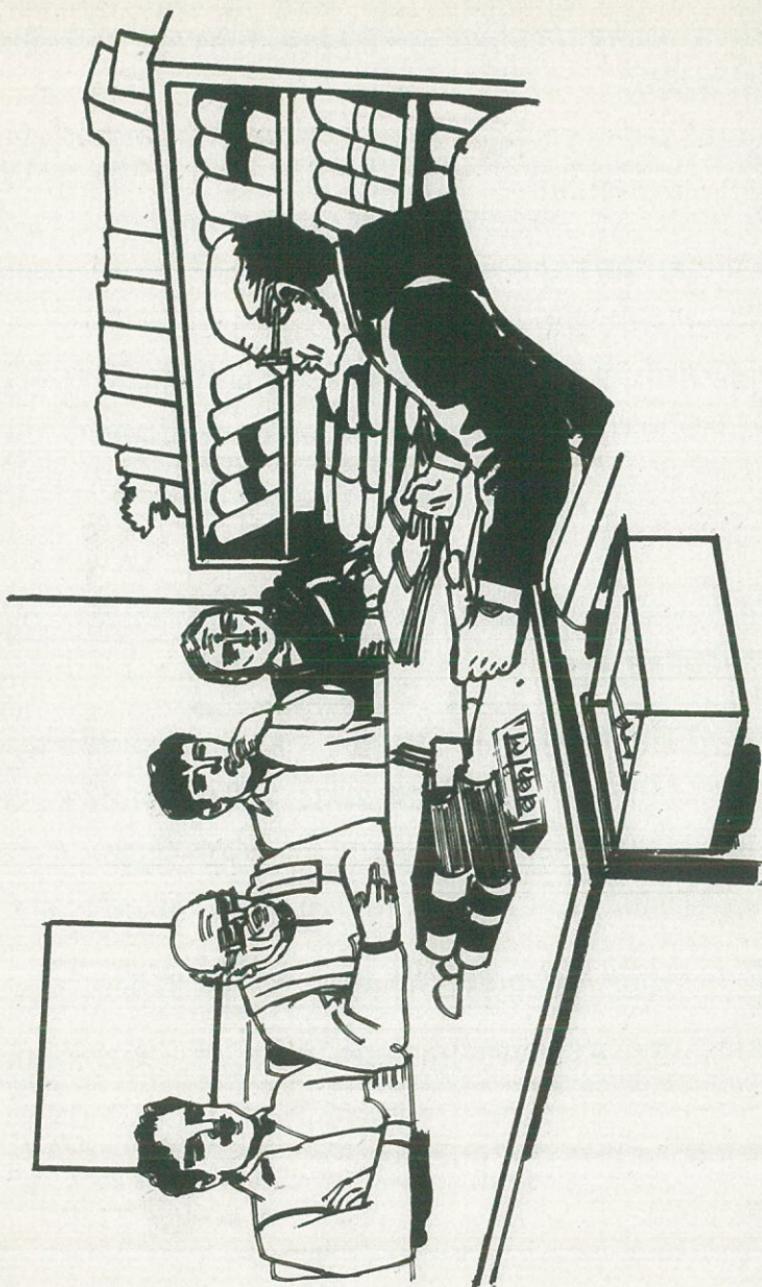
एखाद्या गुन्ह्यामध्ये साक्षीदार किंवा गुन्ह्याचा आरोपी म्हणून मतिमंद व्यक्तीला फारच कचित वेळा उभे केलेले आढळते. या देशातील कायद्याप्रमाणे मतिमंद व्यक्तीला सुनावणीकरिता उभे राहण्यास पात्र समजले जात नाही. जर कोटीने नेमलेल्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याने असे प्रमाणित केले की, त्या मतिमंद व्यक्तीला गुन्ह्यांचे स्वरूप, त्याची जबाबदारी आणि परिणाम याची जाण आहे तरच त्या मतिमंद व्यक्तीची सुनावणी होऊ शकते. अशी सुनावणी झाल्यास मतिमंद व्यक्तीला नाबालिग समजण्यात येते. शिक्षादेखील त्यानुसार होते.

३४१. मतिमंद व्यक्तींना मतदानाचा अधिकार असतो काय?

मतिमंद व्यक्तींना मतदानाचा अधिकार नसतो. कायदेशीरदृष्ट्या त्यांना नाबालिग समजले जाते.

३४२. मतिमंद व्यक्तीचे व्यंधीकरण करणे कायदेशीर आहे काय?

मतिमंद व्यक्तींना नाबालिग समजले जाते. त्यामुळे व्यंधीकरणाचा निर्णय त्यांच्यावतीने त्यांच्या पालकांना घ्यावा लागतो. वैद्यकीय डॉक्टर, मानसशास्त्रज्ञ आणि प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता अशा तज्जांवरोबर प्रदीर्घ सल्लामसलत केल्यानंतरच व्यंधीकरणाचा निर्णय एक शेवटचा उपाय म्हणून घ्यावा. मानवी हक्काचा आदर म्हणून शक्य असेल तेथे अशा निर्णयाला संबंधित मतिमंद व्यक्तीची संमती मिळवावी.

मतिमंद व्यक्ति जा बडिलोपांचित पिल्लकलीचरील हक्काने रक्षण करण्याकरिता विविध पद्धती आहेत.

३४३. रोजगाराच्या संदर्भात मतिमंद व्यक्तींना लागू होतील असे काही कायदे आहेत काय?

नोकरी म्हणजे रोजगार देणारा आणि रोजगार घेणारा यांच्या दरम्यान झालेला करार असे मानले जाते. करारनाम्याच्या कायद्यानुसार नाबालिंग समजली गेल्यामुळे मतिमंद व्यक्तीं कुणाही बरोबर कोणत्याही प्रकारच्या करारामध्ये सामील होण्यास अपात्र ठरते.

मतिमंद व्यक्तींचा रोजगार आणि आर्थिक स्वावलंबन यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ज्या मतिमंद व्यक्तींना स्वतंत्रपणे जीवन जगता येते आणि करारनाम्यातील ढोबळ शर्ती आणि अटींबद्दल जाण आहे अशा व्यक्तींच्या संदर्भात प्रचलित कायद्यामध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे.

३४४. मतिमंद व्यक्तींचे लैंगिक छळवणुकीपासून संरक्षण करण्याकरिता काही कायदे आहेत काय?

मतिमंद व्यक्तींचे लैंगिक किंवा इतर कोणत्याही प्रकारच्या छळवणुकीपासून संरक्षण करण्याकरिता कोणतेही विशेष कायदे नाहीत. देशातील इतर नागरिकांप्रमाणेच त्यांचेदेखील संरक्षण भारतीय दंड विधान (इंडियन पीनल कोड) आणि फौजदारी दंड विधान (क्रिमिनल पीनल कोड) या अंतर्गत होते.

३४५. मतिमंद व्यक्तींकरिता काही विशेष कायदे असावेत काय?

मतिमंद व्यक्तींना समान संधी देण्याकरिता आणि शिक्षण, प्रशिक्षण व रोजगार यासंबंधी त्यांच्या अधिकारांची खात्री करण्याकरिता एका सर्वकष कायद्याची आवश्यकता आहे. प्रचलित कायदे मतिमंद व्यक्तींच्या मूलभूत गरजा पुरविण्यास कमी पडतात.

३४६. प्रचलित कायदे मतिमंद व्यक्तींचे रक्षण करतात की ते मतिमंद व्यक्तीपासून समाजाचे रक्षण करण्याकरिता बनवले गेले आहेत?

हे खरे आहे की, १९१२ सालच्या भारतीय मनोरुण कायद्याचे उद्दिष्ट मनोरुण आणि मतिमंद यांना अलग ठेऊन त्यांना निवासी संस्थांमध्ये समाजापासून दूर ठेवता यावे असे होते. देशातील अनेक भागात अशा अलग करणाऱ्या कायद्यांचे उच्चाटन आधीच झाले आहे. तरी देखील मतिमंद व्यक्तींच्या हक्कांचे रक्षण करील अशा एखाद्या सर्वकष कायद्याची नितांत गरज आहे.

टिपण

पालकत्व

मतिमंद मुलाच्या पालकांच्या दृष्टीने सामाजिक सुरक्षितता हा एक महत्त्वाचा प्रश्न असतो: दृसच्या विकसित देशांप्रमाणे आपल्याकडे मतिमंद व्यक्तीसाठी सरकारी निवासी संस्था अधवा घेवान योजना नाहीत. त्याचप्रमाणे निवासी संस्था योद्धून काढण्याची प्रक्रिया विकसनशील देशांनी हुरू कैलोली असली आणि समाजातच मतिमंद व्यक्तीने राहवे अशा योजनांना ते देश प्रोत्साहन देत असले तरी आपल्या देशाच्या दृष्टीने असे उपक्रम योग्य नाहीत. मतिमंद व्यक्तींची संघर्ष प्रचंड असल्यानंतर आपल्या मतिमंद मुलाकडे कोण लक्ष देणार अशी शक्तायुक्त घण प्रामाणिक भीती मतिमंद मुलांच्या पालकांच्या मनात असते.

आपल्या देशात घरंपरे मुळे कुटुंबसंस्था ही खूप बढकट आहे. आशिया खंडात नव्यानेच विकसित झालेल्या जगान, इंडोनेशिया, सिंगापूर आणि मलेशिया या देशात कुटुंबसंस्थेवर सामाजिक-आर्थिक बदलाचा ताण बराच वाढलेला आहे. कुटुंबसंस्था ही आपल्या सर्व सभासदांना सामाजिक सुरक्षितता पुरवत आलेली आहे. म्हणून कुटुंबसंस्थेला अधिक बढकटी आणण्यासाठी नवनवीन घडती शोधल्या घाहिजेत. आणि या जीवन घडतीतच सामाजिक सुरक्षितता वाढविल्याचा प्रधान केला घाहिजे.

सामान्यांचणे पालक कुटुंब न्यास, राष्ट्रीय न्यास, पालकत्वात बदल करणे, मतिमंद मुलाची वारसाहवकाने मिळणारी पालकत्ता आणि पालकत्तेचे व्यवस्थापन या संदर्भात प्रश्न विचारतात. हे प्रश्न या विभागात समाविष्ट केलेले आहेत.

निवृत्त होण्याअगोदरची माझी २ वर्षांची
नोकरी उरली आहे. मला चिंता वाटते
की, माझ्यामागे माझ्या मुलाची काळजी
कोण घेईल.

मतिमंद मुलांना प्रवेश देणारे एक
वसतिगृह मला ठाऊक आहे. तुम्ही
त्याला तिथे दाखल करायचा विचार का
नाही करत?

आपल्या कुटुंबातील व्यवस्थेचा
आधी विचार नको का करायला,
जर भावंडांनी त्याचा सांभाळ केला
तर.

पण त्यांना त्यांचे आयुष्य आहेच
की. त्यांना एवढा त्याग करता
येईल का?

आपण आपल्या मुलाच्या वतीने
बोलत आहोत. आपण प्रत्यक्ष
त्यांच्याबरोबर बोलून त्यांना याबाबत
काय वाटते ते विचारायला नको का?

त्यांचे म्हणणे बरोबर आहे. आपल्या
कुटुंबातलेच जर पुढे आले नाहीत
तर दुसरं कोण येईल?

३४७. पालकत्व म्हणजे काय? पालक म्हणून कोणाला घेता येईल?

मतिमंद मुलांची काळजी घेणे, त्यास सुरक्षा देणे आणि त्याची देखभाल करणे ही कार्ये पालकत्वाशी संबंधित आहेत.

मतिमंद मुलांचे पालक हेच त्याचे स्वाभाविक पालक असतात. या पालकांच्या गैरहजेरीत भावांडे आणि जवळची नातेवाईक मंडळी पालकत्वाची भूमिका स्वीकारतात. मनोरुग्णता अथवा शारीरिक दुर्बलता यामुळे पालक पालकत्वाची भूमिका पार पाडू शकले नाहीत; तर कुटुंबामधील जी दुसरी व्यक्ती कुटुंबप्रमुखाची जबाबदारी उचलेल तीच स्वाभाविकपणे पालकत्वाची भूमिका घेईल. अनाथाच्या बाबतीत वा ज्याची काळजी घेणारी कोणीही व्यक्ती त्याच्या कुटुंबात नसते तेव्हा राज्य सरकार हे पालकत्व स्वीकारते.

३४८. पालकत्वाची जरुरी केव्हा भासते?

आईवडिलांच्या गैरहजेरीत भावांडे आणि जवळची नातेवाईक मंडळी पालकाची भूमिका पार पाडतात. जर मतिमंद मुलाच्या कुटुंबात कोणीही व्यक्ती नसेल तर न्यायालय कायदेशीर पालकाची नेमणूक करते. हा पालक मालमत्तेचे व्यवस्थापन करतो अथवा मतिमंद व्यक्तींच्या वतीने मालमत्तेसंबंधीचे निर्णय घेतो.

३४९. मतिमंद व्यक्तीच्या पालकत्वासंबंधी निर्णय घेताना कोणते घटक विचारात घ्यावे लागतात?

वृद्धपणी अपांग नसणाऱ्या मुला-मुलींनी जर आधार दिला नाही तर आपल्या मतिमंद मुलाकडे लक्ष देणे पालकांना अशक्य ठरते. अशा परिस्थितीत पालक एखादा नातेवाईक, मित्र किंवा हितचिंतक यांच्याशी करार करून त्यांना पालकत्वाचा अधिकार अंशतः किंवा पूर्णतः देण्याचा विचार करतात. अनेकदा हे करार तोंडी आणि परस्पर श्रद्धा व विश्वास यावर आधारलेले असतात. पालकत्वात बदल करण्याचा निर्णय घेताना पालकांनी खालील गोष्टी विचारात

च्याब्यात :

- ० पालकत्वाची भूमिका पार पाडण्याच्या दृष्टीने नातेवाईक व मित्रांची उपलब्धता, आतुरता आणि क्षमता.
- ० पालकत्वासाठी ज्या व्यक्तीचा तुम्ही विचार करीत आहात त्यांची संभाव्य वयोमर्यादा व आरोग्य.
- ० कुदुंबाकडील आर्थिक स्त्रोत.

अशा प्रकारच्या पालकत्व बदलासंदर्भात आर्थिक गोष्टी समाविष्ट असतील वा नस्तील. आर्थिक गोष्टी म्हणजे मालमत्ता अथवा नियमित प्राप्ती दुसऱ्याच्या नावे करणे. या गोष्टी दोन्ही बाजूंच्या संबंधांवर अवलंबून असतात. त्यासाठी लैखी करारनामा असेल वा असणार नाही.

३५०. मतिमंद मुलांसाठी पालकांनी कोणती कर्तव्ये पार पाडावयाची असतात?

न्यायालयाने ज्या पालकाची नेमणूक केलेली असेल तो पालक न्यायालयाच्या पर्यवेक्षणाखाली मतिमंद मुलाच्या मालमत्तेकडे व तिच्या व्यवस्थापनाकडे लक्ष देईल. मतिमंद मुलाला अप्प, वस्त्र, निवारा देण्यासही तो जबाबदार असेल. मालमत्तेतून होणारा नफा वा मिळणारे उत्पन्न यातून त्या मतिमंद मुलाचा औषधोपचार, त्याची काळजी आणि त्याचे व्यवस्थापन किंवा दैनंदिन खर्च भागवला जातो.

दैनंदिन जीवनाची देखभाल दत्तक पालक देऊन करता येऊ शकेल किंवा मतिमंद मुलाला एखादी संस्था / शाळा यांच्या निवासी व वसतिगृहयुक्त मुविधेचा लाभ देऊन त्याची काळजी व देखभाल पाहता येईल.

३५१. हे पालकत्व किती काळपर्यंतचे असते?

सामान्यपणे जी मतिमंद व्यक्ती आपली दैनंदिन कार्ये स्वतंत्रपणे करण्यास सक्षम नाही असे न्यायालयाने जाहीर केलेले असते त्या व्यक्तीचे पालकत्व ते

पालकांच्या मागे भाऊ, बहिणी आणि जवळचे नातलग हेच मतिमंद व्यक्तीचे स्वाभाविक पालक होतात.

न्यायालयाला जोपर्यंत आवश्यक वाटेल तोपर्यंत राहते.

३५२. ज्या मतिमंद व्यक्तीची काळजी घेणारे कोणीही नाही, त्यांच्या बाबतीत काय घडते?

कोणीही लक्ष देत नाही व काळजी घेत नाही अशा स्थितीत मतिमंद व्यक्ती रस्त्यावर भटकताना दिसली आणि तिला जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांसमोर उभी केली, तर भारतीय ल्यूनसी कायदा १९१२ तील तरतुदीप्रमाणे त्या व्यक्तीला वेडचांच्या इस्पितळात भरती केले जाते.

ज्या मतिमंद व्यक्तीची देखभाल करण्यासाठी कुटुंबातील कोणीही व्यक्ती नसेल तिच्याकरिता तिचे शेजारी वा मित्रमंडळी राज्यसरकारने चालविलेल्या रिमांडहोममध्ये सुरक्षित काळजी घेतली जाण्याच्या दृष्टीने जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांशी संपर्क साधू शकतात.

ज्या राज्यांमध्ये १९१२ चा भारतीय ल्युनसी कायद्याएवजी १९८७ चा मानसिक आरोग्य कायदा लागू झालेला आहे, त्या राज्यात मतिमंदांना मनोरुग मानले जात नाही आणि त्यांना वेडचांच्या इस्पितळात पाठवले जात नाही. अशा परिस्थितीतील मतिमंद व्यक्तीची रवानगी जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांमार्फैत राज्य सरकारने चालविलेल्या अल्पवयीन मुलांसाठीच्या वा मतिमंद व्यक्तींसाठीच्या वसतिगृहात पाठवले जाते. जेव्हा राज्य सरकारने चालविलेल्या निवासी संस्थांमध्ये या मुलांना दाखल केले जाते, त्यावेळी त्या व्यक्तीच्या पालकत्वाची जबाबदारी राज्य सरकारवर पडते.

३५३. पालकाच्या मृत्यूनंतर मतिमंद व्यक्तीकडे लक्ष देण्यासाठी भारत सरकार एक न्यास (ट्रस्ट) निर्माण करण्याची योजना आखत आहे काय?

भारत सरकारने बहरूल इस्लाम समिती नेमलेली होती. मतिमंद व्यक्ती व सेरेब्रल पाल्सी व्यक्तींच्या कल्याणासाठीचा कायदा करण्याची शिफारस या समितीने

केली आहे. मतिमंद व्यक्ती आणि सेरेब्रल पालसी व्यक्ती यांची काळजी घेणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे हे या ट्रॉस्टचे कार्य असेल. या ट्रॉस्टने स्थापन केलेल्या संस्थाद्वारे हे कार्य केले जाईल आणि याद्वारे मुलांचे पालकत्व व काळजी घेतली जाईल. या कायद्यामुळे पालकांना ट्रॉस्टकडे आपली मालमत्ता वारसाहकाने देता येईल आणि आपल्या मृत्यूनंतर पालकत्वाचे अधिकार ट्रॉस्टच्या नावे करता येतील.

राष्ट्रीय ट्रॉस्ट ही गोष्ट अद्यापि सरकारच्या विचाराधीन आहे. संसदेच्या दोन्ही सभागृहाने मंजुरी दिल्यानंतर आणि राज्य सरकारच्या सभागृहांनी शिक्कामोर्तब केल्यानंतरच “राष्ट्रीय ट्रॉस्ट” हा प्रत्यक्षात येऊ शकेल.

३५४. मतिमंद व्यक्तीच्या पालकत्वासंदर्भात आणखी एखादा पर्याय आहे का?

मतिमंद व्यक्तीच्या काही पालकांनी एक गट तयार केला आहे. आणि पालक संघटना, संघ अथवा सहकारी संस्था म्हणून किंवा न्यास म्हणून त्यांनी नोंदणी केली आहे. परस्परांच्या संमतीने ते आपली मालमत्ता मृत्यूपत्राद्वारे न्यासाच्या नावे करू शकतात. याचा परिणाम म्हणजे त्या नोंदणीकृत न्यासाकडे पालकाच्या मृत्यूनंतर मतिमंद व्यक्तीचे पालकत्व तसेच त्यांची काळजी घेणे याची जबाबदारी जाते.

असे संघ वा न्यास आज विकसित होण्याच्या पहिल्या टप्प्यावर आहेत. आपल्या पालक सभासदाच्या मुलांची निवासी काळजी घेण्यासाठी काही थोड्या न्यासांनी वसतिगृहे स्थापन केलेली आहेत.

३५५. पालकत्व कायदेशीर करण्याच्या दृष्टीने कोणते कायदे आहेत?

मुलांसाठी पालक नेमणे व पालकत्वाची कर्तव्ये या संदर्भात कुटुंब कायदा, मालमत्ता दुसऱ्याच्या नावे करणारा कायदा हे कायदे मार्गदर्शन देतात. प्रत्येक कुटुंबाच्या गरजा अद्वितीय असल्यामुळे (एकसारख्या नसल्यामुळे) पालकत्वाच्या संदर्भात कायदेशीर सळ्हा घेणे आवश्यक ठरते.

टिप्पणी

फायदे / सवलती

कल्याणकारी राज्य हे सर्व प्रकारच्या लोकांच्या हिताकडे पाहते. यामध्ये अनाथ व अपंग व्यक्तींचा देखील समावेश होतो. समाजकल्याण खात्याची निर्मिती झाल्यानंतर केंद्र व राज्य सरकारांच्या विविध खात्यांनी व्यापक फायदे व सवलती पुरविलेल्या आहेत. यामध्ये आयकरातील सवलती, आर्थिक क्षमता नसणाऱ्या अपंगांना साधने व उपकरणे यांचे मोफत वाटप, रेल्वे भाड्यातील सवलत, नोकरीमधील आरक्षण, विद्यालयीन व महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या, स्वयंरोजगाराचा प्रकल्प सुरू करण्यासाठी सवलतीच्या व्याजदराने कर्जे तसेच शारीरिक दृष्ट्या अपंग असणाऱ्या व्यक्तीला प्राधान्याने प्लॉटचे वितरण याप्रकारच्या असंख्य फायद्यांचा समावेश होतो. मतिमंद व्यक्तीला देखील फायदे आणि सवलती यांची गरज आहे ही जाणीव गेल्या काही वर्षांतच निर्माण झालेली आहे. याचा परिणाम म्हणजे काही राज्य वाहतूक महामंडळांनी मोफत बसप्रवासाची सवलत दिलेली आहे. विशेष शाळेमधील प्रशिक्षणासाठी म्हणून आयकरात सवलती आणि शिष्यवृत्त्या दिलेल्या आहेत. या विभागात दिलेली माहिती प्राधान्याने मतिमंद व्यक्तीच्या कुटुंबाच्या गरजांच्या संबंधित आहे आणि जेथे शक्य आहे तेथे अपंगत्वाच्या इतर प्रकारातील व्यक्तींना मिळणारे फायदे व सवलती यांच्याशी तुलना केलेली आहे. कारण भविष्यकाळात मतिमंद व्यक्तींनाही या प्रकारच्या सवलती मिळाव्यात ही आशा आहे.

आपण राजूला शाळेत घातलं ना
पाहिजे.

सौ. घोष यांचा मुलगा विशेष
शाळेत जातो आणि वडिलांना
तर नोकरी नाही. त्यांनी काय व्यवस्था
केलीय ते पहायला पाहिजे. ५।

नियमित फी दरमहा रु. ६०/-
एवढी आहे. पण ती राज्य शासना-
कडून पूर्णपणे परत मिळते.

त्याने शाळेत जावं असं मलाही
वाटतं; पण तिथली फी फार भारी
आहे.

अशोकला विशेष शाळेत
पाठविण्याकरिता तुम्ही फी
किती भरता?

असे आहे काय? मग तर
प्रश्नच मिटला. आता राजूला
लगेचच विशेष शाळेत घातलं
पाहिजे.

३५६. मतिमंद व्यक्तीच्या कुटुंबावरील आर्थिक भार कमी करण्यासाठी भारत सरकारने कोणते लाभ व सवलती देऊ केल्या आहेत?

केंद्र सरकारने मुख्यतः दोन प्रकारच्या सवलती दिलेल्या आहेत. एक सवलत आयकराशी संबंधित आहे; तर दुसरी सवलत रेल्वे भाड्याशी संबंधित आहे.

३५७. करदात्या पालकावर अवलंबून असणाऱ्या एक किंवा अधिक नातेवाईकांच्या (मुलगा, भाऊ-बहीण किंवा रक्ताचे इतर नातलग) वैद्यकीय उपचार (परिचर्या-सेवेसहित), प्रशिक्षण आणि पुनर्वसन याकारणाने होणाऱ्या खर्चाची भरपाई करण्यासाठी केंद्र सरकारने अशा पालकांना आयकरामध्ये कोणते लाभ देऊ केले आहेत?

ज्या पालकाला एक वा एकापेक्षा अधिक मतिमंद मुले आहेत त्यांना १९६९ च्या ८०डी डी आयकर कायद्याखाली स्टॅंडर्ड डिडक्शनखेरीज रु.१५,०००/- ची अधिक सवलत १९९४-९५ या करनिधारिण वर्षापासून व १९९३-९४ या आर्थिक वर्षापासून देण्यात आलेली आहे. आयकरातील ही सवलत ज्यांचा मुलगा अतितीव्र मतिमंदत्व असणारा व बौद्धिक चाचण्यावर ज्याचा बुद्ध्यंक ५० पेक्षा खाली आहे अशा पालकांना मिळेल.

सरकारी लाभ व सवलती मिळविण्यासाठी महिला विकास, बाल-कल्याण व कामगार खात्याच्या ५-६-९२ रोजीच्या जी.ओ. एम.एस.च्या क्रं. १०९ प्रमाणे मतिमंद व्यक्तीला मानसोपचार चिकित्सक वा मनोविकारतज्ज्ञ आणि जिल्हा वैद्यकीय मंडळाचा वैद्यकीय अधिक्षक यांनी त्यांच्या सहीने प्रमाणित करणे आवश्यक आहे.

३५८. कायमच्या शारीरिक अपंगत्वामुळे वसतिगृहात राहणारी किंवा पूर्णतः अंध किंवा मतिमंद व्यक्ती जिच्यात स्वतःच्या श्रमाने पुरेसा रोजगार मिळवण्याची क्षमता राहिलेली नाही तिला प्रत्यक्षपणे भरपाई मिळण्याच्या दृष्टीने केंद्र सरकारने आयकरात कोणते लाभ देऊ केले आहेत?

आयकर कायदा (१९६१) च्या कलम ८० यू प्रमाणे कायमचे शारीरिक अपंगत्व असणारी व्यक्ती किंवा पूर्णतः अंध किंवा मतिमंद व्यक्ती जिच्यात स्वतःच्या श्रमाने पुरेसा रोजगार मिळविण्याची क्षमता राहिलेली नाही तिला / त्याला निर्धारण वर्ष १९९२-९३ मध्ये आपल्या उत्पन्नातून रु. २०,०००/- ची सूट मिळू शकते.

३५९. अज्ञान नाबालिग मूळ जर शारीरिक अपंगत्व वा मतिमंदत्व असणारे असेल आणि त्याचे उत्पन्न पालकाच्या उत्पन्नात मिसळले जात असेल तर अशा पालकाला आयकरामध्ये कोणते लाभ मिळतात?

आयकर कायदा (१९६१) च्या कलम ८० व्ही प्रमाणे अज्ञान नाबालिग मुलाचे उत्पन्न पालकाच्या उत्पन्नात मिसळल्यावर पालकांना आयकरात सवलत देण्यात आलेली आहे. असे अज्ञान नाबालिग मूळ हे शारीरिक अपंगत्व / मतिमंदत्व असणारे असेल तर ही सवलत वरील कलम ८० यू मधील सवलतीप्रमाणे असेल.

अशा पालकांना त्या मुलाच्या एकूण उत्पन्नातून कपात सवलत मिळेल. ही कपात कलम ८० यू प्रमाणे मिळेल. त्यावेळी त्या मुलाच्या उत्पन्नाची करआकारणी स्वतंत्रपणे केलेली असते. म्हणजेच अपंग अज्ञानाचे उत्पन्न अधिक त्याच्या पालकाचे उत्पन्न किंवा रु. २०,०००/- यापैकी जे कमी असेल ते धरले जाईल.

३६०. मतिमंद व्यक्तींना केंद्र सरकार रेल्वे प्रवासात कोणत्या सवलती देते?

रेल्वे तिकिटातील सवलती या अपांगत्वाच्या विविध अवस्थांतील व्यक्तींना मिळतात, जसे अंध, टी.बी. अथवा कॅन्सर रुग्ण, अस्थिव्यंग, संसर्ग न करणारे कुष्ठरुग्ण, मूळबधिर व्यक्ती, मतिमंद व्यक्ती आणि थॅलिसिमिया रुग्ण.

प्रवासाच्या स्वरूपावरून मतिमंद व्यक्तीला दोन प्रकारच्या रेल्वे सवलती मिळतात.

१) एका गटात प्रवास करणाऱ्या मतिमंद व्यक्ती.

२) मदतनीसासह प्रवास करणाऱ्या मतिमंद व्यक्ती.

३६१. एका गटामध्ये प्रवास करणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींना केंद्र सरकारकडून रेल्वे प्रवासातील कोणत्या प्रकारच्या सवलती मिळतात?

राज्य अथवा केंद्र सरकारने मान्यता दिलेल्या शाळा अथवा संस्थेत शिकणाऱ्या किमान चार मतिमंद विद्यार्थ्यांच्या गटास रेल्वेच्या पहिल्या वा दुसऱ्या वर्गाच्या मूळ भाड्यात ७५% सवलत मिळते.

प्रत्येक दोन विद्यार्थ्यांमागे - मग त्याच्याकडे पूर्ण तिकिट वा अर्धे तिकिट असो-एका सोबत्यास त्याच श्रेणीतील तिकिट मोफत मिळते. दू टायर, अ.सी. चे सवलतीच्या प्रथम वर्गाचे भाडे भरल्यानंतर आणि दू टायर अ.सी चा पूर्ण अधिभार भरल्यानंतर त्या डब्बातूनही प्रवास करता येतो. मतिमंद व्यक्तींना रेल्वे प्रवासातील सवलत मिळते जेव्हा त्या व्यक्ती

- त्यांचे घर आणि शाळा / संस्था या दरम्यान प्रवास करीत असणे आवश्यक असते.
- आपल्या कामाच्या ठिकाणी प्रवास करीत असणे आवश्यक असते.
- भारतामधील एखाद्या परीक्षा केंद्राच्या ठिकाणी प्रवास करीत असणे आवश्यक असते.

रेल्वे प्रवासाची ही सवलत सरकारमान्य शाळा / संस्थांना लागू आहे. विहित

नमुन्यातील अर्ज आणि सवलतीचे प्रमाणपत्र यांच्यासह आपल्या नजीकच्या स्टेशन-मास्तरकडे शाळेने / संस्थेने अर्ज केल्यानंतर ही सवलत मिळू शकते.

३६२. आपल्या सोबत्यासह प्रवास करू शकणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींना कोणत्या प्रकारची रेल्वे प्रवास सवलत सरकारकळून मिळू शकते?

केवळ सोबत्यासह प्रवास करू शकणाऱ्या मतिमंद व्यक्तींना दोन प्रकारची रेल्वेप्रवास सवलत मिळू शकते.

- एक प्रवासाची तिकिटे.
- मासिक पास तिकिटे / त्रैमासिक पास तिकिटे.

३६३. एकतर्फी प्रवासाच्या तिकिटांवर मतिमंद व्यक्तींसाठी कोणत्या सवलती आहेत?

वय वर्षे पाच किंवा त्याहून कमी वयाच्या मुलांबरोबर असणाऱ्या सोबत्यास पहिल्या आणि दुसऱ्या वर्गाच्या मूळ भाड्यामध्ये ७५% सवलत मिळते. एका मतिमंद व्यक्तीबरोबर एकाच व्यक्तीला सोबती म्हणून प्रवास करायची परवानगी आहे. कोणत्याही प्रौढ व्यक्तीला सोबती बनता येते. तिकिट काढताना मतिमंद व्यक्तीला स्टेशनवर हजर राहण्याची आवश्यकता नाही. प्रथम दर्जाच्या तिकिटाचे आरक्षण करताना दोन जवळच्या जागांच्या आरक्षणात या दोघांना अग्रक्रम दिला जाणे आवश्यक आहे. सवलतीच्या परतीच्या तिकिटाची सुविधा देखील यांना उपलब्ध आहे. परतीच्या तिकिटाचा कालावधी प्रवासाला निघाल्यानंतर एक महिन्यापर्यंतचा असेल. प्रथम दर्जाच्या सवलतीच्या तिकिटाची रकम आणि टूटायर ए.सी. चा पूर्ण अधिभार भरल्यावर टूटायर ए.सी. डब्यातून प्रवासाची परवानगी मिळते. मतिमंद व्यक्ती आणि तिचा सोबती याची संयुक्त सवलतीची तिकिटे ही मतिमंदत्वाचे विहित नमुन्यातील मूळ प्रमाणपत्र स्टेशन मास्तरला सादर केल्यावर मिळतील.

मूळ तिकिटाच्या २५% रक्म मतिमंद व्यक्ती व तिचा सोबती या दोघांना आकारली जाईल.

३६४. मतिमंद व्यक्तींना मासिक सिझन तिकिटावर / त्रैमासिक सिझन तिकिटावर कोणत्या सवलती दिल्या जातात?

भारतीय रेल्वेच्या उपनगरीय व उपनगरीय नसणाऱ्या विभागासाठी प्रवास करताना मतिमंद व्यक्ती व तिचा सोबती यांना प्रथम आणि द्वितीय वर्गाच्या मासिक सिझन तिकिटावर ५०% सवलत देण्यात येते.

मतिमंदत्वाचे विहित नमुन्यातील मूळ प्रमाणपत्र स्टेशन मास्तरकडे दिल्यावर तो स्वतःच मतिमंद व्यक्ती आणि तिचा सोबती यांच्याकरिता मासिक सिझन तिकिट / त्रैमासिक सिझन तिकिटावरील सवलतीचे संयुक्त तिकिट देऊ शकतो. शिवाय मासिक सिझन तिकिट / त्रैमासिक सिझन तिकिटांबाबत सामान्य व्यक्तींना लागू असणाऱ्या इतर अटी त्यांना लागू राहतील.

३६५. रेल्वे सवलतीसाठी देण्यात आलेल्या प्रमाणपत्राचा कायदेशीर कालावधी किती असतो?

मानसोपचारतज्ज्ञ / मनोविकार चिकित्सक यांनी दिलेल्या प्रमाणपत्राचा कालावधी प्रमाणपत्र दिलेल्या तारखेपासून तीन वर्षांचा असतो. मतिमंद व्यक्तीचे वय, लिंग, व्यक्तिगत ओळखीकरिता जन्मखूण इत्यादींची माहिती, सही किंवा डाव्या हाताचा अंगठा आणि बुद्ध्यंक ही माहिती त्या प्रमाणपत्रावर असते.

३६६. मतिमंद व्यक्तीला इतर कोणत्या प्रवास सवलती आहेत?

बन्याचशा राज्य सरकारच्या मालकीच्या किंवा राज्य सरकारांनी चालविण्यास घेतलेल्या विभागीय वाहतूक मंडळांनी मतिमंद व्यक्ती आणि तिचा सोबती यांना शहरातल्या तसेच परगावच्या मार्गावर सवलतीच्या दरात किंवा विनामूळ्य प्रवास करण्याची मुभा दिलेली असते. उदाहरणार्थ, आंध्र प्रदेशात मतिमंद

मतिमंद व्यक्ती आणि त्यांचे पालक यांच्याकरिता सरकारने अनेक फायदे आणि सवलती दिलेल्या आहेत.

मुलाला शहरांतर्गत बसप्रवास मोफत आहे, तर त्याच्या सोबत्याला तीन महिन्यांसाठी वीस रुपये भरावे लागतात. जिल्हा मार्गावर मतिमंद व्यक्ती व त्याच्या अंगरक्षकाला बस भाड्याच्या ५०% आकार भरावा लागतो.

३६७. मतिमंद व्यक्तीला साधने आणि उपकरणे खरेदी करण्यासाठी केंद्र सरकार मदत करते का?

अपंगांना फिरण्यासाठी आणि स्वतंत्रपणे व्यवहार करण्यासाठी चाकाच्या खुच्च्या, कुबड्या, श्रवणयंत्रे यासारखी साधने व उपकरणे यांची आवश्यकता असते. मतिमंद व्यक्तींना जर मतिमंदत्वाबरोबर कर्णबधिरत्व किंवा शारीरिक अपंगत्व असेल तर साधने आणि उपकरणे यांची आवश्यकता असते.

कोणत्याही लिंगाच्या आणि वयाच्या भारतीय नागरिकासाठी केंद्र सरकारची जी योजना आहे त्यामध्ये अशा साधनांचा व उपकरणांचा समावेश करण्यात आलेला आहे की, ज्यांची किंमत रु. २५/- पेक्षा कमी व रु. ३०००/- पेक्षा जास्त नाही. जेव्हा एकापेक्षा अधिक साधनांची आवश्यकता असते त्यावेळी या मर्यादा लक्षात घेऊ वेगवेगळे अर्ज केले पाहिजेत. ज्या व्यक्ती स्वतः कामगार आहेत वा ज्यांचा स्वयंरोजगार आहे आणि ज्यांचे सर्व बाजूंनी मासिक सरासरी उत्पन्न रु. २५००/- पेक्षा अधिक नाही, किंवा जे आईवडील / पालकांवर अवलंबून आहेत आणि त्या आईवडिलांचे / पालकांचे उत्पन्न महिना रु. २५००/- पेक्षा अधिक नाही, तेच ही मदत घेण्यास पात्र ठरतात. मदतीची रक्कम खालीलप्रमाणे असते :

मासिक उत्पन्न रुपये १२००/- पर्यंत-उपकरणाची सर्व किंमत

मासिक उत्पन्न रुपये १२०१- २५००/- उपकरणाची निम्मी किंमत हा फायदा घेण्यासाठी त्या व्यक्तीने सक्षम अधिकाऱ्याकडून त्याच्या / तिच्या अपंगत्वाविषयी प्रमाणपत्र आणि त्या साधनाचे / उपकरणाच्या आवश्यकते-विषयीचे प्रमाणपत्र घेतले पाहिजे. बहुतेक पुनर्वसन केंद्रे, साधने आणि उपकरणे

यांची ही योजना अंमलात आणतात. या योजनेचा खर्च त्यांना केंद्र सरकारकडून मिळतो.

३६८. मतिमंद मूल असणाऱ्या सरकारी नोकरांना सरकारने इतर कोणते फायदे देऊ केलेले आहेत?

त्याच्या मतिमंद मुलांचे शिक्षण, प्रशिक्षण आणि पुनर्वसन करण्यासाठी सरकारी नोकरांना सर्वसाधारणपणे चार प्रकारचे फायदे उपलब्ध आहेत.

- वैद्यकीय खर्चाचा परतावा.
- फॅमिली पेन्शन (कुटुंब निवृत्ती वेतन) योजना.
- शैक्षणिक फीचा परतावा.
- जेथे पुनर्वसन केंद्रे आहेत त्याठिकाणी बदलीस अग्रक्रम.

३६९. वैद्यकीय उपचारासाठी मतिमंद व्यक्तीवर जो खर्च केला जातो त्याची भरपाई होऊ शकते काय?

प्रमाणित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांकडून केंद्र व राज्य सरकारच्या कर्मचाऱ्यांनी उपचार घ्यावेत. ज्या ठिकाणी केंद्र / राज्य सरकारचे दवाखाने / हॉस्पिटल नाहीत त्या ठिकाणी विहित नियमानुसार राज्य / केंद्र सरकार या खर्चाचा परतावा देते.

सार्वजनिक विभागात काम करणाऱ्या कामगारांना देखील प्रमाणित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांकडून वैद्यकीय उपचार घेतल्यावर फायदे मिळतात. इ.एस.आय. योजनेखाली जे उद्योगाधंदे आलेले आहेत त्यांच्या कामगारांना इ.एस.आय. हॉस्पिटल / दवाखाने यातून उपचार घेता येतात. इ.एस.आय. हॉस्पिटल वा दवाखाना यामध्ये उपचार उपलब्ध नसतील तरच परतावा मिळतो.

३७०. मतिमंद मूल असणाऱ्या सरकारी कामगाराला एखादी नेमणूक व बदली त्याच्या / तिच्या इच्छेनुसारच्या ठिकाणी देता येते का?

पर्सनल अँड ट्रेनिंग खात्याच्या पत्र क्रं. AB14017/41/90 - (-SHCRR) दि. १५-२-१९९१ ने मंत्रालयांना / खात्यांना प्रत्येक केसचे गुण पाहून सहानुभूतीपूर्वक दृष्टिकोन घ्यावा आणि शक्य तो पदाविषयीची त्या कामगारांची विनंती माऱ्य करावी असा आदेश दिला आहे. मतिमंद मुलाचा पालक सरकारी नोकर असेल त्याच्या / तिच्या निवडीच्या जागेवर ज्या ठिकाणी त्यांच्या मतिमंद मुलाच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध असेल तेथे नेमणूक द्यावी अशी सूचना आहे.

३७१. पालकाच्या मृत्यूनंतर पालक निवृत्ती वेतन योजनेचे फायदे मतिमंद मुलाला मिळू शकतात का?

कुटुंबनिवृत्ती वेतन हे कामावर असताना / निवृत्तीनंतर कामगाराचे निधन झाल्यावर त्याच्या कुटुंबाला प्रत्येक महिन्याला मिळते. येथे कुटुंब म्हणजे मृत व्यक्तीचा पती वा पत्नी, २५ वर्षांच्या आतील मुलगे आणि अविवाहित मुली या होत. हे कुटुंब निवृत्तीवेतन जिवंत पती वा पत्नीच्या मृत्यूपर्यंत अथवा त्याने दुसरा विवाह करण्यापर्यंत, यापैकी जी गोष्ट अगोदर घडेल तोपर्यंत मिळते. त्यानंतर त्या कामगाराच्या मुलांना त्याच्या जन्माच्या क्रमानुसार मुलगा असो वा मुलगी-एकामागून एक याप्रकारे कुटुंब निवृत्ती वेतन मिळते.

जर मृत कामगाराचा मुलगा मतिमंदत्वासारख्या अपांगत्वाने त्रास सोसत असेल तर त्याला संपूर्ण आयुष्यभर अथवा तो आपली रोजीरोटी मिळवेपर्यंत पेन्शन मिळते. मुलीच्याबाबत तिला जर याप्रकारचे अपांगत्व असेल तर ती वरील दोन्ही फायद्यांबरोबर तिचे लग्न होईपर्यंत तिला कुटुंबनिवृत्ती वेतन मिळेल.

३७२. मतिमंद मुलाची फी परत मिळण्यासंदर्भात केंद्र सरकारची एखादी योजना आहे काय?

मतिमंद मूल असणाऱ्या केंद्र सरकारी कर्मचाऱ्यांना त्यांनी त्या मुलासाठी भरलेली फी सरकारकडून मिळू शकते. या संदर्भात कोणतीही अट नाही.

तो मुलगा ज्या शाळेत शिकतो त्या शाळेला जर केंद्र सरकार, राज्य सरकार, केंद्र शासित प्रदेश यांनी मान्यता दिली असेल आणि त्या शाळेच्या फीला मात्र त्यांनी मान्यता दिलेली नसेल तर त्या पालकाला फक्त रु.५०/- परत मिळतात. जर ती फी केंद्र सरकार, राज्य सरकार, केंद्र शासित प्रदेश यांनी मान्य केली असेल तर द्यावयाची फी आणि प्रत्यक्ष दिलेली फी परत मिळते.

३७३. शाळेत जाणाऱ्या मतिमंद मुलाला राज्य सरकार काही सवलती / शिष्यवृत्त्या देते का?

काही राज्य सरकारच्या शाळेत जाणाऱ्या अपांग मुलांना (ज्यात मतिमंद मुलांचा-ही समावेश होतो) शिष्यवृत्ती देण्याची योजना आहे. आंध्रप्रदेश सरकार शाळेत शिकणाऱ्या मतिमंद विद्यार्थ्यांस दरमहा रु. १००/- ची शिष्यवृत्ती देते. त्याच्या पालकाचे मासिक उत्पन्न रु. १२००/- पेक्षा कमी असणे आवश्यक असते. इतर राज्य सरकारांनी दिलेल्या अशा प्रकारच्या सवलतींची माहिती संबंधित राज्यांच्या समाजकल्याण खात्याशी संपर्क साधल्यास मिळू शकेल.

शिष्यवृत्ती योजना मिळविण्यासाठी संबंधित शाळेला राज्य सरकारची मान्यता असणे अनिवार्य आहे. राज्य सरकारकडून शिष्यवृत्ती आणि केंद्र सरकारकडून शाळेत भरलेली फी परत मिळविणे असा दुहेरी फार्यदा केंद्र सरकारी कर्मचारी म्हणून पालक घेऊ शकणार नाहीत.

३७४. मतिमंद व्यक्ती असणाऱ्या कुटुंबासाठीच्या फायद्यांची समान योजना/ धोरण देशातील सर्व राज्य सरकाराचे आहे काय?

अपंग व्यक्ती आणि त्यांची कुटुंबे यांच्या कल्याणाकरिता व पुनर्वसनाकरिता प्रत्येक राज्य सरकारचे स्वतःचे कार्यक्रम आणि उपक्रम आहेत.

राज्य सरकारने दिलेल्या अग्रक्रमानुसार प्रत्येक राज्य सरकारचे फायदे आणि एखादा कार्यक्रम वा उपक्रम या संदर्भात सवलती वेगवेगळ्या आहेत. अपंग व्यक्तीच्या कल्याणाची देखभाल करणाऱ्या प्रत्येक राज्य सरकारच्या समाज - कल्याण खात्याशी अधिक माहितीसाठी संपर्क ठेवावयास हवा.

३७५. विमान प्रवासासाठी काही सवलती आहेत काय?

(परिपत्रक क्र.सी. आय. एम. / १७ नुसार) इंडियन एअरलाईन्स कार्पोरेशन अंध व्यक्तीला एकेरी प्रवासात ५० % सवलत देते. किंवा देशांतर्गत सर्व उड्डाणांच्या राउंड ट्रीप, प्रवासाला एकेरी भाडे आकारते. तथापि त्या व्यक्तीबरोबरच्या रक्षकाचे मात्र पूर्ण भाडे पडते. मतिमंद व्यक्तींना हवाई प्रवासासाठी कोणतीही सवलत नाही.

फायदे / सवलती

टिप्पणी

SELECTED READING LIST

The following books are suggested for parents to refer to, if possible, for further reading. Parents, however can always expand their reading list as per their own choice, resources, contacts knowledge and availability.

GENERAL INFORMATION

1. R. Smith (1983). **Children with mental retardation: A parent's guide.** Exceptional Parent Library, 1170 Commonwealth Avenue, Boston, USA. \$14.95.
2. J. Schleichkorn (1993). **Coping with cerebral palsy: Answers to questions parents often ask.** PRO-ED, 8700 Shoal Creek B1vd, Austin, Texas (USA) 78757. \$24.00.
3. H. Reisner (1987). **Children with epilepsy: A parent's guide.** Exceptional Parent Library, 1170 Commonwealth Avenue, Boston, USA. \$14.95.
4. M. Aarons & T. Gittins (1992). **The handbook of autism: A guide for parents and professionals.** Routledge, 11 New Fetter Lane, London, EC 4P EE. 14.95 British pounds.
5. K. Stray Gundersen (1988). **Babies with Down Syndrome: A new parent's guide.** Woodbine House, 5615 Fishers Lane, Rockville, MD 20852 (USA). \$19.95.

IMPACT ON FAMILY

1. K. Moses (1983). **Impact of initial diagnosis: Mobilizing family resources.** Resource Networks Inc., 1618 Orrington Ave, #210 Evanston IL (USA) 60201. \$5.
2. K. Moses (1983). **Impact of childhood disability: The parents struggle.** Resource Networks Inc., 1618 Orrington Ave, # 210 Evanston IL (USA) 60201. \$5.
3. R. Taylor (1992). **All by Self: A father's story about a differently abled child.** LIGHT ON Books and Video tapes, P.O. Box 8005, Suite 358, Boulder CO (USA) 80306. \$10.
4. D. J. Meyer & P. F. Vadasy (1985). **Living with a brother or sister with Special Needs: A book for siblings.** University of Washington Press, P.O.Box 50096, Seattle, WA 98145-5096. \$12.95
5. E. Thompson (1986). **Bringing up a mentally handicapped child :It's not all tears!.** Thorson Publishing House, Dennington Estate Wellingborough Northants (U.K) N82RQ. 5.99 British pounds

---

EARLY INTERVENTION

1. T.B. Brazelton (1983). **Infants and mothers-Differences in development.** Delacort Press, 1 Dag Hammarskjold Plaza, 45 east 47 street, New York, NY (USA) 10017 \$14.95
2. F. Caplan (Ed). (1978). **The first twelve months of life.** Bantam Books, 666 5t Avenue, New York, NY (USA) 10103. \$5.99.
3. M. Klein (1990). **Parent articles for early intervention.** Therapy Skill Builders 3830 E. Bellevue/P.O.Box 42050, Tucson, AZ (USA) 85733. \$39.
4. D. Mitchell (1982). **Your child is different: A handbook for parents of young children with special needs.** Unwin Publications 40, Museum Street, London WC1A1LU (U.K.). 2.50 British pounds.
5. M. Hanson & S. Harris (1986). **Teaching the young child with motor delays: a guide for parents and professionals.** PRO-ED, 8700 Shoal Creek B1vd, Austin Texas (USA) 78757. \$27.00.

BEHAVIOUR

1. R. Peshawaria (1991). **Managing behaviour problems in Children: A guide for parents.** Vikas Publishing House, New Delhi. Rs 50.
2. S.S. Kaushik (1988). **Parents as teachers:** Northern Book Centre, 4221/1 Ansa Road, New Delhi 110002. Rs 145.
3. Martin Herbert (1989). **Behavioural Treatment of Problem Children: Practical Manual.** Gausse & Stratton Inc, 111 5th Ave, New York 10003. \$16.50
4. J.Presland (1988). **Overcoming Difficult Behaviours: A guide and Sourcebook for helping people with severe mental handicap.** BIMH Publications Sales, Foley industrial park, Stourport Road, Kidderminster, Worcs DY 11 7QG. 19.95 British pounds
5. J. Douglas (1989). **Behaviour Problems in Young Children.** Routledge, 11 Ne Fetter Lane, London, EC 4P EE. 9.99 British pounds.

ACADEMICS

1. D. Jeffree & M. Skeffington (1985). **Let me read.** Human Horizon Series, 43, Gran Russell St, WC1B 3 PA. 3.50 British pounds.
2. H.D. Bud Fredricks et al. (1985). **The teaching research curriculum for severely and moderately handicapped.** Charles Thomas Publication, 2600 South First Street, Springfield, IL (USA)62794-9265.\$19.75.
3. M. Bender, P.J. Valletutti, M.Bender (1985). **Teaching the moderately and severely handicapped Vol I, II, III.** PRO-ED, 8700 Shoal Creek B1vd, Austin, Tex (USA) 78757. \$54.00

-
3. P.Wehman (1977). **Helping the mentally retarded acquire play skills.** Charles Thomas Publication, 2600 South First Street, Springfield, I.L (USA)62794-9265. (Price available on request)
  4. A.Fine & N.Fine (1988). **Therapeutic recreation for exceptional children.** Charles Thomas Publication, 2600 South First Street, Springfield, I.L (USA)62794-9265. \$49.25
  5. R.McConkey & F.Galagher (1978). **Let's play.** University of Ulster, St. Michael House (U.K). (Price available on request)

HOSTEL

1. G. O'Conner (1976). **Home is a good place.** AAMR Publication, 5101 Kalorama Road, N.W., Washington D.C. 200009-2683. (Price available on request)

COMMUNITY CARE

1. A.Naik (1984). **Public awareness and attitudes towards problems of mentally handicapped.** AWMH, Turner Morrison Bldg, Bank Street, Bombay 400023. (Price available on request)
2. P. Abbot & R. Sapsford (1988). **Community care for mentally handicapped children.** Open University Press, 12 Cotteridge Close, Stony Stratford, Milton Keynes MK11 1BY, England. 4.50 British pounds.
3. L. Gething, R. Leonard & K. O'Loughlin (1986). **Person to person : Community awareness of disability.** William & Wilkin Inc,ADIS PTY Ltd, 404 Sydney Road, Balgowlah, NSW2093, Australia. \$16.95.
4. C. Brown (1990). **My Left Foot.** Mandarin Publishers (available at most bookstores). \$6.95.
5. L.D. Park (1987). **How to be a friend to the handicapped.** Life Services for the Handicapped, Inc, 352 Park Avenue South, New York, NY10010. (Price available on request)

FINANCIAL PLANNING

1. D. Talc (1992). **Financial planning for the mentally handicapped - a guide for parents and counsellors.** TISS publication, Deonar, Bombay. Rs 25.
2. H.R. Turnbull, A.Turnbull, G.J. Bronicki, J.A. Summers & Rodder-Gordon, C.(1992). **Disability and the family - A guide to decisions for adulthood (3rd ed.).** Paul H.Brookes Publishing Co., P.O. Box 10624, Baltimore, MD 21285-0624. \$29.00.
3. D.P. Holdern (1985). **Financial planning for the handicapped.** Charles Thomas Publication, 2600 South First Street, Springfield, I.L (USA)62794-9265. \$32.50.

COMMUNICATION

1. R. Seinkiewicz- Mercer & S. Kaplan (1989). **I raise my eyes to say yes.** Houghton Mifflin, 2 Park Street, Boston MA (USA) 02108. \$17.95
2. M. Schrader (Ed) (1987). **Parent articles-Enhance parent involvement in language learning for early Intervention.** Therapy Skill Builders, 3830 E. Bellevue P.O.Box 42050, Tucson, AZ (USA) 85733. \$39.
3. D. Jeffree & R .McConkey (1978). **Let me speak.** Souvenir Press, 43 Great Russel Street, London, WC1B 3 PA. 6.95 British pounds.
4. A. Manolson (1992). **It takes two to talk : A parent's guide to helping children communicate.** Haven Center, Ontario. \$25.00.
5. S. Schwartz & J. Miller (1988). **The language of toys: Teaching communication skills to special needs children. A guide for parents and teachers.** Woodbine House, 5615 Fishers Lane, Rockville, MD 20852 (USA). \$12.95

ACTIVITIES OF DAILY LIVING

1. C. McClannahan (1987). **Feeding and caring for infants and children with special needs.** Book Order Dept, American Occupational Therapy Association, 1383 Piccard Drive, P.O. Box 50096, Rockville, MD (USA)20849. \$5.20.
2. Problems with eating. **Interventions for children and adults with developmental disabilities (1987). (10 papers related to eating behaviour.)** Order No. 1520, Book Order Dept, American Occupational Therapy Association, 1383 Piccard Drive, P.O. Box 50096, Rockville, MD (USA)20849. \$ 10.00
3. J. Carr (1985). **Helping your retarded child: A step by step guide to every day problem.** Penguin Books, Hammondsworth, Middlesex, England. 2.50 British pounds.
4. S. Stumpf (1988). **Pathways to success: Training for independent living.** AAMR Publications, 5101 Kalorama Road, N.W., Washington D.C. 200009-2683. (Price available on request.)
5. D. Werner (1987). **Disabled Village Children.** Hesperian Foundation, Palo Alto, CA (USA). (Price available on request.)

LEISURE

1. D. Jeffree & S. Chaseline (1986). **Let's join in.** Souvenir Press, 43 Great Russel Street, London, WC1B 3 PA. 6.95 British pounds.
2. R. Lear (1990). **More play helps : Play ideas for children with special needs.** Butterworth & Heinemann, Linacres House, Jordan Hill, Oxford OX28DP. 13.50 British pounds.

SOCIAL SECURITY/GUARDIANSHIP

1. **After I am gone what will happen to my handicapped child.** - Gerald Sanctuary (1984). Souvenir Press, 43 Great Russel St. London WC 1 B 3 P A. 5.95 British pounds.

SEXUALITY

1. E. Dubey, G. Kothavala & M. Pillai. **Sexuality and the Mentally Handicapped: A manual for parents and teachers.** AWMH, Turner Morrison Bldg, Bank Street, Bombay 400023. (Price available on request)
2. R.K. Manat (1982). **Sexuality and the Mentally Retarded.** College Hill Press, San Diego, CA92120. \$19.95
3. D. Grifitts, V. Quinsey & D. Hingsburger (1989). **Changing Inappropriate Sexual Behaviour.** Paul Brookes Publishing, P.Box No 10624, Baltimore Md (USA). \$30.00
4. M. Craft & A. Craft (1982). **Sex and Mental Handicap: A Guide For Parents.** Routledge & Kegan Paul Ltd, 9 Park Street, Boston MA 02108. (Price available on request)
5. Green, A.M.(1986). **Sexuality in W.I. Fraser, R.C. M. Gillivray, A.M. Green (Eds) Caring for People with Mental Handicaps.** Butterworth & Heinemann, Linacres House, Jordan Hill, Oxford OX28DP 19.95 British pounds.

BENEFITS & CONCESSIONS

1. R. Peshawaria (1991). **Government of India benefits and concessions for the mentally handicapped individuals.** NIMH, Manovikas Nagar, Secunderabad 500 009. Free.
2. District Rehabilitation Centre (1992). **Programmes and concessions given for the disabled by the state government.** Ministry of Welfare, Shastri Bhavan, New Delhi. (Price available on request)
3. All India Confederation of the Blind (1990). **Programmes and concessions for the disabled.** NIVH Publications, Rajpur Road, DehraDun. (Price available on request)

PARENT INVOLVEMENT

1. C.R. Callahan (1990). **Since Owen: A parent to parent guide for the care of disabled child.** John Hopkins Press, 701 W 40 the Street, Baltimore, MD (USA)21211. \$16.95.
2. Kerth Topping (1986). **Parents as educators.** Brookline Books, P.O. Box 1046, Cambridge, M.A. (USA) 02238. \$12.95

-
3. T. Shea & M. Bauer (1985). **Parents and teachers of exceptional children: A handbook for involvement.** Allyn & Bacon Inc, 7 Wells Avenue, Newton, MA (USA) 02159. \$37.00
  4. G. Patterson (1978). **Living with children.** Research Press, P.O .Box 3177, Champaign IL (USA) 61826. 5.95 British pounds.

LEGAL

1. **The Indian Lunacy Act, 1912.** Available on request from NIMH, Secunderabad.
2. J.N. Pandey (1986). **Constitutional Law of India.** Central Law Agency, 11 University Road, Allahabad-2. Rs. 55.
3. B.Islam (1988). **Report on the committee on the legislation for the handicapped.** Ministry of Welfare, Shastri Bhavan, New Delhi. (Available on request).

EMPLOYMENT

1. A.Chatopadhyay (1986). **All India Directory of educational and vocational training institutes for the handicapped.** Patriot Publishing House, Link road, Bhahadur Sha Zafar Marg, New Delhi-2. Rs 55.
2. E.Helander et al. (1988). **Training in the community for people with disabilities.** WHO, 1211 Geneva 27, Switzerland. (Price available on request).
3. M.S. Moon & A. Beale (1984). **Vocational training and employment: Guidelines for parents.** Exceptional parent,14, 35-38. Exceptional Parent Press, 1170 Common Wealth Ave, Boston, MA (USA). \$19.95.
4. C. Scott (1982). **Work experience for mentally handicapped adults.** Mencap National Center, 123 Golden Lane, London. 1.50 British pounds.
5. M. Harper & W. Momm (1992). **Self employment for disabled people:Experiences from Africa and Asia.** ILO,CH-1211, Geneva, Switzerland. (Price available on request).

APPENDIX-2

NIMH PUBLICATIONS

HANDLING
CHARGES
IN RUPEES

GENERAL INFORMATION

1. MENTAL RETARDATION A MANUAL FOR VILLAGE REHABILITATION WORKERS.	10.00
2. MENTAL RETARDATION : A MANUAL FOR MULTI REHABILITATION WORKERS.	10.00
3. MENTAL RETARDATION : A MANUAL FOR GUIDANCE COUNSELLORS.	10.00
4. MENTAL RETARDATION : A MANUAL FOR PSYCHOLOGISTS.	10.00
5. ANNUAL SEMINAR ON MENTAL RETARDATION 1989.	10.00
6. DIRECTORY OF PROFESSIONALS IN MENTAL HANDICAP IN INDIA.	20.00

EARLY INTERVENTION

7. HANDBOOK FOR THE TRAINERS OF MENTAL RETARDATION : PRE-PRIMARY LEVEL.	30.00
8. PLAY ACTIVITIES FOR YOUNG CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS. (English, Hindi)	10.0

SCHOOL

9. DIRECTORY OF INSTITUTIONS FOR THE MENTALLY HANDICAPPED PERSONS IN INDIA.	25.00
10. SUPPLEMENT OF THE DIRECTORY OF INSTITUTIONS FOR THE MENTALLY HANDICAPPED PERSONS IN INDIA, 1989.	10.00
11. SUPPLEMENT TO THE DIRECTORY OF INSTITUTIONS FOR THE MENTALLY HANDICAPPED PERSONS IN INDIA, 1992.	10.00
12. ORGANISATION OF SPECIAL SCHOOL FOR MENTALLY RETARDED PERSONS.	8.00
13. ORGANISATION OF SPECIAL CLASS IN REGULAR SCHOOL.	8.00

BEHAVIOUR

14. BEHAVIOURAL APPROACH IN TEACHING MENTALLY RETARDED CHILDREN : A MANUAL FOR TEACHERS. (English, Hindi)	10.00
15. BEHAVIOURAL ASSESSMENT SCALES FOR INDIAN CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION (BASIC-MR) WITH RECORD BOOKLET. (English, Hindi)	10.00

COMMUNICATION

16. MANUAL ON DEVELOPING COMMUNICATION SKILLS IN MENTALLY RETARDED PERSONS. (English, Hindi)	10.00

ACTIVITIES OF DAILY LIVING

17. TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : ENHANCING GROSS MOTOR SKILLS.	10.00
18. TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : FINE MOTOR SKILLS.	10.00
19. TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : FEEDING ON THEIR OWN.	10.00
20. TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : TOILET TRAINING.	10.00
21. TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : TEACHING BRUSHING SKILLS.	10.00

22.	TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : WE CAN DRESS OURSELVES.	10.00
23.	TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : TRAIN YOUR CHILD TO BATHE.	10.00
24.	TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : TRAIN YOUR CHILD GROOMING SKILLS.	10.00
25.	TOWARDS INDEPENDENCE SERIES : TEACHING BASIC SOCIAL SKILLS.	10.00
26.	MANUAL FOR "TOWARDS INDEPENDENCE SERIES".	10.00
27.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : BATHING.	10.00
28.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : GROSS MOTOR SKILLS.	10.00
29.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : FINE MOTOR SKILLS.	10.00
30.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : EATING SKILLS.	10.00
31.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : TOILET TRAINING.	10.00
32.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : TOOTH BRUSHING.	10.00
33.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : DRESSING.	10.00
34.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : GROOMING.	10.00
35.	SKILL TRAINING IN MENTALLY RETARDED PERSONS : SOCIAL SKILLS.	10.00

WORK

36.	VOCATIONAL TRAINING & EMPLOYMENT OF PERSONS WITH MENTAL RETARDATION.	10.00
37.	OPEN EMPLOYMENT OPPORTUNITIES IN RAILWAYS FOR MENTALLY RETARDED PERSONS.	10.00
38.	OPEN EMPLOYMENT OPPORTUNITIES IN POSTS & TELEGRAPHS FOR MENTALLY RETARDED PERSONS.	10.00
39.	MANUFACTURE OF WIRE CUT BRICKS AND TILES.	10.00
40.	PREPARATION OF POLYBAG NURSERY, VEGETABLE GARDEN AND SEED PACKETS.	10.00

SERIAL PUBLICATIONS

1. MENTARD - An awareness bulletin (BI-MONTHLY).
2. KARAVALAMBAN NEWSLETTER (QUARTERLY).

EDUCATIONAL FOLDERS & POSTERS

1. MY TOOL BOX.
2. TEACHING TIME.
3. SAYING SIMPLE WORDS.
4. TELL THE DATE, DAY AND MONTH
5. GREETING SKILLS.
6. TEN DIFFERENT POSTERS (in English, Hindi & Telugu languages) ON PREVENTION AND MANAGEMENT OF MENTALLY RETARDED CHILDREN.

VIDEO FILMS

1. STEP BY STEP WE LEARN (English, Hindi) 150.00
2. GIVE THEM A CHANCE (English, Hindi) 150.00
3. SAHANUBHUTI NAHI SAHAYOG (Hindi) 150.00

Note : The payment for the above books or films should be made in the form of Demand Draft drawn in favour of Director, NIMH and the same along with the requisition may be sent to the Information & Documentation Officer, NIMH, Secunderabad 500 009.

REGISTERED PARENT ASSOCIATIONS

ANDHRA PRADESH

1. PAWMENCAP (MANOKRISHI)
Special Education Centre for
Mentally Handicapped
H.No. 10-2-289/83
(Ground Floor), Meher Mansion
Meherbaba Marg, Shantinagar
Hyderabad - 500 004.
2. D.A.E. PARENTS ASSOCIATION
FOR THE MENTALLY
HANDICAPPED
NFC, Hyderabad - 500 762.
3. PARENTS ASSOCIATION FOR THE
WELFARE OF THE MENTALLY
RETARDED CHILDREN
199-201 B, B.N.R. Nagar
Vanasthalipuram
Hyderabad - 500 661.
4. PARENTS ASSOCIATION OF A.G.'S
OFFICE EMPLOYEES FOR
THE WELFARE OF MENTALLY
HANDICAPPED
LEKHADEEP Voc. Rehab. Centre
No. C-49, A.G.'s Staff Quarters
Yousufguda, Hyderabad - 500 045.
5. PARENTS ASSOCIATION OF
PUBLIC SECTOR EMPLOYEES
BALANAGAR FOR THE WELFARE
OF THE MENTALLY RETARDED
CHILDREN
HMT Colony, Near HMT Post Office
Balangar Hyderabad - 500 037.
6. PARENTS ASSOCIATION FOR THE
WELFARE OF ADULTS WITH
MENTAL RETARDATION
VRC, ATI Campus
Vidyanagar
Hyderabad - 500 007.
7. PAMENCAP (PARENTS ASSN. FOR
THE MENTALLY HANDICAPPED
PERSONS)
Manochaitanya, Plot No. 5
Wellington Road, Picket
Secunderabad - 500 003.
8. AAKANKSHA
Parents Association of South Central
Railway Employees for the
Welfare of the Mentally
Retarded Children
Adjacent to S&T Workshop
Mettuguda
Secunderabad - 17.
9. PARENTS ASSOCIATION FOR
HUMAN SERVICES (PAHS)
201 Crown Apartments
12-8-431 &
438 Mettuguda, Secunderabad.
10. PAMENCAP
Parents Association for Mentally
Handicapped Persons
H.No. 2-8-113
Mukarampura
Karimnagar - 505 030.

11. PARENTS ASSOCIATION FOR THE MENTALLY HANDICAPPED PERSONS (PAMENCAP)
T2 - 48 Power House Colony
P.O. Godavarikhani,
Dt. Karimnagar - 505209.
12. PARENTS ASSOCIATION FOR THE MENTALLY HANDICAPPED
Fertilizer Corporation of India Ltd.,
Fertilizer City
Ramagundam-505 210.
13. SURYAKIRAN (PAMENCAP)
11-3-16, Opp. Thurpu Bhavi
Macherla, Guntur - 522 426. A.P.
- DELHI**
14. PARENTS ASSN. FOR THE WELFARE OF CHILDREN WITH MENTAL HANDICAP
GENETICS UNIT
Room No. 113, Dept. of Pediatrics
Old Operation Theatre Bldg.
AIIMS, New Delhi - 110 029.
15. ASSOCIATION FOR ADVANCEMENT AND REHABILITATION OF HANDICAPPED
224, Vasant Enclave
New Delhi - 110 057.
17. PARENTS & GUARDIANS ASSOCIATION FOR MENTALLY HANDICAPPED CHILDREN & ADOLESCENTS
15, Kamalnayan Society, Post Navjivan, Ahmedabad - 380 014.
- HARYANA**
18. RED CROSS PARENTS ASSOCIATION FOR WELFARE OF MENTALLY HANDICAPPED CHILDREN
Gandhinagar, Rohtak (Haryana)
- KARNATAKA**
19. KARNATAKA PARENTS ASSOCIATION FOR MENTALLY RETARDED CITIZENS
New No. 60 (Old No. 16)
Grant Road, Bangalore - 560 001.
20. SWA SAHAYA SAMUCHCHAYA
B-4, B.E.M.L. Flats
Jayalakshmipuram
Mysore-570 012.
- KERALA**
21. CANNANORE PARENTS ASSOCIATION FOR THE MENTALLY RETARDED
Sree Ragam
(P.O.) West Ponniam - 670 641.
22. ALL KERALA ASSOCIATION OF THE MENTALLY RETARDED
Nalancheru
Trivendrum.

23. STATE COUNCIL FOR
EXCEPTIONAL CHILDREN - A
FEDERATION OF PARENTS
ASSOCIATION
FOR THE MENTALLY
HANDICAPPED - KERALA
XLI/2303, Paramara Building
Kochi - 682 018.

MADHYA PRADESH

24. PARENTS ASSOCIATION FOR THE
WELFARE OF MENTALLY
HANDICAPPED CHILDREN
A-28, Padmanabha Nagar
Near Rly Crossing Govindpura
Bhopal - 23.

25. PARENTS ASSOCIATION FOR
MENTALLY RETARDED
CHILDREN
Sneha Sampada Vidyala School &
Trg. Centre for Mentally
Handicapped Children
32, Bunglow Chowk
Old Guest House , Bhilainagar
Sector - 8, Durg - 490 006.

MAHARASHTRA

26. AWMH - PODS
(ASSN. FOR THE WELFARE OF
PERSONS WITH
MENTAL HANDICAP PARENTS OF
DOWN SYNDROME)
Hill Road Clinic, 102-B
Rizvi Palace
Hill Road, Bandra
Bombay - 400 050.

27. ASSOCIATION OF PARENTS OF
MENTALLY RETARDED
CHILDREN
5A/14, Pareira Nagar
Behind S.T. Workshop, Agra Road
Thane (W) 400 601.

28. AMEYA PALAK SANGHTANA
3 Jai Anant Cooperative Hsg. Society
Near Suyog Mangal Karyalaya
Dombivili (East) 421 201.

29. THE JAI VAKEEL PARENTS
WELFARE ASSOCIATION
C/o. Indotex Export House Pvt. Ltd.
"Jasville", Opp. Liberty Cinema
9 Sir Vithaldas Thackersey Road
Bombay - 400 020.

30. SWEEKAR
Association of Parents of Mentally
Retarded Children
85, RMS Colony
Nagpur - 440 013.

31. UMED PARIWAR
A/7, Advaitanand Society
1221, Sadashiv Peth
Pune - 030.

MANIPUR

32. ALL MANIPUR MENTALLY
HANDICAPPED
PERSONS ORGANISATION
Keisamthong, Top Leirak
Imphal - 795 001.

33. PARENTS ASSOCIATION FOR
THE MENTALLY HANDICAPPED
Manipur, Keisamthong
Top Leirak
Imphal - 795 001.

ORISSA

34. ORISSA ASSOCIATION OF
PARENTS WITH SPECIAL
CHILDREN
Dutta Tota
Puri - 752 002.

RAJASTHAN

35. VIVEK, SOCIETY FOR THE
WELFARE OF THE
MENTALLY HANDICAPPED
5 CHA - 9, Jawahar Nagar
Jaipur - 302 004.

TAMIL NADU

36. SOCIETY FOR SOCIAL SECURITY
OF RETARDED PERSONS
8, D' Sylva Road
Madras - 600 004.

37. ARUNOTHAYAM
Society for the Welfare
of the Mentally Handicapped
Pathipanoor - 623 608
Ramand Dt.

TRIPURA

38. "SWABALAMBAN", ORGANISED BY
ALL TRIPURA SCHEDULED
CASTES, TRIBES, MINORITY
UPLIFTMENT COUNCIL
Ramnagar Road, No. 1, Agartala
P.O. Ramnagar, Tripura (W)-002.

UTTAR PRADESH

39. UTTAR PRADESH PARENTS
ASSOCIATION FOR THE
WELFARE OF THE MENTALLY
HANDICAPPED CITIZENS
B1/42, Aliganj
Sector - K, Lucknow

WEST BENGAL

40. ASSOCIATION FOR THE
INTELLECTUALLY DISABLED
98 N. Block E, New Alipore
Calcutta - 700 053.

41. BODHAYAN, AN ASSOCIATION OF
PARENTS HAVING PERSONS
WITH MENTAL RETARDATION
109 B, Block F
New Alipore - 700 053.

42. BEHALA BIKASAN
51/1, Jagat Roy Chowdhury Road
Calcutta - 700 008.

VOCATIONAL REHABILITATION CENTRES

MINISTRY OF LABOUR, GOVERNMENT OF INDIA.

ANDHRA PRADESH

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
ATI Campus, Vidyagar
HYDERABAD - 500 007.

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
C/o. Sub Regional Employment
Exchange
Kothi Building IST Floor
VADODARA - 390 001.

ASSAM

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
Rehabari
GUWAHATI - 781 008.

KARNATAKA

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
22, Hosur Road, BANGLORE -29.

BIHAR

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
GOVT. OF INDIA, MIN. OF LABOUR
A/84, Gandhi Vihar
Anisabad, PATNA - 2.

KERALA

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
Nalanchira, Thiruvananthapuram-15.

DELHI

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
ITI Hostel Building
ITI Campus, Pusa
NEW DELHI - 12.

MADHYA PRADESH

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
Napier Town, Near Bus Stand
JABALPUR - 482 001.

GUJRAT

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
ATI Campus, Kuber Nagar
AHMEDABAD - 382 340.

MAHARASHTRA

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
CTI Campus, Sion
BOMBAY-400 033.

ORISSA

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
SIRC Campus, Unit Eight
BHUBANESHWAR - 751 012.

UTTAR PRADESH

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
CTI Campus, Udyog Nagar
KANPUR - 308 022.

PUNJAB

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
ATI Campus, Gill Road
LUDHIANA - 141 003.

WEST BENGAL

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
38, B.R. Lane, Beliaghata
CALCUTTA - 799 005.

RAJASTHAN

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
4-SA, Jawahar Nagar
JAIPUR - 302 004.

TAMIL NADU

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
CTI Campus, Guindy
MADRAS - 600 032.

TRIPURA

VOCATIONAL REHABILITATION
CENTRE FOR HANDICAPPED
Ministry of Labour
Abhoy Nagar
AGARTHALA - 799 005.

लेखकांबद्दल माहिती

रीटा पेशावरिया - या सध्या सिकंदराबाद येथील राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्तान मध्ये चिकित्सकीय मानसशास्त्राच्या व्याच्याला म्हणून काम करतात. नवी दिल्ली येथील इंडिया व्हिजन फॉंडेशनच्या मानसिक विकलांगता विभागाच्या त्या (मानद) संचालिका देखील आहेत. १९७२ मिळवली. रांची येथील सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायक्रियाट्री येथे चिकित्सकीय मानसशास्त्रामध्ये दोन वर्षांचे परिश्रमपूर्व प्रशिक्षण घेरज १९७५ साली ल्या डी. एम अॅण्ड एस. पी विशेष प्राविण्य मिळवून उत्तीर्ण झाल्या. १९७५-८७ या कालावधीत त्यांनी लंडन येथील मॉडस्से हास्पिटल येथे मतिमंदत्व असलेल्या मुलांकरिता वर्तनवादी तंत्रज्ञान वापण्याचे प्रशिक्षण घेतले. त्यांनी १९९३ साली उत्कल युनिव्हीसिटी द्वारा पी. एच. डी. प्राप्त केली. १९९५ साली राष्ट्रीय हॉस्पिटल फॉर मेंटल डिजीजेसच्या चाईल्ड गाईडन्स विलनिक्या प्रमुख होत्या.

गेली २० (२४) वर्षे त्या मुलांच्या भावनिक व वर्तणूक संबंधित समस्यांवर उपचार तसेच (मतिमंदत्व असणाऱ्या मुलांच्या) कुटुंबाबरोबर कार्य यामध्ये सक्रीपणे गुंतलेल्या आहेत. आजतागायल त्यांनी देशभर पालक तसेच मतिमंदांच्या क्षेत्रात काम करणारे व्यवसायिक यांच्याकरिता सुमारे ७० प्रशिक्षण कृतिसत्रांचे संचलन केले आहे. ही कृतीसत्रे तीव्र अध्ययन समस्या असलेल्या मुलांच्या अध्ययन व प्रशिक्षण यांच्याकरिता वर्तनवादावर आधारीत पद्धती कशा वापरवयाच्या, मानसशास्त्रीय आणि वर्तनसंबंधित मूल्यमापन, कुटुंबाबरोबर करावयाचे कार्य आणि समुपदेशनाची कौशल्ये अशा

विविध विषयांवरची होती.

लौकिक प्राप्त राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांमध्ये त्यांचे सुमारे २० शोधननिबंध छापून आले आहेत. त्यांनी काही पुस्तकांकरिता प्रकरणे लिहिलेली आहेत. तसेच प्रकाशित पुस्तकांच्या त्या प्रथम लेखिका देखील आहेत; “मॅनेजिंग ऑफटिव्हिटीज फॉर यंग चिल्ड्रेन : ए गाईड फॉर पेरेन्ट्स” (१९९०) ; “प्ले ऑफ्टिव्हिटीज फॉर यंग चिल्ड्रेन वीथ स्पेशल नीड्स :” (१९९१); विहेवियरल ऑप्रोच इन टीचिंग मेंटली रिटार्डेंड चिल्ड्रेन : ए मॅन्युअल फॉर टीचर्स (१९९२); विहेवियरल असेसमेंट स्केल्स फॉर इंडियन चिल्ड्रेन वीथ मेंटल रिटार्डेशन (१९९५); त्या पुढील हस्तपुस्तिकांच्या सहलेखिका देखील आहेत. “मेंटल हॅण्डीकॅप; ए मॅन्युअल फॉर सायकॉलॉजिस्ट” (१९८८) आणि “मेंटल हॅण्डीकॅप फॉर गाईडन्स ऑण्ड कौन्सेलर्स” (१९८९).

देशकीर्ती मेनन - हे सिकंदराबाद येथील राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानचे आरंभापासून म्हणजे १९८४ पासून संचालक आहेत. १९६८ साली त्यांनी पंजाब विद्यापीठीची मानसशास्त्रामधील पदब्युत्तर पदवी मिळवळी. रांची येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ सायक्रियाट्री येथे चिकित्सकीय मानसशास्त्रामध्ये दोन वर्षांचे प्रशिक्षण घेऊन १९७१ साली ते डी एम ऑण्ड एस पी विशेष प्रविण्य मिळवून उत्तीर्ण झाले. त्यांनी १९८० साली पोस्ट ग्रॅज्युएट इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन ऑण्ड रिसर्च द्वारा चिकित्सकीय मानसशास्त्रामध्ये पी.हेच.डी. प्राप्त केली राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानचे संचालक पद भूषविण्या अगोदर त्यांनी विविध ठिकाणी, विविध पदांवर कार्य केले; चंदीगढ येथे

डिस्ट्रीकट गाईडन्स कौन्सेलर, अमृतसर येथील पंजाब मेंटल हॉस्पिटलमध्ये चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ, चंदीगढ येथील पोस्ट ग्रज्युएट इन्स्टिव्यूटमध्ये जागातिल आरोग्य संघटनाच्या सहयोगाने चालणाऱ्या केंद्रामध्ये वरिष्ठ सामाजिक शास्त्रज्ञ, नवी दिल्ली येथील इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडिकल रीसर्चमध्ये वरिष्ठ संशोधन अधिकारी.

गेल्या २५ वर्षामध्ये त्यांनी मतिमंदांच्या व मानसिक स्वस्थाच्या क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय योगदान केले आहे. राष्ट्रीय पातलीवरील अनेक धोरणात्मक नियोजन समित्यांचे सदस्य राहिले आहेत. यांमध्ये पुढील समित्यांचा समावेश आहे. ॲडब्हायजरी कमिटी ऑन मेंटल हेल्थ, इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडिकल रीसर्च, वर्किंग ग्रूप ऑन हॅण्डीकॅप्ड, प्लॉनिंग कमिशन, नॅशनल कौन्सिल ऑन वेल्फे अर ऑफ द हॅण्डीकॅप्ड, मिनिस्ट्री ऑफ वेल्फे अर, गवर्हमेंट ऑफ इंडिया; रिहॉबिलिटेशन कौन्सिल कमिटी ऑन मेंटल रिटार्डेशन, व कोऑर्डिनेशन कमिटी फॉर द एज्युकेशन व वेल्फे अर ऑफ द हॅण्डिकॅप्ड, मिनिस्ट्री ऑफ ह्यूमन रिसोर्सस डेवलपमेंट.

लैंगिक प्राप्त राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय नियतकालीकांमध्ये त्यांच्यानावे सुमारे ६० बंध व लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. शीघ्र उपचार कुटुंब, व्यावसायिक पुनर्वसन, जनजागृती आणि ग्रामीण स्वस्था कार्यकर्त्यांकरिता साहित्य ही क्षेत्रे त्यांच्या लेखनाचे मुख्य विषय होत.

राहूल गांगूली - हे सिंदराबाद येथील राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानच्या अर्थसाहाय्याद्वारे विविध केंद्रात कार्यान्वित केलेला “स्टेंडनींग फॉमिलीज प्रोजेक्ट” या प्रकल्पामध्ये संशोधन अधिकारी हेते. त्यांनी १९९० साली राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान मधून

‘बॅचलर इन मेंटल रिटार्डेशन’ ही पदवी प्राप्त केली. युनिवर्सिटी ऑफ ओरेगॉन (यू एस ए) च्या स्पेशलाईज्ड ट्रेनिंग सेंटर कडून ग्रॅज्युएट टीचिंग केलोशिप हा पुरस्कार प्राप्त झालेल्यामुळे त्यांनी दोन वर्षे तेथे मास्टर ऑफ व्हायन्स (स्पेशल एज्युकेशन अण्ड रिहॉबिलिटेशन) ही पदवी देणारा प्रशिक्षण कार्यक्रम पुरा केला. त्यांनंतर १९९२ मध्ये त्यांनी वर्मॉट (यूएसए) येथील वॉशिंग्टनन कॉऊन्टी मेंटल हेल्थकरिता सिस्टम्स, चेंज, कन्सल्टन म्हणून काम केले. याशिवाय त्यांनी ओरेगॉन मध्ये दोन वर्षे ते संधीय शाखाद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या रोजगार प्रकल्पांबरोबर संबंधित राहिले.

गेली चार वर्षे ते तीव्र विकलांगता असलेल्या व्यक्तींचे प्रशिक्षण आणि पुनर्वसन यात सक्रीय आहेत. आपल्या मतिमंद मुलगा किंवा मुलीने अपेक्षित पद्धतीने जीवन जगावे याकरिता कुटुंबाला जो आधार सेवांनी कौटुंबिक गरजा आणि वैयक्तिक गरजा यांचेबरोबर लाळमेळ कसा जुळवावा यावर देखील त्यांनी कार्य केलेले आहे. ऑटीझम असलेल्या व्यक्तींच्या कुटुंबाबरोबर कार्य आणि कार्यदरच्या साहय्याने मतिमंदत्व असलेल्या पुनर्वसन या क्षेत्रांमध्ये त्यांना विशेष रस आहे.

सुमीत रॉय - हे भोपाल येथील दिग्दर्शिका इन्स्टिट्यूट ऑफ रीसर्च अण्ड रिहविलिटेशनाचे कार्यकारी संचालक आहेत. ही संस्था त्यांनी १९९० साली आपली पत्नी श्रीमती काकोली रॉय, त्या स्वतः देखील चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ आहेत, यांच्या समवेत स्थापन केली. दिग्दर्शिका येथे शिकविल्या जाणाऱ्या डिप्लोमा. कोर्स इन मेंटल रिटार्डेशन- या अभ्यासक्रमाचे ते कोआर्डिनेटर आहेत. त्यांनी १९८२ मध्ये आप्लाईड सायकॉलॉजी या विषयात पदव्युत्तर पदवी प्राप्त केली.

त्यानंतर दोन वर्षे रांची येथील सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकीआट्री मध्ये चिकित्सकीय मानसशास्त्रसंबंधित प्रशिक्षण घेवून १९८४ मध्ये ते डी एम अँण्ड एस पी उत्तीर्ण झाले. त्यांनी मध्य प्रदेशमधील बौतुल जिल्हयात रिवश्चन मिशनरी हॉस्पीटल मध्ये चिकित्सकीय मानसशास्त्रज्ञ म्हणून काम केले. त्या शिवाय नवी दिल्ली येशील ऑल इंडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल सायन्सेस आणि इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडिकल रीसर्चच्या भोपाल गॉस दुर्घटनमुळे प्रभावित झालेल्यांवरील प्रकल्पांमध्ये संशोधन अधिकारी म्हणून काम केले आहे.

गेली १० वर्षे ते मानसिक दोष, विकलांगता आणि मानसिक समस्या असलेल्या व्यक्तींचे मूल्यमान, निदान तसेच उपचार व प्रशिक्षण यामध्ये सक्रीय आहेत. याखेरीज कम्युनिटी मेंटल हेल्थ प्रोग्रामचा एक भाग म्हणून त्यांनी कुटुंबाकरिता तसेच समाजाकरिता कृतीसत्रे देखील आयोजित केलेली आहेत. मानसिक स्वास्थ्य या संबंधित त्यांचे संशोधन प्रबंध नावाजलेल्या नियतकालिकांमध्ये प्रसिद्ध झालेले असून त्यांनी वर्तमान पत्राकरिता लेख सुद्धा लिहिलेले आहेत मानसिक समस्या असणाऱ्या मतिमंद मुलांच्या कुटुंबाबरोबर काम करणे तसेच जनजागृती या क्षेत्रांमध्ये काम करण्यास त्यांना विशेष रस आहे.

राजम पी. आर. एस. पिल्ले - या तिरुवर्ननंतपूरम येथील बाल-विकास ट्रेनिंग सेंटरच्या या अभ्यासक्रमाच्या कोआर्डिनेटरही आहेत. १९६२ मध्ये त्यांनी यूनिव्हर्सिटी ऑफ बॉम्बे ची 'इतिहास' या विषयामधील पदव्युत्तर पदवी मिळवली. पुढे १९९० मध्ये त्यांनी बॉस्टन यूनिव्हर्सिटी (यू.एस.ए) येथे मास्टर डिग्री इन एज्युकेशन पूर्व

केली. १९९४ मध्ये त्यांनी केरळ युनिव्हर्सिटीकडून पी. एच. डी. प्राप्त केली. नवी दिल्ली येथील फेडरेशन फॉर द वेलफेर ऑफ दी मेंटली रिटार्डेंड या संस्थेच्या त्या कार्यकारी सचिव होत्या. तूर्त त्या केरळ सरकारने निमंत्रित केलेल्या एका उच्च स्तरीय समितीच्या सदस्या असून ही समिती मतिमंदत्व असले ल्या मुलांना शिकविण्याच्या अभ्यासक्रमाची आखणी करीत आहे. त्या राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानच्या अभ्यासक्रम समितीच्या तसेच भारतीय पुर्ववास परिषदेच्या मतिमंदत्व संबंधित सल्लागार समितीच्या व्सदस्या आहेत.

केरळ राज्यात पुनर्वसनाच्या क्षेत्रात मानव संसाधन विकासाच्या कार्याला चालना देण्यात त्या सक्रीय आहेत. गेली ४ वर्षे केरळ राज्यात त्या मतिमंदत्वावर राज्यातरीय चर्चासित्र आयोजित करीत आल्या आहेत. मतिमंदत्वाच्या विविध मुद्यांवर त्यांनी सुमारे ३० लेख लिहून प्रसिद्ध केले आहेत आणि या शिवाय ऑलइंडिया रेडियोवर त्यांनी मतिमंदत्वावरील व्याख्यानांची मालिका देखील सादर केली आहे.

आशा गुप्ता - या सध्या नवज्योती सेंटर चिल्ड्रेन वीथ स्पेशल नीडस् या केंद्राच्या प्रचार्य / संचालिका आहेत. १९६४ साली पदवी प्रप्त केली. त्यांनंतर १९७० मध्ये त्यांनी यूनिव्हर्सिटी ऑफ दिल्लीच्या डिप्लोमा इन चईन्ड एज्युकेशन करिता एक वर्षाचे प्रशिक्षण घेतले. १९८२ साली त्यांनी फेडरेशन फॉर द वेलफे अर ऑफ द मेंटलीरिटार्डेशन आयोजित केलेला सर्टिफिकेट कोर्स इन स्पेशल एज्युकेशन पूर्ण केला. त्यानंतर १९८७ मध्ये राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थानच्या दिल्ली येथील विभागीय प्रशिक्षण केंद्रामध्ये त्यांनी डिप्लोमा इन मेंटल रिटार्डेशन हा अभ्यासक्रम पूर्ण केला नवी दिल्ली येथील

बळवंत राय मेहता स्कूल फॉर एक्सप्रेशनल चिल्ड्रे न येथे त्यांनी सुमारे २ वर्षे शिक्षिका म्हणून काम केले.

गेली १४ वर्षे त्या मतिमंदत्व असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्यात सक्रीय आहेत. त्या एका मतिमंद असलेल्या मुलाच्या पालक आहेत. स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे व्यवसाय निवडून मतिमंदत्व असलेल्या व्यक्तींना त्या व्यवसायासंबंधित अधिकाधिक संधी प्राप्त करून देणे या उद्देशाने त्यांनी नवज्योती सेंटरची स्थापना केली मतिमंदत्व असलेल्या व्यक्तींचे आर्थिक पुनर्वसन करण्याकरिता विविध पद्धती विकसित करणे या विषयात त्यांना विशेक रस आहे. त्या नवी दिल्ली येथील समाधान असोसिएशनच्या सदस्या आहेत. आणि नवी दिल्ली येथील मार्केटिंग फेडरेशन फॉर दी वेलफेर हण्डीकप्डच्या खाजिनदार आहेत.

आर. के. होशा - हे गेली ४ वर्षे सिंकंदराबाद येथील राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान येथे आसिटंट प्रोफेसर ऑफ दी पिडिआट्रिक्स म्हणून काम करतात. १९७४ मध्ये ते एम.बी.बी. एस उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर पतियाळा येथील पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या कक्षेतील गव्हर्मेंट मेडिकल कॉलेज / राजेंद्र हॉस्पिटल येथे त्यांनी बालरोग चिकित्सा या विषयामध्ये एम डी पूर्ण केली. पदव्यूत्तर पदवी प्राप्त झाल्यानंतर त्यांनी सुमारे सीडे तीन वर्षे नवी दिल्ली येथील लोकनायक जयप्रकाश नारायण हास्पिटल / मौलाना आझाद मेडिकल कॉलेज / राजेंद्र हॉस्पिटल येथे त्यांनी बालरोग चिकित्सा विभागामध्ये रजिस्टार म्हणून काम केले. त्यानंतर ते लाष्करात दाखल झाले व सुमारे सडे सहा वर्षे त्यांनी विविध लष्करी रुग्णालयामध्ये काम केले. त्यांनी मतिमंदत्वच्या वैद्यकीय मुद्यांच्या संदर्भात पालक तसेच

व्यावसायिक यांच्याकरिता अनेक प्रशिक्षण कृतीसत्रे आयोजित केली. राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान येथील चिकित्सकीय, शैक्षणिक आणि संशोधन कार्यक्रमांमध्ये ते सक्रीय आहेत. मुलांमधील चयापचयाच्या दोषांचे शीघ्र निदान, विकलांगतेच्या प्रतिबंधाची शक्यता तसेच जैविक समुपदेशन विषयांमध्ये त्यांना विशेष रस आहे.

अनुवादकाबद्दल माहिती

आशुतोष पंडित - हे सध्या वाई (जिल्हा-सातारा) येथील वाई अक्षर इन्स्टिट्यूटचे प्रचार्य / संचालक आहेत. १९७३ साली त्यांनी मुंबई विद्यापीठाची बि.एस.सी. ((आक्युपेशनल थेरपी) ची पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर १९७७ साली व १९७९ साली त्यांनी गुजरात युनिवर्सिटीमधून डिप्लोमा इन सायंटिफिक स्टडी ऑफ डेव्हलपमेंटली हॅण्डीकॉप्ड व मास्टर इन एज्युकेशन (स्पेशल एज्युकेशल -मेंटली रिटार्डेंड) या करिता पदव्युत्तर शिक्षण घेतले. १९८८ साली त्यांनी गुजरात युनिवर्सिटीकडून पी.एच.डी. प्राप्त केली. वाई अक्षर इन्स्टिट्यूटमध्ये रुजू होव्याअगोदर त्यांनी पुष्याच्या कामायनी संस्थेमध्ये तसेच काम केले. याखेरीज इंग्लंडमध्ये कम्युनिटी मेंटल हेल्थ टीम अंतर्गत चिकित्सक व हाँगकाँग पॉलिटेक्निक येथे व्याख्याता म्हणून देखील काम केले.

गेली २२ वर्षे मतिमंदत्वच्या क्षेत्रात विविध पदांवरून विविध स्वरूपाची कार्ये हताळीत आले आहेत. शीघ्र उपचार ते व्यावसायिक पुनर्वसन हे मतिमंद व्यक्तीबद्दल कार्यक्रम तसेच पालकांकडून व्यावसायिकांपर्यंतच्या व्यक्तींचे प्राशिक्षण यामध्ये ते सक्रीय आहेत. मतिमंद व्यक्तींच्या शिक्षण व प्रशिक्षणांमध्ये फिजियोथेरपी, ऑक्युपेशनल थेरपी, स्पीच थेरपी यांचे एकात्मिकरण, प्रौढ मतिमंद व्यक्तीचे व्यवसाय प्रशिक्षण या क्षेत्रात मानव संसाधन विकास व प्रासंगिक महत्त्वाचे संशोधन प्रकल्प यामध्ये त्यांना विशेष रस आहे.

त्यांनी विविध नियतकालीकांमधून सुमारे २१ शोध निबंध व लेख

प्रसिद्ध केले आहेत व सुमारे १५ शोध निबंध राज्यस्तरीय राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सादर केले आहेत. अपंगत्वाशी संबंध येणाऱ्या इतर व्यावसायिकांनी उदा- डिझार्डनर, आर्किटेक्स इत्यादी यांनादेखील ते मार्गदर्शन देतात. भारतीय पुनर्वस परिषद, राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान, महाराष्ट्र राज्य समाज कल्पाण मंत्रालय यांचे विद्यमाने अनेक धोरणात्मक व शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये ते सहभागी होत आले आहेत.

पंडित टापरे - हे वाई (जिल्ह-सातारा) येथील वाई अक्षर इन्स्टिट्यूट आरंभापासून म्हणजे १९८२ सालापासून मानद सचिव आहेत. तसेच वाईच्या किसान वीर महाविद्यालयात मराठी विषयाचे प्रपाठक व संशोधन मार्गदर्शक आहेत. त्यांनी पुणे विद्यापिठाची १९६५ साली बी.ए. (मराठी), तसेच शिवाजी विद्यापीठाची १९६९ साली एम.ए. (इंग्रजी), १९७९ साली बी.एड. व १९७३ साली एम.ए. (मराठी) पदवी मिकवली. १९८२ साली मराठी विषयगात पी. एच. डी पदवी मिळवली. १९६५ सालापासून माध्यमिक शिक्षक, मुख्याध्यापक, मेथड मास्टर, अधिव्याख्याता व प्रपाठक म्हणून त्यांनी सातारा, पाटणा, इस्लामपूर, बार्शी व वाई येथे अध्यापन केलेले आहेत.

गेल्या १४ वर्षापासून ते मतिमंदांच्या क्षेत्रात वाई अक्षर इन्स्टिट्यूट अधिव्याख्याता, विविध उपक्रमांचे सदस्य म्हणून काम करीत आहेत. विविध परिषदात सहभाग, विशेष शालांना मार्गदर्शन, दुभाषाची भूमिका, रिफ्रेशर कोर्सचे संयोजन, पालक संघटनेचे संयोजन अशाप्रकारे ते योगदान देत आहेत.

त्यांचे विविध नियतकालीकातून १० लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. या क्षेत्रातील महत्त्वाच्या १३ लेखांचे त्यांनी इंग्रजीतून मराठीत भाषांतर केलेले आहे. मतिमंदांचे शिक्षण प्रशिक्षण व पालक - शिक्षक प्रशिक्षण यात त्यांना विशेष रस ओह.

राष्ट्रीय मानसिक विकलांग संस्थान

मनोविकास नगर, सिंकंदराबाद ५०० ००९

“स्ट्रेंदनींग फॅमिलीज प्रोजेक्ट”

मतिमंदत्व असलेल्या मुलांच्या पालकांच्या माहिती संबंधित गरजा
शोधणे व त्या पुरवणे यासंबंधित प्रकल्प

अभिप्राय

तारीख

“मुऱ्हींग फॉरवर्ड” या पुस्तकामध्ये पालकांनी त्यांच्या मतिमंदत्व असलेल्या
मुलांशी संबंधित आणि कौटुंबिक अडचणीसंबंधित विचारलेल्या प्रश्नांच्या
उत्तरांचा अंतर्भाव आहे. आपल्या मतिमंदत्व असलेल्या मुलाला प्रशिक्षण
देण्यात पालकांना / कुटुंबियांना मदत व्हावी म्हणून हे पुस्तक लिहिलेले नाही.
अशा मुलांच्या आणि कुटुंबियांच्या वर्तमान आणि भविष्यातील अस्तित्वाकरिता
अधिक चांगले निर्णय घेण्यासाठी मदत व्हावी या उद्देशाने त्यांच्या जाणिवेची
व माहितीची उंची वाढवावी या हेतूने या पुस्तकात माहिती देण्यात आलेली
आहे. पुस्तकाचे अवलोकन या दृष्टिकोनातून झाल्यास अधिक समाधान होईल.

डॉ. रीटा पेशावरिया

प्रमुख संशोधक

पालकांसंबंधित माहिती

- १) पालकाचे नाव :
- २) वय :
- ३) लिंग :
- ४) शिक्षण :
- ५) व्यवसाय :
- ६) मतिमंदत्व असलेल्या मुलाशी नाते :
आई / वडील / आजोबा / आजी
- ७) पत्ता :

मुलासंबंधित माहिती

- १) मुलाचे नाव :
- २) वय :
- ३) मतिमंदत्वाची पातळी :
(माहिती असल्यास)
- ४) मतिमंदत्वासोबत असलेल्या इतर समस्या :
(ज्या असतील त्या समोर / अशीखूण करणे)
  - अ) अपस्मार (एपिलेप्सी)
  - ब) वर्तणूक समस्या
  - क) श्रवण दोष
  - ड) दृष्टि दोष
  - इ) शारीरिक दोष
  - फ) अन्य (कृपया सविस्तर लिहावे.)
- ६) शिक्षण :
- ७) व्यवसाय:

कृपया पुढील प्रश्नांची उत्तरे द्यावीत.

१) या पुस्तकाच्या प्रत्येक विभागातील प्रश्नांची उत्तरे पालकांच्या दृष्टीने कितपत सुसंबद्ध आहेत?

क्षत्र	खूपसुसंबद्ध	सुसंबद्ध	असंबद्ध
१. सर्वसाधारण माहिती			
२. कुटुंबावरील आघात			
३. शीघ्र उपचार			
४. शालेय शिक्षण			
५. वर्तणुकीच्या समस्या			
६. संभाषण			
७. दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार			
८. शिक्षणविषयक			
९. स्वयंरंजन			
१०. रोजगार			
११. लैंगिकता			
१२. विवाह			
१३. पालकांना आधार			
१४. सामाजिक आधार			
१५. वसतिगृह			
१६. आर्थिक नियोजन			
१७. कायदेशीर बाबी			
१८. पालकत्व			
१९. फायदे / सवलती			

काही सूचना असल्यास :

२) पालक अधिक माहिती मिळविण्यास सुरुवात करतील इतपत माहिती या प्रश्नांच्या उत्तरांद्वारे देण्यात आली आहे काय?

क्षेत्र	होय	काहीअंशी	नाही
१. सर्वसाधारण माहिती			
२. कुटुंबावरील आघात			
३. शीघ्र उपचार			
४. शालेय शिक्षण			
५. वर्तणुकीच्या समस्या			
६. संभाषण			
७. दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार			
८. शिक्षणविषयक			
९. स्वयंरंजन			
१०. रोजगार			
११. लैंगिकता			
१२. विवाह			
१३. पालकांना आधार			
१४. सामाजिक आधार			
१५. वस्तिगृह			
१६. आर्थिक नियोजन			
१७. कायदेशीर बाबी			
१८. पालकत्व			
१९. फायदे / सवलती			

काही सूचना असल्यास :

३) या पुस्तकातील भाषा आपणास कशी वाटली?

क्षेत्र	सोपी	कठीण	फारच कठीण
१. सर्वसाधारण माहिती			
२. कुटुंबावरील आधार			
३. शीघ्र उपचार			
४. शालेय शिक्षण			
५. वर्तणुकीच्या समस्या			
६. संभाषण			
७. दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार			
८. शिक्षणविषयक			
९. स्वयंरंजन			
१०. रोजगार			
११. लैंगिकता			
१२. विवाह			
१३. पालकांना आधार			
१४. सामाजिक आधार			
१५. वस्तिगृह			
१६. आर्थिक नियोजन			
१७. कायदेशीर बाबी			
१८. पालकत्व			
१९. फायदे / सवलती			

काही सूचना असल्यास :

४) या पुस्तकातील चित्रे आपणास कशी वाटली?

क्षेत्र	फारच योग्य	योग्य	अयोग्य
१. सर्वसाधारण माहिती			
२. कुटुंबावरील आधात			
३. शीघ्र उपचार			
४. शालेय शिक्षण			
५. वर्तणुकीच्या समस्या			
६. संभाषण			
७. दैनंदिन जीवनाचे व्यवहार			
८. शिक्षणविषयक			
९. स्वयंरंजन			
१०. रोजगार			
११. लैंगिकता			
१२. विवाह			
१३. पालकांना आधार			
१४. सामाजिक आधार			
१५. वसतिगृह			
१६. आर्थिक नियोजन			
१७. कायदेशीर बाबी			
१८. पालकत्व			
१९. फायदे / सवलती			

काही सूचना असल्यास :

---

५) हे पुस्तक वाचून आपणांस काही लाभ झाला असे वाटते काय?

खूपच / थोडा फार / काहीही नाही.

६) आपणांस काही लाभ झाला असल्यास कृपया पुस्तकाची कोणती बाब आपणास उपयुक्त वाटली ते स्पष्ट करा.

७) हे पुस्तक मतिमंदत्व असलेल्या इतर पालकांना उपयोगी पडेल असे वाटते काय? आपले उत्तर होय असे असल्यास ते कोणत्या प्रकारे उपयोगी ठरेल असे आपणास वाटते?

